

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 2620 महम्मद

Title मगकहोला १८ टीका सहित

Author १० मोऽध्यायः
श्रीजील कर्मः

Extent १५३ Age ४

Subject वेदान्त शास्त्र

दशमोऽध्यायः

शङ्करभाष्य
आनन्दगिरिकृतटीका
स्वामिकृता श्रीधरी
पिशुनभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ता
परमार्थप्रकाश
वनमाली
कृष्णमवेजयन्ती
मधुसूदनी
सदानन्दी
नीलकण्ठी
आनन्दी
रामकण्ठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

श्रीभगवानुवाच भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमं
वचः यनेहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया १

शांकरभाष्यं

सप्तमेऽध्याये भगवत्सूक्तं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमेच अशेषांती
येषु येषु भावेषु चित्तोभगवांस्तो भावावक्तव्याः तत्रैव भगवतोवक्तव्यं
उक्तमपि उर्विजेयत्वादित्यतोभगवानुवाच भूयश्च भूयएव भूयः पुनः
हेमंवाहो शृणु मे मदीये परमे प्रकटं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं
वचोवाक्यं यत्परमं ते तभ्यं प्रीयमाणाय महत्तनात् प्रीयसे त्वमतीवा
मृतमिव पितृस्ततोवक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥

ग्रान्दगिरिकृतटीका

अध्यायद्वये सिद्धमर्थसंदेष्टोक्तोवभाषते सममश्नुते तत्र सोपाधिकं निरुपा
धिकं च विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपत्त्ययोगिनः उत्तराध्यायस्या
ध्यायद्वयेन संबध्यं वदन्नाध्यायान्तरमवतारयति अथेति वक्तव्यः सविशेषा
ने निर्विशेषप्रतिपत्तीव शेषतेनेतिशेषः ननु सविशेषं निर्विशेषं च भवतो
रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं तत्र किमिति पुनरुच्यते तत्राह उक्तमपीति तद्यदि
तत्र तत्र तत्रमुक्तं तथापि पुनर्वक्तव्यं उर्विजेयत्वादिति यतो मन्यतेऽतश्च
तियोजनं प्रकृत्यं वचसः स्पष्टयति निरतिशयेति तदेव वचोविशिनष्टि यत्
परममिति सकृदुक्तेरर्थसिद्धेरसकृदुक्तिरनर्थिवेत्प्राशङ्क्याह प्रीयमाणायेति
ततोवक्ष्यामि इति तभ्यं इति पूर्वणा सम्बन्धः ॥

स्वामिकृतटीका

उक्ताः संक्षेपतः पूर्वसममादौ विभूतयः दशमेतावितन्येते सर्वत्रेष्टव्ये य
वेतावत्सममादिभिस्त्रिभिर्ध्यायेर्भजनीयं परमेष्टररूपं निरूपितं तद्विभूतय
श्च सप्तमेरसोहमस्मकौ ते यस्यादिना संक्षेपतोदर्शितः अष्टमे किं तद्वत्किमध्या
त्ममित्यादिना ज्ञेयसमपदार्था उपन्यस्ताः ताः परमेष्टरस्य विभूतय एव साधि
भूताधिदैवमामित्युक्तानां नवमेच अहं कर्तारं यज्ञस्यादिना अशेषांतीता
यत्तविभूतीः प्रपंचयिष्यन्तं मत्केष्टावश्यकरणीयं त्वर्गायिष्यन् श्रीभगवा

श्री.
गी. टी.
द.

बुवाच भूययेवेति महानौबुद्धादिसधर्माबुद्ध्यानेमहत्परिचर्यायांचक्रशलौका
ह्यस्यहेमहाबाहोभूययवपुनरपि मेववः शृणुकथंभूतंपरमंपरमाथेति
हंमद्वचसाश्रमृतेनेवप्रीतिंशाम्रवतेतमंहितकाम्याह्निनेह्ययायदहंवद्या-
मितत् १॥

पैशाचभाष्यटीका

एवमर्जनायविज्ञानसहितंज्ञानंसाक्षात्साधनमुपदिश्यइदानीयेषुभा-
वेषुचित्तनीयोभगवांतेभावाभगवत्तत्तंचप्राशक्तमपिउविज्ञानत्वात्पुनर्वक्त
व्यमितिकृत्वाभगवानुवाच भूययवभूयोपिमहाबाहोशृणुआकर्णयमेमम
परमंश्रेष्ठंवचनंयद्वचस्तेतमंप्रियमाणा यनर्प्यमाणायवद्व्यामिश्रमिध्यास्या
मिहितकाम्यासितेह्यया १॥

गान्धर्वभाष्यटीका

भक्तियोगः सपरिकरउक्तः इदानीभक्त्युत्पत्तयेतद्विहृदयेवभगवतोतिरेकशेष
र्यादिकल्याणशृणुगणानंतं कृत्स्नसजगतस्तत्करीरतयातदात्मकतेनतत् प्रव
त्यंतंचप्रपंच्यते श्रीभगवानुवाच भूययेवेतिमममाहात्म्यश्रुताप्रीयमाणायतेम
द्वक्त्युत्पत्तिविहृदियहितकामनयाभूयोमममाहात्म्यप्रपंचविषयमेवपरमंव
चोयद्व्यामितदवहितम नाः शृणु १॥

अनिलवृत्तभाष्यटीका

प्राकृतैर्नवभिरध्यायेर्ययवार्थोलक्षितः सपवप्रतिप दपाहैरस्मिन्नध्यायेप्रताप
नेतयावाह भूययेवेत्युक्तमेवार्थविसृष्टीकतं पुनः कथ्यमानंशृणुवितिअर्जुनो
प्येवमेवाभिधास्यतिभूयः कथय इत्यध्यायनात्यर्थं शिष्टंनिर्गतव्याख्यात दि
मिति किंपुनरुक्तेनसंदिर्यतनिर्णीष्यते ॥ ॥

परमार्थप्रणटीका

एवंद्वितीयाध्यायमादीकृत्याध्यायाएकेकमेणदेहादिव्यतिरिक्तात्मसत्पदशा-
नपूर्वकं तथा एकापभूतकर्मनैककर्माभ्याम भक्तियोगोस्तदधिकारिणश्चनिरू-
पितसूक्ष्मप्रपंचमिष्टातदर्शतप्रसंगेनसमतंचप्रकटयन्मुख्यप्राणापरपा-
र्यायेमपंचीकृतभूतविग्रहंहेतुप गभीरकंससदृपनिद्रूपितमिदानीमध्यमप्रा-
णापरपर्यायेपंचीकृतभूत विग्रहंयुते व्यष्टिसमष्टाकारविशदृपात्मकं सत्पद
शायितं दशमैकादशाध्याययोः प्रवृत्तिः तत्रदशमेवष्टापरपर्यायाविभूतिनि

श्रीभगवानुवाच शृणुपुनरावाह नमोऽस्तुते
रमंतिवैतं परस्परजोयनया न्योन्योप
स्फुरन्तं स एवास्मिन्पर्वणिप्रसन्नान्तरं
रश्मिर्वितस्तवास्मात्सुखेनैवसर्वप्रकृति
महात्म्यमात्रं उवाच ॥ १ ॥

सू.

५

दृश्यते तत्रालौकिकसामर्थ्यवतीव्यतिरेकविभूतिः सा च विद्युत्पिण्डोभूतदे
 वदेवर्षिगंधर्वसिद्धावतारपक्षिसमयच्छंदः पशुमनुष्योराहतादिभूयैरनेता
 क्लितत्रय्युतिप्रसिद्धाः कियंतोपिदर्शयितुंभगवानुपक्रमते भूयशति महा
 वाहोइति संवृत्त्याः स न स्पृशान्नोभूतप्रपंचात्तयेपरमपुरुषार्थीय एतत्
 सुक्तं भूयपवपुनरपिमेवचः शृणुभूयः पदेनसममनवमप्रोक्ताः काश्चि
 द्विभूतयः संतीति सूचितं किंभूतवचः परमं परमासीति नृपकं यदमृतोय
 मनेतत्तभ्यप्रियमाणा य प्रीतिं प्राप्नुवते हितकाम्या हितेच्छया वक्ष्यामि

वननाली टीका ८

भक्तिविह्वले येषां दशमेकरुणानिधिः सदनंतविभूतीनां भेदात्तत्त्वतीका
 शून्यं तत्र षष्ठे पुनरेवमित्यादिना तंतविभूतिमतो हरेरर्थानसुक्तं स प्रमेपि
 रसो हमित्यादिविभूतिविशेषा उक्ताः नवमेऽप्यहं कतरित्यादिनोक्ता भगा
 वततमस्यातिउर्वोपतात्पुनरपि ध्यानाय ज्ञानाय च विभूतयो निवृण्यते तत्र
 दौ परमरूपया एषोऽप्यर्जनं सस्मिन्नपि प्रीतिमंतं मतानः सवीचावाचमपि नि
 रतिशयतिरं कुशैश्चर्यवक्तुं सस्यतउपरि प्रसन्नतां प्रकटयन्नर्जनं प्रोक्ता हया
 तिभूयशतिभूयः पुनरपि मे परमं सर्वोत्कृष्टममृतसंदोहं वचः शृणुयमे
 तभ्यप्रियमाणा यमहं वनादमृतपातादिव प्रीतिं प्राप्नुवते परमाज्ञो हंतवहि
 तकाम्येष्टप्राप्नोच्छया वक्ष्यामि ॥

ऊर्ध्ववैजयंती टीका ५

स भक्त्युत्तमयेतस्याह्वये च महात्मना दशमेऽसविभूतसङ्गरुणा हरिणो रिता
 एवं सप्रमादिष्वध्यायेषु सैश्वर्यवर्णनेन पार्थसारथिना सपरिकरः सभक्ति
 योगः समिन्नायोपदिष्ट इदानीं तस्योत्तमयेतद्विह्वले च सर्वत्र संक्षेपेणोक्ता
 सविभूतिं विस्तरेण वदन् पार्थसारथिर्भगवानुवाच भूयपवेति हे महाबाहो
 अजानुभुजेत्यनेन तव पुरुषलक्षणसम्पत्तत्वात्तमेव मनुक्तिश्रवणाधिकारी
 नात्यशति सूचितं भूयपवपुनरपि मे मम परमतिगुणं शास्त्रसारभूते दिवं
 महिभूतिविषये यतदोर्नित्यसंभोज्यहवो वचनं शृणु श्रवणोऽक्रुशृण्वं
 तै प्रतिशृणु वत्किं रुमडुपदेश्यमर्थसावधानतया विचारयेति सूचयति
 प्रसावधाने पुरुषे तसर्वश्रुतेन संभवति तदुक्तं विदरेण धृतराष्ट्रं प्रति ना

श्री-
गी. टी.

हे समुद्रे पतितं नृणां कामं शृणु वति अनात्मनि श्रुतेन हेन हेन मनुजिकमि
नियद्वयः प्रीयमाणाय मन्नाहान्पवारंवारं श्रुतायि पुनः श्रवणोः मृतापा
नादिवत्प्रोतिश्रुतायनेतु मम हंसर्वेद्यो वक्ष्यामि किं विहितं तेण कथया
मि कथयेत्येताया माहः हितकाम्यानां वैवमद्वक्तुं तद्विदुः यद्विदुः तं न
संवाक्यं न तं किं चित्प्रयोजनमिदं वाक्येनार्थः ॥

ति०

मध्यमदीटीका १०

एवं सममाद्यमनवमैस्तत्पदार्थस्य भगवत्सत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं
च दर्शितं तस्य च विभूतयः सोपाधिकस्य ध्याने निरुपाधिकस्य ज्ञाने चो
पायभूतारसो ह मम कौन्तेयेत्यादिना सममेव हेतुतरहे यत्तत्त्वादि।
नानवमैसंक्षेपेणोक्ताः श्रेयदानां तासां विस्तरो वक्तव्यो भगवतो ध्याना
यत्तत्तमपि उ विज्ञेयता तु न सत्यवक्तव्यं ज्ञानायेति दशमो ध्यायप्रार
भ्यते तत्र प्रथममर्जनं प्रोक्ता हयितं भूय एव पुनरपि हे महाबाहो शृ
णु मे परमं प्रकृतं वचः यत्तेन भ्यं प्रीयमाणाय महवनादमृतापानादि
वप्रीतिमनुभवते वक्ष्याम्यहं परमात्मनः तव हितकाम्या हितप्राप्तीक
या ॥

श्रीभगवानुवाच

मध्यमदीटीका ११

पवित्रं श्रीभूमिं सकलगुणालक्ष्मीं निधितिं सवित्रं तर्थाय विमलं
मतिसेव्यं गतिं ॥ यं रायीणां योशंति तिलजगदीशं कृतयतिं विधीशं
शं श्रीशं भजजने मुकुंदं श्रुतिपदं ॥ सममादित्रयेणोक्तं सोपाधि निरु
पाधिकं श्रीमद्भगवत्सत्त्वं तत्पदार्थस्य वैकृते १ सविशेषस्य तस्य प्रा
ख्यानोपाया विभूतयः निर्विशेषस्य तस्यैव ज्ञानोपायास्तथैरिताः ३
श्रेयदानां पुनस्तासां वक्तव्यो विस्तरो यतः उ विज्ञेयं परं तत्त्वं श्रीमद्भगव
तो हरेः ४ श्रुतो ज्ञानाय तत्त्वं तद्विज्ञानाय विभूतयः दशमे संप्रपद्यते।
मुमुक्षूणां हिताय च ५ प्रोक्ता हयितमत्रादौ श्रोतारं हरिरब्रवीत् ६
नरपुत्र शृणु मे प्रकृतं वचं प्रादुरात् ७ यत्तं भ्यं प्रीयमाणाय सुधापा
नादिवासेन प्रीतिं प्राप्तवते नित्यं महाकाय दत्तं तमं वक्ष्याम्यहं यो
स्यात्सुखाभीष्टं संवाक्यं ॥ १॥

नीलकंठी टीका १२

सममेतं पदवाच्यं श्रीनिवृत्तितः तदुपासनाच्चक्रमसक्तिरित्यहमेव प्रोक्तं।

नवमेत्यदन्तुषार्थउक्तस्तथाप्रयेचविद्यतोमुत्सर्वत्रभगवद्भावमा
वनात्मकंभगवद्भजनमुक्तं तद्वागदेवकलवितमनसामशक्यमि
तिमत्वातोभगवांस्तस्मिन्नेत्येवविभूतीः केषुचिदेवपदार्थेषुभगवा
दुद्विविधानार्थास्तावदर्शयतिदशमे तत्फलभूतंविद्यतोमुत्सर्व
पासनंतेनचविद्यतृपदर्शनमेकादेशे द्वादशेषुतस्तत्पदलक्षणा
द्यक्तस्योपासनंतउपासकलक्षणातिचोक्तउपासनाकांडंतत्पदार्थ
शोधनार्थसमापयिष्यति तत्रवात्सल्यात्तयमेवश्रीभगवानुवाच
भूयपवेति हेमहावाहोभूयः प्रायुक्तमपिपुनर्मपरमेतिरतिशय
वस्तुतः प्रकाशकंवचःशृणु प्रीयमाणायप्रमृतपानादिवत्सहच
नास्तीतिमनुभवतेवक्ष्यामि हितकाम्ययातवहितेच्छया ॥

श्रवणीटीका

अथेष्टरस्यपुरुषत्वेननानात्वेविभूतिर्भेदैर्दर्शयन्श्रीभगवानुवाच
यथोपदिश्यसेतयारजस्तमसो तयास्तर्तुदेकेणप्रीतिमेवभज
सेत्यर्थः हितकाम्ययायतेदेवक्ष्यामितमरमंप्रसन्नलक्ष्यतपोप
दिष्टेत्कष्टमेववभूयपवशृणु

रामकंदीटीका

भूयपवेतिपूर्वमुक्तमप्यपरोक्षतयाविमर्शकतर्तुनःकथमानं
परमंपरमार्थंयत्तत्पुण्यभूतंममनदवःशृणु तन्वद्वष्टमप्र
तिवचनीयमित्यत्रहेतमाह मदवसासततत्सेनप्रीयमाणाय
भक्तानिषयवशेतप्रीतिंभजने तभ्यंभक्तोक्तव्यायहितकाम्यया
हितस्यप्राप्तान्तस्येष्टरस्यस्यप्राप्तोक्तयाप्रदंभक्ताधीनोवक्ष्या
मिउपदिश्यामि श्रुतोभक्तपरवशास्यममोक्तिरप्रप्रवर्णपिनानु
पपत्रा

१ जेनवमेत्याद्येमयाततमित्या
क्तमपिभजनीयमेष्टरूपं
तयार्जुनेनानुभूतप्राप्यमन्त्र
स्तथाभगवद्वचनप्रवणदो
दिलद्वंभक्तानिषयस्त्वक्तम
विर्भावमर्जुनस्यपश्यन्भक्तानु
कतयादेतत्तानसर्वसंभक्ताप
कुर्वन्नेष्टरूपसाक्षात्कारे
भूतेविभूतियोगं तदनुपक्रम
भक्तिपारवश्येनविचक्षुःश्री
वानुवाच ॥

रामकंदीटीका

येयपिप्रायेणानिरवशेषमुपदेष्टं वस्तुवित्तप्रतिपादितं
प्रापितदतिसूक्ष्मत्वात्परमप्रकृष्टप्रज्ञानामपिहृदयेकमितिप्र

१ जेनवमेत्याद्येमयाततमित्या
अवणादुपज्ञानपरितोषविशेषतामत्तज्ज्ञावधारपरमात्मादस्यार्थस्यासन्नसहृदयतो चार्जुनस्यो
पलक्ष्यप्रसादातिशयमनुकम्यां चोपगच्छन्नेकदेशयथोक्तपरतत्तत्साक्षात्कारकारणभूतनिरति
शयानुग्रहचिकीर्षीविष्कारिकां भगवानुवाच ॥

3

पंचेलीटीका

एवं सत्तादिभिस्त्रिभिर्ध्यायैः भजनीयं परमेश्वरस्य स्वरूपं नि-
रूपितं रसो ह मम कौंतेय इत्यादि नवमेव ग्रहं क्रतु रहेयज इ-
त्यादिना अध्यायद्वयेन तद्विभूतयश्च संक्षेपतः उक्ताः अथेदा-
नीदशमेतो एवं विभूतिं प्रपंचयिष्यन् येषु येषु च भावेषु चिंत्यो-
सि भगवन् तानूतानू सर्वान् भगवतस्तत्त्वे च सर्वं निरूपितमपि-
अतिदुर्विज्ञेयत्वात् भक्तानुकंपया तदपि निरूपयति भूयप-
वेति हे महाभाहो भूयपव पुनरेव मे मम परमं परमात्मस्वरूपं
प्रकाशकं वचः वाक्यं शृणुय दहंते तभ्यं प्रीयमाणाय मनुच-
नात् प्रीतिं प्राप्नुवते हितकाम्या हिते ह्यया वक्ष्यामि १ ॥

रत्नवीरसमिद्धेयिनी ॥

श्रीगणेशायनमः भूपालस्य प्रतापासपात्ते वीरस्य धीमतः
 विभूतियोगः स्नातस्य भूतये के पावो दितः । तदेवं सर्वाथेर्जुनं
 प्रतिस्ववर्णो वितप्रवृत्तिरूपकर्मणोर्थावधारणसमर्थदूदयतं प्र
 तिपाद्येदानीं निरतिशयानुग्रहलक्षणस्वधर्मावधारणदृढीकर
 णाय विभूतीर्वितन्वन्मगवानुवाच भूय एवेति भूय एव बहुतरमे
 व मद्वा वाहो मद्गतौ युद्धविषये प्रबलौ वा हूयस्य तत्संवाधनं मे प
 रमं वचः पराज्झून्मीनातिदिनस्य नेनेति युत्पत्त्या परममभिमत
 र्थप्रतिपादकत्वा प्रकृष्टं निरुत्तरं वा महचनं पृथक् वधारय किंत
 दित्यादयते इति यत्परमं वचः ते प्रीयमाणाय संजायमान प्रव
 र्त्तक कर्मानुष्ठानसंतोषाय दितकाम्यया दितमैदिकमा मुष्मिकं
 च तत्रैदिकं राज्यसर्वमा मुष्मिकं स्वर्गादितस्य काव्ययेक्षया व
 द्यामि पूर्वोक्तस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य कर्मणाः परमार्थसत्तायां वि
 श्वस्ततापादकं वचनं त्वां प्रति प्रतिपादयिष्यामीत्यर्थः १॥

मधुभाष्य

उपासनार्थं विभूतो विशेषेण कारणात्वं च केषां विदनेन ध्याये
 नाद् प्रियमाणाय सुतासंतोषं प्राप्नुवते प्रभवं प्रभाव मदीयं
 जगदुत्पत्तिं वा तद्वशात्वा तस्यैष्यते यद्यस्ति तर्हि देवादयो जा
 नन्ति सर्वज्ञत्वादतो नास्तीति भावः अदमादिदीतोत्यतिरपिय
 स्य वशात् कुतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थं अदं सर्वस्य जगतः प्रभ
 वः प्रलयस्तथेति वक्तुं उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रापि को प्रह्वं दक
 अदं प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विस्तृष्टिः प्रवोदुवा प्रस्य विस
 र्जनेनायाको वेदयत आबभूवति न तत्र भावस्य यश्च देवा वि
 डः कुतो न्येत्यष्टुतिप्रमाण इति स्पष्टे दखितेषु अन्यस्तथी यो
 मामजमिति वाक्मा देवतायते न भयस्येष्टयिता प्रादिषु सर्वस्येत्य।

नादिः अजतेन सिद्धे रितस्य तत्प्रययति १॥

31

भाषाप्रवृत्ति

समम अध्याय सेले कर नवम अध्याय पर्यन्त भगवानने अपनी विभूति-
 औ सर्वत्र ईश्वर बुद्धिहोतातय आप आपना परमेश्वरत्व औ यज्ञ आदि सक
 लवस्तु मैंही हूं और अपनी अनन्यभक्तिपरमभक्त अर्जन से संक्षेप रूपक
 हा अवदशम अध्यायसे वही अपनी विभूतियोंको विस्तार करि कहते-
 हुये स्वभक्तिकी अवश्य कर्तव्यता श्रीभगवानकहतेहैं किहेमहाबाहो
 अर्जन तमफेरि हमारेवचन सुनो यरमात्मा विषयक मेरेवचन अमृतऔ-
 से श्रवण करिश्रुतिप्रसन्न प्रीतिपूक जोतम सोतमारी इच्छाकेअनुसा-
 र तुमारे हित वचनमें कहताहूं तमश्रवणकरो ॥

दोहा

भूपतिशक्तिप्रतापयुतमहावीरमतिमान केशवतादिविभूति
 दित विभूतियोगव्याख्यान॥ १ महाबाहु फिरसुनहुयदपरम
 वचनजोउमोर पातेदि प्रियअति तोदिहूं कहहुं दितकरतोर
 ॥

[illegible]

श्रीगणेशाय नमः । तत्रापि चोक्तं तदुक्तं ततोपि च
 तत्रापि चोक्तं तदुक्तं ततोपि च । ॥ अथान्तर्यामी नाम
 त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

नमेविडः सुरगणाः प्रभवेन महर्षयः ग्रहमादि।
हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह नमश्चि नमे विडर्न जानंति सुरगणाः
किं तेन विडः मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्तानि शयं अथवा प्रभवं प्रभवने
उत्पत्तिं वा नापि महर्षयो भूत्वादयो विडः कस्मात्तेन विडरित्युच्यते ग्रहमा
दिः कारणं हि यस्मादेवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

हितकाम्यया उर्वितेये तत्तत्ताने कश्चिदप्यपि परमे वचोमांसे वक्ष्या
ति तेन च मम तत्तत्ताने भविष्यत्यतो भगवद्वचनमकिंचित्करमिति शां
किना परिहरति किमर्थमित्यादिना इन्द्रादयो भूत्वादयश्च भगवत्प्रभा
वं न विदन्तीत्यत्र प्रश्नसर्वकं हेतुमाह कस्मादिति निमित्ततेनोपादाना
त्तेन च यतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्तेन तस्य प्रभाव
विडरित्यर्थः २ ॥

सामिकृतटीका ३

उक्तस्यापि पुनर्वचने उर्वितेयेतद्देतुमाह नमश्चि मेममप्रकृष्टं प्रभवेन
रहितस्यापि नाता विभूतिमिराविर्भावे सुरगणा अपि महर्षयो भूत्वादयोऽपि
न जानंति तत्र हेतुः ग्रहं हि देवानां महर्षीणां च कारणं सर्वशः सर्वैः प्र
कारैरुत्पादकत्वेन चानोमदनु ग्रहं विना मोकेपिन जानंतीत्यर्थः २ ॥

विशाखभाष्यटीका ४

नमेविडः विजानंति सुरगणाः प्रभवमुत्पत्तिं नमहर्षयः ममोत्पत्तिं सुरगणाः
महर्षयश्च न जानंतीत्यर्थः ग्रहमादिकारणं हि यस्मादेवानां महर्षीणां सर्व
शः सर्वेषां यस्मादेवानां सर्वेषां महर्षीणां च ग्रहमादिः कारणं तस्मादेवा
महर्षयश्च ममोत्पत्तिं न जानंतीत्यर्थः २ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नमेविडरिति सुरगणाः महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञानाश्च।
पि मे प्रभवं प्रभावं न विडः मम मामकर्मसदृशसंभावादिकं न जानंति यत
स्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशः ग्रहमादिः तेषां सदृशसंज्ञानशक्त्या दे
वैर्ग्रहमेवादिः तेषां देवत्वदेवर्षित्वादिहेतुभूतप्रणयानुगुणं मया दत्तं ज्ञानं

श्री.
गी.टी
६-

परिमितं प्रतस्ते परिमितज्ञानात्मनः सद्रूपादिकं यथावत्प्रजानेति २ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थ २ ॥

अथ सवचनस्य निरहस्यत्वेन उच्यते परमार्थप्रपाटीटीका ७ त्वमाह ॥

न मे विडरिति

मे प्रभवं लीलया प्रादुर्भावं सुरगणास्तथा महर्षयो भृगवादयोऽपि न विडर्न-
जानेति कुत इत्याह अहमिति हियस्मात्कारणादहं सर्वशः सर्वेषां दे-
वानां महर्षीणां च आदिः कारणं प्रनादिसिद्धतया प्राचीनात्मनः सकाशादे-
वर्षीणां सत्पतिः सृतिरपि सृत्वादिद्रव्यादिष्वप्राणादायुरजायतेति तथा-
सप्तश्रुषयः प्रविहिताः शरीरा इति तथार्क एवाग्रपि तस्या सतः ऋषयः
सप्ततीरे वा गच्छामीति भाष्येन तीरे सुखे समीपे नेत्रश्रोत्रनासाजिह्वाहृष्यस-
मैन्द्रियरूपाः सप्तर्षय इत्यर्थः ॥

वनमाली टीका ८

प्रागवद्भूयोक्तमेव किमर्थं प्रनर्वक्षामीत्यत आह नम इति प्रभवं प्रभावं प्रभु-
त्वेन निरतिशयाद्भूतानेन निरेक्यैश्वर्यं प्रभवन्मत्पत्तिनिरतिशयानेनाभि-
ताद्भूतविभूतिनया प्रकृतया विर्भावं वा सुरगणां द्वादयो महर्षयश्च भृ-
गवादयः सर्वज्ञा अपि न मे विडः तेषां तदज्ञाने हेतुमाह अहं हियतः सर्व-
ेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैरुत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वे-
न चेत्यादि कारणं प्रतोमदधीनदेहैन्द्रियचेतनामदृशज्ञानादिशक्तयश्च म-
त्प्रभावेन जानेतीत्यर्थः २ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका ९

मदनुग्रहं विनैतद्ज्ञाने उल्लभमित्याशयेनाह न मे विडरिति मे सर्वकार-
णस्य सर्वगुरोः सर्वनियतः सर्वेश्वरस्य मम प्रभवं प्रकर्षेण भवनमा-
त्यन्तिमनेन विभूतिभिराविर्भावं नाम कर्मसभावादिकं वा यद्वा प्रभा-
वं प्रभावं प्रतापमित्यर्थः यद्वा प्रभवं प्रभुत्वेन भवनमनायनत्रादि-
ष्वसद्रूपगुणविभूतिमन्त्रयावर्तमाने सुरगणाः ब्रह्मादयो न विडः
महर्षयो मरीचिभृगवादयोऽपि न विडर्याशात्तेन न जानति कुतस्तेन वि-
डरित्यपेक्षायामाह अहमादिर्हियस्मात्सर्वशः सर्वप्रकारैर्जन्मरा-
तृतया बुद्ध्यादिदातृतयेष्वर्थादिदातृतये देवानां महर्षीणां च अहमा-
दिः कारणं प्रतस्ते परिमितज्ञानाः परिच्छिन्ने चर्याः अपरिमितज्ञानम-

परिक्रितैः स्वैर्यस्य सर्वसिद्धेः मोक्षज्ञानेति श्रुतयोऽप्येवमेवाहुः को
 दावेदक इह प्रावोचत ऊत ग्रायाता ऊत इयं विसृष्टि रवी देवाश्च
 स्य विसर्जनेनाथको वेदयत ग्राव भूवनेन देवाश्च भुवन सर्वमर्थ
 इत्याद्याः २ ॥

मधुसूदनीटीका १

प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यायै
 प्रभवत

प्राग्वद्भूयोक्तमेव किमर्थं पुनर्वक्ष्यत ग्राह सत्यतिमनेकवि
 भूतिभिर्वा विभीवं वा सुरगणा इन्द्रादयो महर्षयश्च भृगवादयः
 सर्वज्ञा अपि न मे विदुः तेषां तदज्ञाने हेतमाह अहेहियस्मान् सर्व
 षो देवानां महर्षीणां च सर्वथाः सर्वैः प्रकारैः उत्पादकत्वेन बुद्ध्या
 दिप्रवर्तकत्वेन च निमित्तत्वेनोपादानत्वेन चादिकारणं अतो मादि
 कारास्ते मत्प्रभावेन जानंतीत्यर्थः २

॥ २ ॥

सदानंदीटीका ॥

चु

ऊतः पूर्वोक्तमेव तेषु न वक्ष्यसि चेष्टा नाना विभूतिभिर्दिव्यमा
 विभीवं विलक्षणं १ नशकाया सुरगणा न भृगवाद्या महर्षयः स
 र्वज्ञा अपि मे विस्मोः प्रभावं ते विदुः परं २ यतस्तेषां हि देवानां महर्षी
 णां च सर्वथाः उत्पादकतया बुद्धिप्रेरकत्वेन सर्वथा ३ ग्रहमादिर्जग
 कृतीनां तो जानंति मत्कला ४ २ ॥

नीलकंठीटीका १२

उनेयता च मत्प्रवृत्त्या हेतोर्भवो मीत्याह नमेशति प्रभवं प्रकृतं भव
 मे स्वर्णं वियदादि सृष्टि सामर्थ्येन विदुः तच्चेतः ग्रहमिति ग्रयेभा
 वः देहोत्पत्तेन तं हि देवादीनां बुद्ध्यादिलाभो न चार्थादीनां बुद्ध्यादिभिः
 सोत्पत्तिमाकर्तुं नोर्थः परिक्रितं शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः २ ॥

शान्दीटीका

उक्तमेवा
 ह ॥

सुरगणाः ब्रह्मादयः महर्षयो भृगवाद्याः प्रभवमुत्पत्तिकारणमु।
 यतिमेव विभूतीनां प्रकृतं भवनमा विभीवं वानविदुः नास्ति जन्म
 मे सर्वकारणमीशरोहम् मयेव सृष्टा सर्वे ब्रह्मादयो मत्प्रवृत्तक

गी.
टी.
ह.

नविडः ~~देवसूतस्य ताने~~ २

रामकंदीटीका

ममपरमार्थतयकस्यैवसनातनस्यतत्त्वप्रभवमुत्पादप्रभाव
मितिवापांटेमाहात्म्येसरगणाब्रह्मसूर्यादयोदेवसमूहाना
विडुर्नजाननेमहर्षयोभृगवादयोपितृयैवतेहिमन्मायाशक्त्य
द्राविततत्त्वत्वरूपशक्त्यादिभेदास्तेनैवाधिकारमनुतिष्ठतः प्रा
तिकर्मसर्गफलयायनित्यभावसंबन्धावस्थानवः प्रहेतुनित्या
त्वात्तेषामादिः प्रथमपदेप्रकर्षगत्ताकस्यादिदीर्घकालस्यापि।
नोपिदेवादयोमदीयपरमसत्तापेक्षयान्तवन्तः तेवमदीयमा।
यामोदिताः सन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनमात्रपर्याप्तसामर्थ्यान्तत्वा
तोमोक्षेप्रतिनविदन्तिनतः २॥

ननुब्रह्मादिभिर्भृगवादिभिः लासिकी ~~नविडः~~ टीका सुतवैश्वरंरूपंयत्रतत्रवर्णितं ततए

वावधारयामः किंपुनः ममेश्वरस्यब्रह्मरूपतयानिरेजनस्यापिसतः प्रभवंमायोपहित
पुनरुक्त्याशङ्काह॥

तयेश्वररूपाभिव्यक्तिसरगणाब्रह्मादयोमहर्षयोभृगवादयश्चन
विडुर्नजानन्ति तेषामहर्षाभिव्यक्ते पश्चाद्भावितान् पितरभि
व्यक्तिंपुत्रव पुत्रहेतुमाह हिः प्रसिद्धोप्रहमीसुरोवेदानाभिम
तोमायोपाधिकः प्रवृत्तराभिमतः क्रियाशक्त्यदेकपुक्तः सर्वेषां
देवानामहर्षीणांवादिः कारणम् यतोमहर्षियत्किंज्ञानेनैवैत
म् तस्मात्तत्त्वत्वरूपतानेवयत्ननीयेनतत्त्वतत्वादिसाह २॥

पंचोलीटीका

उक्तस्यापिपरमेश्वरस्यपुनर्वचनेनडुर्विज्ञेयत्वमाह नमद
ति हेभारतमेममप्रभवंप्रभावेप्रभुशक्तित्वातिशयासुत्यति
चसरगणाः नविडः महर्षयोभृगवादयोनविडः हियस्मादहंस
वशाः सर्वप्रकारैः देवानामहर्षीणांवादिः कारणमुत्पत्त्यादिहे
तः २

रघुवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु सर्वार्थसंग्रहेण स्वविभूतयोस्तुक्तापवकिमर्थभूयः कथन
मित्यत आह नमेश्चि मेप्रभवंप्रकृष्टानानाविभूतिमद्भावादनि
र्वाच्या प्रभुशक्तिं सुरगणांश्च दयो मदर्थयश्च भृष्टादयोनविउ
र्नहिजानंति तेदिमहिभूतीरजानंतोहंत तेषामादिनादित्वादतो
हेमेवतावेयि नतेश्चि ताविभूतीर्मतप्राकर्णयेति २॥

मधुभाष्य

1870

1870

b/v

भाषाप्रनुवाद

कही हुई बात का जो पुनर्वाच कहना तिसमे हेतु यह कि मेरा तत्त्वज्ञान
ना प्रति कदिनहै सोई कहते है कि जन्म रहित होके भी जो विभूतियों
के द्वारा मेरा आविर्भाव कहे प्रगट होता सो देवता औ भूय प्रभृति महा-
र्षि भी नही जानते है क्या कि देवता औ महर्षियों के उत्पन्न करनेवाले ता-
था बुद्धिके प्रवृत्ति देतहार आदि भूतकारणादृष्ट हमहूँ इसीसे हमारी क-
याविना हमको कोई जानने नही सकता है २ ॥

दोहा

मोरो जन्म न जानदिं सुरगण महाऋषि जोय में आदि सभ देव कर
महाऋषि न को सोय २॥

7

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

योमामजमनादिंचवेतिलोकमहेस्वरम असंमूढः
समर्तेषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच योमामिति योमामजनादिंच यस्मादहमादिहि देवानां महर्षीणां
च नममात्मः आदिर्विद्यतेः ह्रमजोऽनादिश्च अनादितमजत्वे हेतुस्त मा
मजमनादिंच योवेति विजनाति लोकमहेस्वरं लोकानां महान्तमीश्व
रमसंमूढः संमोहवर्जितः समर्तेषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वपापैः मति
पूर्वमतिपूर्वकतैः प्रमुच्यते प्रमोक्षते ३ ॥

अनन्दगिरिकृतटीका २

इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह किंचेति कोसौप्रभावोभगवतोये
वहवोन विडरित्यपेक्षायां परमार्थिकं प्रभावं तदधीनफलंच कथा
यति योमामिति यदहयोपौनरुक्त्यमाह अनादितमिति ३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूतात्तज्ज्ञानेफलमाह योमामिति सर्वकारणान्तादेवनविद्यते आदिः
कारणायस्यतमतादि मतएव जन्ममृत्युलोकानांमहेस्वरं चमायोवेति
समनुष्येषुसंमूढः संमोहः रहितः सतसर्वैः पापैः प्रमुच्यते ३ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

योमोपरमेश्वरं जन्मरहितं चवेति विजानाति लोकमहेस्वरं लोकानां महं
तमीश्वरं असंमूढः मोहरहितः सर्वेषु मनुष्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३

रामानुजभाष्यटीका ५

तदेतदेवायचित्स्रष्टृपयायात्पविषयज्ञानेभक्त्यत्यतिविरोधिपापवि
मोचनोपायइत्याह योमामिति नजायतइत्यनः अनेनविकारिद्रव्यादा
चेतनात् तत्संसृष्टात्सांसारिकचेतनाच्चविसर्जायतमुक्तं सांसारिकवे
तनस्यहिकर्मकृताऽचित्संसर्गाज्जन्मअनादिमित्यनेनपदेनादिमतोऽजा
त्मुक्तात् नोविसर्जनीयतमुक्तं सत्तात्मनोत्पत्ततमादिमतस्यहेयसंबंध
स्यपूर्ववृत्ततात् तदर्हतास्तिअनादिमित्यनेनतदनर्हतयाततप्रत्यनीक
तोच्यते निरवयवेनिरजनमित्यादिप्रकृत्याचपवेहेयसंबंधप्रत्यनीकस्रष्टृप
तयातदनर्हमामजलोकमहेस्वरंमर्तेषुसंमूढोयोवेति इतरसर्जातीयत
योकीकृत्यमोहः संमोहः तद्रहितोऽसंमूढः समद्वक्त्यत्यतिविरोधिभिः

ती५

श्री.
गी. टी.

सर्वपापैः प्रमुच्यते एतदुक्तं भवति लोके मनुष्याणां राजेन मनुष्यसजातीयः
केनचित् कर्मणा तदाधियते प्राप्तः तथा देवानामधिपतिरपि ब्रह्माणां अधिपति
रपीतरं सारिकसजातीयः तथापि भुवनत्रयान्तर्गतत्वात् यो ब्रह्माणां विदधा
तीति श्रुतेः तथाप्येके वाणिमायेऽर्थे प्राप्तः प्रयेतलोकमहेश्वरः कार्य
कारणावस्थादचेतमान् ब्रह्मन् मुक्ताश्चेतनादीशितव्यान् सर्वस्मानि ।
विलहेयप्रयत्नीकानवधिकातिशया संख्येयकल्याणशुभौ कृतान्तयानि
यंत्रितैकसंभावतया च विसजातीय इति श्रुतं सजातीयतया मोह रहितो यो
मावेति स सर्वपापैः प्रमुच्यते इति

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थे ३ ॥

अथ स्वज्ञाने फलमाह यो मामिति ॥ परमार्थप्रयादीटीका ७

सर्वकारणानां देवनवियते आदिः कारणं यस्य तमनादि श्रुत एवां न न रहि जं
न सर्वलोकानां भूभुवः समहर्जनस्तपोमुखाणां महान्तमीश्वरं बालकं एवा
विधं मां यो वेति समर्प्य प्रमूढः मोहरहितः स सर्वपापैः प्रमुच्यते ५ ॥

वनमालीटीका ८

मोक्षाख्यमहापुरुषार्थदमद्भुतप्रभावज्ञानं मत्प्रसादभाजः कस्यचिदेव भव
तीत्याह य इति सर्वकारणानां नवियते आदिः कारणं यस्य तमनादि
श्रुतादितादजं जगत्संलोकानां महान्तमीश्वरं मां यो वेति समर्प्य मनुष्य
प्रमथे प्रमूढः समो हवर्जितः सर्वपापैर्मिति पूर्वकृते रपि मुच्यते मम
वासदेवस्य सर्वजगदुदयादिकर्तृत्वेन सदैकाकारत्वेन सर्वनियामकत्वेन शा
स्त्रीयं ज्ञानं ततो विच्छिन्नं प्रेसप्रवाहदूपाभक्तिस्तुतं तदुत्थालयस्य ममार्यो तोः
द्व्यंततो मत्प्रसादात् सर्वपापहेतो रविद्याया उवृक्षेद इति भावः ३ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका ९

ननु यदि देवाः ऋषयोऽपि च तद्भक्त्या निविशेयि पापनिवर्तकं तद्विभूति
विषयकं ज्ञानं न प्राप्तं वेति तर्हि तद्ज्ञानाभावात् कस्यापि तद्भक्तिर्न स्यादित्या
कं शंकां स्य चिदेवमद्विषयकं ज्ञानं भवतीत्याशयेनाह यो मामजमिति यः
कश्चिदेकजन्तो याजितप्रणयं जैलव्यमद्भक्तसङ्गो मामजं वेति स सर्वपा

रा०

जा०

यैः प्रमुच्यते इत्यतः ननु नहि किं ते ब्रह्मासीति चेन्न स्याज्ज्ञाता संभवा
त तथा हि न जायते प्रकृतिर्यदुपेयादेहेन सह नोत्पद्यते इत्यजो ह मेव
ब्रह्मा तमनाभिकमला जायतेः तो स्याज्ज्ञेनास्ति न च लोकप्रसिद्धमा
जतमस्येति वाच्यम् तस्य अत्र ब्रह्मरूपात्मनः सकाशा जायते इति
मुच्यतेः अत्र लेति श्रुतेः अतो जन्मश्रुत्यो जो ह मेव न ब्रह्मेत्यर्थः पु
नः कीदृशं मामनादि न विद्यते आदिः पूर्व कारणावायं स सत्तयात
मित्यनेनापि ब्रह्मादीनां सादितं भगवन्स्तेषामादितं वद्योति तं अह
मादि हि देवानामित्युक्तत्वात् ननु अजामेकां प्रजोत्येको जघमाणाः
प्रकृतिं पुरुषं वैव विद्वानादी उभावपि अनादिर्भगवान्कालो नातो
ऽस्यादि ज विद्यते इत्यादि वाक्येभ्यः प्रकृति पुरुषकालकर्मणामजन्त
मनादितं वश्यते कथं तवैवेति चेन्न ग्राह सर्वलोकमहेश्वरमिति
सर्वेषां प्रकृति पुरुषकालादीनां लोकानां ब्रह्मादिस्थावरांतानां जना
नां च महान्तं सर्वात्कृष्मीं स्यंति ये तारं प्रकृत्यादीनामजन्तः नादितो
च सत्यपि मम सर्वलोकमहेश्वरत्वाद्देव न विषयोः ह मेव न तत्प्रकृत्याद
यो ब्रह्मादयो वा तद्विषया इत्यर्थः स ईदृशमन्तरूपज्ञानवान्मर्त्यं पुमनु
ष्येषु मध्येः संसृष्टः ब्रह्मरुद्रं द्वादिव स ज्ञाती यतया मामेकी कृत्यो भ
वति स संसृष्टस्तदितरोः संसृष्टः स न सर्वपापैस्सर्वैर्मद्वक्ष्यत्यति
विरोधि त्रैः पापैः कलुषैः प्रमुच्यते यथेह लोके केनचित्क्षणं कर्म
णा तदा थि पन्थं प्राप्नोति मनुष्याणां राजेतरमनुष्यसजातीय एव भ
वति तथा ब्रह्मादा थि पतिरपि देवानामथि पतिरपीतरं संसारे जीवा
सजातीय एव न तत्तद्विज्ञाती यस्तस्यापि भुवनत्रयो तर्गता तयो ब्रह्मा
णां विदधाति पूर्व मिति श्रुतेः अनेये के च नाणि माद्यैः स्वर्ग्यं प्राप्ना
स्तो पितथैव तस्य योगक्षेमतात् अहं त सर्वलोकमहेश्वरः कार्यका
रणावस्थादचेतनाद्द्वान्मत्ता चेतनान् सर्वस्मादीशितव्यान्तिविला
हेयप्रत्यनीकानवधिकातिशया संख्येयकल्याणगुणैकतानतया नि
यं तैकसंभावतया विसजातीयोऽत एव मितरविसजातीयो मां य
वैवेति स एव सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति तस्यैव मद्वक्ष्यत्यतिस्थानान्यस्य
त्यभिप्रायः ३ ॥

महाफलत्वाच्चकस्मि मधुसूदनीटीकी १० शिवदेवभगवतः प्रभावं वेतीत्याह ॥
सर्वकारणानां विद्यते प्रादिकारणाय स्य तमनादिमनादिनादजं
जन्ममृत्युलोकानां महान्तमीश्वरमायौवेति समर्थेषु मनुष्येषु म
ध्ये ग्रसंमूढः समोद्भवर्जितः सर्वैः पापैर्मति पूर्वकृतैरपि प्रसु
च्यते प्रकर्षणकारणाच्छेदान्ततस्मात्कारणभाववृत्त्या मुच्यते मुक्तो
भवति ॥ ३ ॥

महाफलतया कश्चिदेव जानाति स जतः श्रीमद्भगवतो दिव्यं प्रभा
वं हर्षयन् गृह्णात् १ सर्वहेतुतया यस्य तात्प्रादि कारणाद्वरेः अना
दितेन जन्मादि शून्यलोकस्य सर्वतः २ महान्तमीश्वरयोर्मोवेति म
र्त्येषु मध्यतः उत्तमः स च देहादावध्यासेन विवर्जितः ३ मुच्यते कि
त्विषेः सर्वैर्बुद्धिपूर्वकतैरपि ३ ॥

कस्तर्हिनावेतीत्यतग्राह्य इति यः प्रसमूहः समावेति स एव च
सर्वपापैः प्रमुच्यते इति संबंधः जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेना।
न्योन्याध्यासलक्षणो नमूहः समूहः तद्विपरीतोः समूहस्तत्त्वज्ञाने
न बाधिताध्यासः स एवात्मविज्ञादितरस्य जनिमनुभवनमाप्रत्यगा।
त्मानं लोकमहेश्वरं अनादिग्रादिः कारणतच्छून्यमत एवात्मज्ञाने वा।
तिस सर्वैः कृतैः कियमागौर्वापापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये ३ ॥

ईश्वरस्वरूपज्ञानेफलमाह पुनर्निमित्तत्वाज्जन्मरहितम् अनादिं
मतः परतरं कोपि नास्तीत्यर्थः लोकमहेश्वरे लोच्यन्तरनि लोका
दृष्ट्या ब्रह्मादयः तेषां महान्तमीश्वरे नियन्तारं यो वेति समर्पे प्रसवे
स्य तत्र निनश्वरे प्रमथे प्रसंगः प्राः मिथ्या ज्ञानहीनः सर्वैः नाना यो
निजन्मप्रदेः पापैः उक्कर्मभिः प्रमुच्यते ब्रह्मैवाव्याप्ति ३॥

जसपरसाधुतपकसेवसनातनलगतलसबमवउमादेप्रभाव
विनिशानहेसाहात्येहरगणाबसेदसर्पादयेदेरसहजानदि

दुर्लभानेनैव हर्षयेः यः कश्चिद्विरलो महात्मा मदनुग्रहादेव प्र
 सुदितसम्पत्तातशक्तिरजं निमत्ता जन्मरहितमतपवाः नारिमति
 यमानपूर्वप्ररुषात्तरंतथा लोकमहेसुरं लोकानोब्रह्मादीनां लोक
 नेदृशतेवेयनेरतिलोकशब्दवाचानां जनानां महान्तं सर्गस्थि
 तिप्रलयाद्यवस्थाविधानस्वतन्त्रशक्तिना उत्तमं सा मिने तेषा
 मपि ब्रह्मादीनां स्वविषये यावत्मात्रमैव संयंतकारणमिमर्थः प
 वेतिथेमावेति स्थात्मनेन प्रतिजानीते समर्थे प्रमाया जोरीकृतत्वा
 मरणाधर्मसंबद्धेषु देवादिषु सर्वजन्तुषु मध्येऽसंमूकः समात्मनि म
 येव प्ररूपात्मप्रमयत्वादिपर्ययलक्षणः संमोहोत्तानेन सनवि
 यतेरमर्थः अतएव सर्वेतिरवशेषैर्मनोवाक्यायतिर्वर्मेः पापेना
 तापोमत्तरविशेषहेतुभिः किलिषेः प्रमुच्यतेपरिवर्त्यते देहायनि
 मवस्तववस्थिताहंकारमात्रेदिसर्वपापानां प्रसन्निकारणं सम्पत्ता
 नवतस्तत्रास्तीति स एवासेमूकः रत्नके

३॥

यतो मदभिवाक्ति ज्ञानं उ लासिकी **पंचोलीटीका** वृद्धं तस्मात्सहृदयज्ञाने एव यत्तनीयं महाफलत्वादित्या

ह-यः कश्चिद्विरलो महात्मा मामजं निमत्ता जन्मरहितम् तथा नारिन
 विषयादिः पूर्वप्ररुषात्तरंतथा लोकमहेसुरं लोकानोब्रह्मादीनां रसराणा
 मपि महान्तम् ईश्वरेणैव विधकमत्र्येण नशीले मामीश्वरमुक्तस्व
 पंवेत्तात्मतया मतभिजानाति सामर्थ्ये प्रमरणादिधर्मविशिष्टेषु स
 र्वजन्तुषु मध्येऽसंमूकभेदप्रकाशपमापीयमोहरहितः सन् सर्वेसि
 विधेः प्रणपापात्मभिः कर्मभिर्योत्यन्तरसंवारहेतुभिः प्रकथेण मु
 च्यते पुनर्देहसंबन्धनादत्र रमर्थः

३॥

पंचोलीटीका

पवंधूतात्मज्ञाने कारणमाह यो मामितियः मामजमनादिं वपु
 नः लोकमहेसुरं तरीयावस्थं संसारंतत्कारणं मूलाविद्याद्ययरहि
 तेमावेति समर्थे प्रमसंमूकः संमोहवर्जितः सर्वपापैः बुद्धिपूर्वा

बुद्धिपूर्वकतैः प्रमुच्यते ३

शास्त्रीरसमिहोधिनी

प्रमादित्वेदेतमाह यो मामिति यः पुरुषो मामजं जन्मादिदि
तमतपवानादि नकोपिममादिर्नियामको यन्नियंतेनलो
कानसृजमित्येतादृशद्वारां लोकमदेश्वरं लोकनाथं वेति स्वयं
मविराजकाले सपवलोकमदेश्वरः कर्मफलं कर्तारमभिति
ष्यादयतीतीश्वरभावनया जानातीत्यर्थः पुरुषः सर्वमर्त्येऽसु
र्वप्राणिषु मध्ये समूहेऽगतभेदलक्षणां समोदः सत्सर्वपापेऽर्थो न्य
तरंतरंगैः प्रमुच्यते विपापोभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

मधुभाष्य

३॥

भाषाग्रनुवाद

ग्रवग्रान्तज्ञान काफल कहते हैं कि सबके कारणरूप हेतु और जिसका कोई
ई कारण नहीं है ऐसे ग्रनादि औ जन्मरहित सकल लोक महेस्वरजो मे सो ^{के}
मुके जो कोई जानै है तो मनुष्यों के मध्य में वही अच्छीतरह मोहरहित हो
के समस्त पापों से छुटि जाय है ॥

टोटा

जो मोदि ग्रन ग्रनादिको लोकनाथ को जान मानुष में सभ
पाप से मोनर छुटि सि जान ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ॥ १ ॥

॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

ॐ

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

ॐ

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमासत्यदमः शमः साविडः च
भवोभावोभयंचाभयमेव च ॥

शंकरभाष्यटीका १

इतच्छाहं भवेत्तु लोकाणां बुद्धिरिति बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मावस्थावा-
वोधनसामर्थ्यं तदन्तं बुद्धिर्मातीति हिवदन्ति ज्ञानमात्मादिपदार्थानामववो-
धः असंमोहः प्रत्यक्षपक्षेषु बोधेषु द्वेषेषु विवेकवृत्तिका प्रवृत्तिः क्षमा
आकृष्टस्य ताडितस्य वा अतिकृतविवेकता सत्यं यथाहृष्टस्य यथाश्रुतस्य वा
ज्ञानुभवस्य परबुद्धिसंक्रांतये तथैवोच्चार्यमाणवाक्यस्य सुच्यते दमो वात्ये
न्द्रियोपशमः शमोः क्षमः करणस्योपशमः सावि आक्लादोऽऽवि संतापो भवो
उद्भवः अभावस्तद्विपर्ययः भयंच ज्ञानोभयमेव च तद्विपरीतं ॥

ज्ञानतुल्यविरुद्धटीका २

भगवतो लोकमहेच्छरते हेतुत्तरमाह इतश्चेति समुद्भूतिरार्थितस्ति उये वा-
न्यमोक्षसाधने पुरस्कृताशेषजगत्प्रकृत्याधिष्ठातृत्वलक्षणं सोपाधिकं भग-
वत्प्रभावमभिधत्ते बुद्धिरिति सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतमस्या
योग्यते उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं प्रमाणायति तदन्तमेति
आत्मादीति तदवबोधवन्तं हि ज्ञानिने वदन्ति अन्तःकरणस्योपशमो विषयो
भ्योव्यावृत्तिरिति शेषः ॥

सामिहृतटीका ३

लोकमहेच्छरतामेव स्फुरयति बुद्धिरिति विभिः बुद्धिः सारासारविवेकनैपु-
ण्यज्ञानमात्मविषयसंमोहो व्याकुलताभावः क्षमासहिसृते सत्यं यथार्थं
भाषणं दमो वात्येन्द्रियसंयमः शमोऽन्तःकरणसंयमः साविमनुकूलसंवेद-
नीयऽऽवि तद्विपरीतं भवउद्भवः अभावस्तद्विपरीतः भयंचासः अभयंच तद्वि-
परीतमस्य श्लोकस्योत्तरेण मतपवभवतीत्यनेनैवान्वयः ॥

विशाचभाष्यटीका ४

बुद्धिस्तूष्णावबोधसामर्थ्यज्ञानेपदार्थावबोधः असंमोहउपस्थितप्रतिपत्ति
सामर्थ्यं क्षमाआकृष्टस्य ताडितस्यैवाविकृतविवेकता सत्यं यथाहृष्टश्रुतार्थं
प्रतिपादने दमः कर्मेन्द्रियोपरतिः शमः अन्तःकरणोपरतिः साविमाक्लादः
उऽऽवि तापो भवउद्भवः अभावः तद्विपर्ययः भयंचासः अभयंच तद्विपर्ययः ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+ बुद्धिरिति बुद्धिर्मतस्य चिदविदस्त्वनिर्द्वयतासामर्थ्यज्ञानेचिदविदस्त्ववि-

+ एवं स्वस्वभावासंयानेन भक्त्युत्पत्तिविरोधिपापनिरसनं विरोधिनिरसनादेवार्थतो भक्त्युत्पत्तिं च
प्रतिपाद्यते अर्थसकल्याणशरणप्रकारात् संयानेन भक्तिविद्वद्भि प्रकारमाह ॥ +

श्री.
गी.
टी.

शेषविषयोनिश्चयः असंमोहः पूर्वगृहीतज्ञानादेः विसृजनीयशक्तिकादिवस्तु
निसृजनीयताबुद्धिनिवृत्तिः क्षमाजनोविकारहेतौ सत्यविकृतमनस्तस्य यथा
दृष्टविषयेभूतहितनूयवचनेन च सत्येन दनुगुणमनोवृत्तिभिरीहाभिः अयत्न
मनोवृत्तिप्रकारकं दमः सर्ववाच्यकरणानामनर्थविषयेभ्योनियमने शमोत
करणास्पतथात्तियमने सखमात्मानुकूलानुभवः उः विप्रतिकूलानुभवः भवोभ
वने अनुकूलानुभवहेतुकं मनसो भवने भावः प्रतिकूलानुभवहेतुः
को मनसो विषादः भयमागामिनोऽः त्वस्य देत दर्शनं उः इतनिवृत्ति र
भये ५ ॥ श्रीभिनवगुप्तकृतटीका ६
स्थलार्थे ५ ॥

लोकमहेश्वरता मेव दर्शयति परमार्थप्रपाटीटीका ७

बुद्धिर्ज्ञानमिति विभिः सा रासारविवेकनेपुण्यो ज्ञानमात्मविषये असंमोहो अवाकूलो भावः क्षमा
सहिस्तस्य सत्यं यथार्थभाषणं दमोवाच्येदियतिग्रहः शमोतः करणासंभ
यः सखमनुकूलवेदने उः एतद्विपरीतं भवउभवः अभावस्तद्विपरीतः भये
ज्ञासः अभयेतद्विपरीतं ५ ॥ वनेमालीटीका ८

सस्यलोकमहेश्वरत्वं भक्तिविवेकप्रपंचयति बुद्धिरिति बुद्धिरंतः करणा
स्यसूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यं ज्ञानमात्मानात्मसर्वपदार्थावबोधः असंमोहः
प्रत्ययप्रेषु बोद्धेयपुर्तयेषु वाक्याकूलतया विवेकेन प्रवृत्तिः क्षमाया
कृष्टस्यादितस्यवानिविकारचि ज्ञाना सत्यं प्रमाणानावबुद्धस्यार्थस्य
तथैव भाषणं दमोवाच्येदियाणा निवृत्तिः शमोतः करणास्पसंख
यमीसाधारणाहेतुकमनुकूलवेदनीय उः त्वमयमीसाधारणाहेतु
कं प्रतिकूलवेदनीयं भवउत्पत्तिः भावः सूत्रा अभावोसत्ताभयेभा
व्यनिष्ठधीजं उः एतदाभावोभये येते सर्वमनएव भवेनीत्यतरेणा
नयः ५ ॥ असमवेमयंतीटीका ९

एवं सस्यलोकमहेश्वरतादिसंभावज्ञानेन भक्तिविरोधिना शस्तत्राशा
स्ततएव भक्त्युत्पत्तिरित्युक्तेषु च सगुणोपार्थप्रकारेज्ञानेन भक्तेः प्रवृद्धि
प्रकारमाह द्वाभ्यां बुद्धिर्ज्ञानमिति बुद्धिः स्थूलसूक्ष्मविदविहस्तनिद्रया
णामर्थज्ञाने स्थूलसूक्ष्मविदविहस्तविवेचनम संमोहः पूर्वगृहीता
दज्ञानादेर्विसृजनीयशक्तिकादिवस्तु विसृजनीयताबुद्धिनिवृत्तिः क्षमा
मनोविकारहेतौ सत्यविकृतमनस्तस्य यथा दृष्टविषयेभूतहितनू
यवचने दमः सविषयेभ्योवाच्येदियतियमने शमोतः करणास्पसंख
ना

म५

सखमात्मानुहलानुभवः उः खिप्रनिकूलानुभवः भवोजन्मग्र
भवोमृत्युः भयमागामिदुःखकारणादर्शनादिनाशः अभयं त
निवृत्तिः एकप्रकारउक्तसमुच्चयार्थकः द्वितीयेन क्ता बुद्धिज्ञाना
दिकं समुच्चिनोति एवकारोयोगव्यवच्छेदार्थकत्वेन स्थितिप्रव
त्रिनिवृत्त्यादयस्संगृह्यन्ते ५ ॥

आत्मनो लोकमहेश्वरत्वं प्रपंच मधुसूदनीटीका १
यति-बुद्धिरतः करणास्यसूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्ये ज्ञानमात्मानात्मसर्व
पदार्थावबोधः असंमोहः प्रत्यक्षत्वेन प्रबोधे प्रकर्तव्ये प्रवृत्ता
व्याकुलतया विवेकेन प्रवृत्तिः क्षमाप्राकृष्टस्य ताडितस्य वानि
र्विकारचित्तता सत्यप्रमाणो नावबुद्धस्यार्थस्य तथैव भाषणं
दमोवाह्येन्द्रियाणां सविषयेभ्यो निवृत्तिः शमोतः करणास्य
सविषयेभ्यो निवृत्तिः सांख्यमीसाधारणकारणाकमनुकूल
वेदनीयं उः खिमधमीसाधारणकारणाकं प्रतिकूलवेदनीयं
भवउत्पत्तिर्भावः सत्ताग्रभावोः सतेति वाभयंचासः तद्विहीत
मभयं एवंच एकप्रकारउक्तस्य समुच्चयार्थः अपरोक्त
बुध्य ज्ञानादिसमुच्चयार्थः एवेत्येते सर्वलोकप्रसिद्धा एवेत्यर्थः
मनएवभवेनीत्यनरेणान्वयः ५ ॥

सदानंदीटीका १

सर्वलोकमहेशत्वं दर्शयन्मात्मनो हरिः श्रुतः करणासामर्थ्यसूक्ष्मा
यर्थावबोधने १ बुद्धिर्ज्ञानं तथात्मादिपदार्थचात्मभित्तता उपस्थि
ते प्रकार्ये प्रबोधे प्रवृत्तत्वात् २ व्याकुलतया सम्पक् प्रवृत्तिर्या
विवेकतः असंमोहः क्षमानिदाता उतादौ समवधीः प्रमाणो नाव
बुद्धस्य तथोक्तिस्त्यमर्थतः दमः स्यात्ससभोगेभ्यो वाह्येन्द्रियनि
वर्तते शमोतः करणो शांतिश्चित्तस्याक्तादनं सखं उः खिचित्तस्य स
नापोजन्मनाशो भवाभवौ ५ भयं शमोभयं सत्तादिपरितमुदाह
ते ५ ॥

मीलकंदीटीका १२

श्री.
गी.टी.
द.

मममहेच्छरतादेवमनोबुद्ध्यादयो भवन्तीत्याहुः बुद्धिरिति बुद्धिः प्र-
तः करणस्य सूक्ष्मार्थवोधने सामर्थ्यं ज्ञानं प्राप्तातात्मादियदा
र्थवोधः असंमोहः प्रत्यक्षमेव बोधव्युत्पादकलतया विवेकस्य
विकाप्रतिपत्तिः क्षमाप्राप्त्यस्य ताडितस्य वा प्रविहृतयित्वा स
त्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणं दमोवायेन्द्रियनि-
यमः शमो मनोनिग्रहः सात्विकाल्लादः उः त्वतापः भवत्यग्निः
भावः सता अभवस्तु हि पर्ययः भयं शसः अभयमेव न हि परी-
ते ॥ ४ ॥

ज्ञानदीपीका

बुद्धिस्तत्तार्थवोधनम् सायतेनेनेति ज्ञानं शास्त्रं प्रसंमोहसं-
मोहकारणेष्वप्यस्ति तेष्वनाकूलत्वम् ॥

सर्वज्ञतानां सर्वावस्थाहेतुत्वे लोक रामकंदीपीका महेच्छरत्वं यद्वा त्वानं तदे-
व विवृण्वन्नाह ॥ इहाहमेवैकं तत्त्वं परमार्थसदिति बुद्ध्याः प्रतिपादितमेव प्रयत्न-
देवासरभेदेन दिप्रकारः क्षेत्रज्ञवर्गो मत्ताययैवेत्यमवभासितप-
रंतदस्य क्षेत्रज्ञवर्गस्यापि तदहेकारावलम्बनेन प्रसरन्तो बुद्ध्याद-
यः एष विधानानां रूपाभावा मत्तपदैकस्मात्कारणाद्भवन्त्ययं ते-
यते हि विविधाभावभेदाः प्रवृद्धैस्तत्त्वज्ञानदशापरामर्शमाणाः प-
रस्मात्स्वरूपात्मना गपि न व्यतिरिच्यन्ते ततो माया मायैवैतदे-
तावभासमानताभावानां सावमच्छक्तिरेवेति मतपवते भावाभव-
नीत्युक्तं केते भावा बुद्धिर्मुख्यमनाः करणं यथावृत्ते निर्विकल्प-
तयानिचीयते बोधव्यवस्तु ज्ञानं समनः संतो नः करणविशेषो येन
बोध्यं विकल्प्यते यतो सर्वप्रमादसाधारणो बुद्धिज्ञानसंज्ञो भा-
वो असंमोहः परमार्थनिष्ठज्ञानं ततो यविषयं सर्वमेव ज्ञानं विष-
ययादिदोषसंबन्धात्संमोहात्मकं सचासंमोहलक्षणो भावो मु-
मुक्षुणा मेव संभवति समावाचनसाकर्मणा वा निर्विकारत्वं
सर्वात्मना शक्तिमत्त्वेऽपि पराधमसहितं यद्यपि यथायवस्या-
यामुमुक्षुणा मप्यवर्गो पापभ्रतो धर्मः अवस्थान्तरे हि सामनिष्ठ

तया स्वकर्मपरिणामस्य मोक्षसाधनत्वादसमासात्त्वोदिनास
ती मोक्षसाधने भवत्येव स समात्मनिकभूतहितपर्यवसायियथा
दृष्टार्थकथनमेतत्सर्गापवर्गफलार्थिनो वसाधारणं दमउत्तम
यप्रवृत्तानां सर्वेन्द्रियाद्यानां वैराग्यभावनादिकयाभिवाताततः
प्रतिषेधनं शमः सिद्धिसिद्धोर्निर्विकारतः करताव तौ योगि
विषयो सखेतत्रदिष्टवस्तुशामेरभिकोत्तानिहृतो संतुष्टचित्तता
उः खेतदिपरीतता भवाभावो जन्ममरणो भयं उः खदेतोर्दुःखरूप
तीकाराशयः अभयं तदभावो विषयस्तु विज्ञता पतेसखादयः व
त्सर्वप्राणि साधारणाभावाः ४॥

न च तत्सखणभिवक्तिज्ञानासिद्धी न च उत्तीटीका न च तोडवटं यतो बुद्ध्या निश्चीयत पवेत्याशंक्य बुद्ध्या
बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मावबोधनसामर्थ्यं तानमात्मविषये वबोधः दयोपि भावा अपि मत्तपव
प्रमभितालतणः प्रसंमोहः प्रनात्ममात्मप्रत्ययपविपर्यासाभावः प्रभवन्ति इत्याह ॥
तमासदिसनयानिर्विकारचित्तता समंहितपर्यवसायियथायं भा
षणम् दमो वासोन्द्रियसंयमः शमोन्तःकरणसंयमः सखमनक
लवेदनीयम् उः खं प्रतिकूलवेदयम् भवउत्पत्तिः प्रभावस्तदिय
यीसः भयं शासः अभयं तदभावः ४॥

पंचोलीटीका

सर्वलोकमहेश्वरत्वे कारणमाह बुद्धिरिति बुद्धिरन्तःकरण
स्य सूक्ष्माद्यर्थप्रकाशनसामर्थ्यं ज्ञानमात्मादिपदार्थानामेव
बोधः प्राप्तेषु बोद्धव्येषु विषयेषु विवेकपूर्वका प्रवृत्तिरसंमोहः
आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविहृतचित्तता क्षमायथाश्रुतस्य
दृष्टस्य परावेदनार्थमुच्चार्यमाणे वचने सत्ये वा सौंदर्यनिगृहो
दमः अंतःकरणस्य निगृहः शमः ह्लादः सखचितपरितापो
उः खं भवः उत्पत्तिः प्रभावः विनाशः त्रासं भयं त्रासाभावप्रभ
यं ४

रणावीरसमिद्धेधिनी

तदेव मदेस्यत्तमाद् बुद्धिरिति बुद्धिः निश्चयात्मिकान्तःकरणा
 बुद्धिः ज्ञानं निश्चितार्थावबोधोऽस्य धर्ममेव प्रययति असंमोहो
 बोध्यबोधकभावविवेकनिष्ठज्ञानं तद्विस्वधर्मनिष्ठानामेव भव
 ति क्षमानर्थसहनं सत्यं दृष्ट्यर्थकथनं दमो विषयविरागः प्र
 मो बुद्ध्या यन्मुक्तविषयविकारो यथा मः सुखं स्वधर्मनिष्ठाय
 तदेकतानमतिमत्तं दुःखं तदभावो भवो देहादिष्वस्तुष्वपि
 वस्तुप्रतीतिः तदभावोभावोभयं च जन्माद्याभिनिवेशालक्षणाः
 क्लेशस्तदभावोविश्वस्तवित्तत्वमभयमुच्येत इति ५॥

मधुभाष्य

बुद्धिरित्यादिना कार्यकार्यविनिश्चयो बुद्धिः ज्ञानं प्रतीतिः
 ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्यकार्यविनिर्णय इत्यभिधानं दमश्च
 द्वियनिग्रहः प्रमः परमात्मनिष्ठा प्रमो मन्निष्ठा बुद्धेर्दम
 इन्द्रियनिग्रह इति भागवते तद्विरलं बुद्धिः अलं बुद्धिस्तथात
 द्दिरित्यभिधानात् पूर्वसमर्पयः मरी विरञ्जि रसो पुलस्तः
 पुलदः कतः वसिष्ठमदाते जा इति मोक्षधर्मेतिहाः तद्वि सर्व
 पुराणे सुच्यंते चत्वारः प्रथमाः स्वायंभुवायास्तेषां इमाः प्रजाः
 नदिभविष्यतामिमाः प्रजा इति पुनर्विभागः प्राधान्यं व प्रा
 थमिकत्वादेव भवति गौतमविलेखोक्तं स्वायंभुवरो विष्व
 र्वेव तं च तथोत्तमं वेदयः स प्रजावानिति पूर्वभ्यो सुतरा जाय
 त इति वतेषां प्राधान्यं प्रजातेषु वज्येष्ट तापसस्य भगवद्व
 तारत्वादनुक्तिः तच्च भागवते प्रसिद्धं मानसत्वं सर्वेषां मनु
 नासक्तं भागवते ततो मनुत्ससर्ज प्रमनसालोकभावनाति
 ति प्रत्युत्तं तत्परित्यज्या यिषारी रंत इवति प्रमारां वोभय

Handwritten text in a script, likely Devanagari, appearing as bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately three lines.

विथवाक्यान्यथानुपपत्तिरेव पूर्वइतिविशेषणचेतसि
हिः सतोभावोयेषांतेमहावाः तपतेब्रह्मणोमानसाज
तास्तेमजपवजाताइतिभावः संतिवभजंतःकेचिदित्याद

८॥

14/2

भाषाश्रुवाद

अव तीन श्लोक से अयनी लोकमहेस्वरता प्रकाशकरतेहै किबुद्धि कहे
सार असार वस्तु विचारकीचाहरी औ ज्ञान तथा असंमोह औ क्षमासत्यव
चन और दमकहे बाहरकी इन्द्रियोंका दमन औ शमकहे मनकानिय
रु औ सखडः खजलनाश औ भय अभय ये सब हम सेहोतेहै ५ ॥

दोहा

बुद्धिज्ञान असंमोहदि क्षमासत्य दम शम जोय सखडखभाव
अभावदि भय अभय दोहु सोय ४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं
किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं
किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं
॥ ५ ॥ किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं किं हि त्वं

१५

ॐ नमो

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

अहिंसासमतातद्विस्तपोदानं यशोयशः भवेति
भावाभूतानां मत एव दृष्टविधाः ५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

अहिंसेति अहिंसा प्रयोडा प्राणिनां समता समचित्तता तद्विस्तपोषः
पर्याप्तबुद्धिलोभेषु तपश्चंद्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडने दानं यथाशक्ति
संविभागः यशोयस्मिनिमिताकीर्तिः अयशस्तथस्मिनिमिताकीर्तिः भवे
तिभावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत एवेत्यत एव
या नानाविधाः सकर्मानुद्देशेण ५ ॥

शानन्दगिरिकृतटीका २

यथाशक्तीति यत्र अहया स्वशक्तिमनतिक्रम्यार्थानां देशकालानुगुणे
न प्रतिपादनमित्यर्थः उक्तानां बुद्ध्यादीनां साध्याणामोच्यराउत्पत्तिं प्रति
जानीते भवन्तीति नानाविधे हेतुमाह सकर्मेति ५ ॥

सामिकृतटीका ३

किंच अहिंसेति अहिंसापरपीडानिहतिः समतारागद्वेषादिहिन्यतद्विदेव
लघ्वेन संतोषः तपः शरीरादिवत्साध्यादानेन्यायार्जितस्य धनादेः पात्रे सम
र्पाण्यशः सत्कीर्तिः अयशोऽकीर्तिः यत्ते बुद्धिर्ज्ञानमित्यादयश्च तद्विपरी
ताश्च बुद्धिरज्ञानमित्यादयोनानाविधाभावाः प्राणिनां मतः सकाशादेव
भवेति ५ ॥

विशाचभाष्यटीका ४

अहिंसाप्रयोडाप्राणिनां समतासमचित्तता तद्विस्तपोषः तपः चंद्रियनि
ग्रहपूर्वककायक्लेशः दानं यथाशक्तिसंभागो यथायस्मिनिमित्तकीर्तिः
अयशः अयस्मिनिमित्तकीर्तिः भवेति जायेते भावाः पदार्थाः भूतानां प्रा
णिनां मतः परमेष्ठरात् एवावधारणं नान्येभ्यश्च मिश्रयः दृष्टविधाः
दृष्टकप्रकाराः ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अहिंसापरः एवाहेतुतंसमताप्राप्तनिसृष्टविपक्षोपचार्यो नृण्योः
सममतिस्तद्विस्तपोषः सर्वेषु लोभाभेषु तोषसंभावततपः शास्त्रादुसंभोग
संकोचरूपः कायक्लेशः दानं सकीयभोग्यानां परस्मैउपपादने यथाशक्ता
वत्ताप्रथाः अयशो नैर्गुणप्रथायत्ने कीर्त्यनुगुणमनोवृत्तिविशेषायत्ने मा
नोवृत्तिप्रकरणात् तपोदाने च तथा एवमाद्याः सर्वेषां भूतानां भावाः प्रा
प्तनिहतिहेतुवो हतयो मत एव मतसकल्यायता भवेति सर्वस्य भूता

श्री.
गी. टी.

जातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्तयितारश्च मत्सकलायनप्रवर्तयिताह ५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थ ५ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अहिंसेति अहिंसा परपीडा निवृत्तिः समतारागहेषा हिंसं तद्विदेव लब्धे
नसेतोषः तपः शारीरादिदानं न्यागनस्य धनस्य पात्रार्पणं यशः सत्की-
य^१ ति शोषयशः पवमेते बुद्ध्यादयस्तु हिंसा अभूतानां एव विधा नोभावाः ५५
प्राणिनां सभावाः सर्वमनः कोशरूपात्मनः सकाशाद्भवेति श्रुतिरपिका
मः संकलो विविक्तेसा अहा अहा श्रुतिरपि हीयो भीरित्येतत्सर्वमन एवेति ५॥

वत्तमालीटीका ८

अहिंसा कायवाङ्-मनोभिः प्राणिपीडा निवृत्तिः समता चित्तस्य रागहे-
षास्पदरहितावस्था तद्विर्भोग्येष्टतावतालमिति बुद्धिः तपः शास्त्री
यमार्गेण कायेन्द्रियशोषणं दानं देशे काले अहं या यथा शर्क्यीतां पात्रे स-
मर्पणं यशः धर्मनिमित्तालोकसाक्षात्प्राप्तिरिति श्रुतिरपि यमार्गेण धर्मनिमा-
लोकनिदा रूपाप्रसिद्धिः एते बुद्ध्यादयो भावाः कार्यविशेषाः सकार-
णाकाः पृथक् विधाः नानाधर्माधर्मादि साधनवैचित्र्येण नाना विधाभू-
तानां सर्वेषां प्राणिनां मत्तः परमेश्वरादेव भवन्ति नान्यस्मादतः किंवा
च मम लोकमहेष्टरते ५ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

किंच अहिंसेति अहिंसा परपीडा न हेतना स-
मता आत्मनिमित्ते पुण्यपुण्यार्थानर्थयोः सममतिर्न तद्विः अहिंसेत-
व्ये संतोषः तपो वेदोक्तदेहलेशः दानं सुभोग्यवस्तुनां परस्मै प्रयी-
णं यशस्स गुणावता देविष्यतिः अयशो नैर्गुण्यविष्यतिः पवमा-
वयोर्भूतानां सगसगरनरादीनां भावाः कार्यविशेषाः सकारणाः पृथक्-
विधाः धर्माधर्मायापुण्यादि साधनवैचित्र्येण भिन्नलक्षणाः मा-
नः परमपुरुषात्सर्वेश्वरादेव भवन्ति मनोहृतेः प्रकरणात्तात्सकला
देवोत्पत्तेन तन्मत्सरूपादित्यर्थः ५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

अहिंसा प्राणिनां पीडाया निवृत्तिः समता चित्तस्य रागहेषादिरहिता

वस्था तद्विभोगेष्वेतावतालमिति बुद्धिः तपःशास्त्रीयमार्गगा-
 कार्येन्द्रियशेषाणां दानेदेशेकालेश्च दयायथाशक्ताः प्रीतास्तथा
 त्रेसमर्पणां यशोधर्मनिमित्तालोकस्मादां नृपाप्रसिद्धिः श्रये-
 शास्तधर्मनिमित्तालोकनिदानृपाप्रसिद्धिः एतेषु ह्यादयोभावाः
 कार्यविशेषाः सकारणाकाः एवमिव धाः धर्माधर्मादिसाधनवैचि-
 त्रेणानानाविधाः भूतानां सर्वेषां प्राणिनां मनः परमेश्वरादेवभवे-
 तिनान्यस्मात् तस्मात्किंचाद्यममलोकमहेच्छरत्नमित्यर्थः नत

गुणकथन

सदानंदीटीका ॥ ५॥ ५॥

अहिंसाप्राणीपीडाया निवृत्तिः समतामता चित्तस्य हेतुवशादिशून्यावा-
 स्यात्प्रकीर्तिता ॥ तद्विभोगेषु लब्धेषु सदानंदप्रत्ययाधियः तपःशा-
 स्त्रीयमार्गगाशरीरेन्द्रियशेषाणां यथाशक्तिसंवितानां दानेपात्रेसा-
 मर्पणां यशोधर्मोद्भवाकीर्तिरकीर्तिस्पादधर्मता एतेषु ह्यादयोभा-
 वाः कार्यभेदासहेतुकाः धर्माधर्मादिहेतूनां वैचित्र्येण एवमिव धाः
 सर्वेषां प्राणिनां मनोभवेति परमेश्वरात् तस्मात्किंचाद्यममलोकमहेच्छरत्नं किं-
 वाच्यं श्रीहरेर्मम ५ ५ ॥

गा०

नीलकंटीटीका ॥ १२ ॥

अहिंसाप्राणिनामपीडा समतामित्रामित्रादौ समचित्तता तद्वि-
 संतोषोलब्धे पर्याप्तबुद्धिः तपश्चैन्द्रियमहर्षिकं शरीरपीडने दानेया-
 थाशक्तिसंविर्भगः यशोधर्मनिमित्ताकीर्तिः श्रयशोः धर्मनिमित्ता
 प्रकीर्तिः एतेषु ह्यादयोविंशतिर्भावाः मन्येव प्राणिनां भवेति ए-
 वमिव धाः प्रत्येकं नानाप्रकारैः नतउत्तमगुणलाभायाहमेव तया
 शरणीकरणीय इति भावः ५ ॥

संय०

शान्दीटीका

तद्विषयात्तामसतोषः एतेषु ह्यादयोभावाः एवमिव धाः सकर्म-
 वैचित्र्येणानानाप्रकाराः मन्येवेष्वरात्तम्यनेययदमीसरस्तत्त-
 मीधिष्ठानानाम् तद्विप्राणिनां तस्य कर्मणः तणिकस्य फलेति

गी.
टी.
८.

चित्रं बुद्ध्यादिकं कालान्तरे कउज्ञावयेत् तस्मात्सर्वतस्सर्वशक्तिरीश
रः कर्मणो विपाके विदिता तस्य तस्य शुभाशुभसुबुद्ध्यादिकस्य का
रणमहमस्मीत्यर्थः ५॥

रामकंटीटीका

अहिंसा सर्वभूताभिद्रोहात्मना विरतिः सा त्वयमाद्यवस्था।
यमेव मोक्षसाधने हिंसायाश्च तमावदस्यान्तरे मोक्षसाधनत्वात् ।
यतः शास्त्रोदिने यत्तौ वधादि संग्रामे रिपुव्यापादने इष्टनियम इह हिं
सात्मकत्वे पितृणां विधेः स्वकर्मनिष्ठानां सत्ता मोक्षसाधनम् समता
सहृदितापुंदासीनेमादिना प्रायस्कस्यैकत्वदर्शितामुमुक्षुणा
मेव धर्मः तद्धिः सर्वभूतविषया प्रीतचित्तनामुमुक्षुविषयेव स
त्वस्यैव सर्वसाधारण्येनोक्तत्वात् तपोवाक्चित्तकायनिर्वस्योनियम
विशेषः दानमिष्टाहर्तविभागेन स्वद्वयस्य परद्वयत्वापादने ताना
दीनांतस्वतन्निवृत्तिं विना परत्र संक्रमणं दानमेतत्सर्गः परवर्गफ
लार्थिनोः साधारण्यं यशः शास्त्रोदितानां शुभकर्मणां सात्त्विक
बुद्ध्या समाचरणं सर्वजनविषया यशसा यशस्तद्विपरीता चरण
दप्रशंसेति ५॥

५॥

लासिकी

रामकंटीटीका

अहिंसा परपीडानिवृत्तिः समता हर्षविषादराहित्यम् तद्धिर्देव
लब्धेन सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिः तपोवाक्चित्तकायनिर्वस्योनियम
विशेषः दानेन यायार्जितयत्नादेः पात्रेण यशः सत्कीर्तिः य
यशोऽस्कीर्तिः यत्ते बुद्ध्यादयश्च कान्तद्विपरीता चान्येपि भावाना
नाविधाः प्राणिनां स्वकर्मानुसारेण मनः सकाशादेव भवन्ति य
नो मदभिव्यक्तिर्देवादीनामपि उरवधारा ५॥

चंबोलीटीका

किंच अहिंसेति प्राणिनामपीडनमहिंसा सर्वप्राणिषु तत्त्वचि
तता समता संतोषः तृष्टिः इदियं संयमनपूर्वकं शरीरपीडनं त
पः यथाशक्ति पात्रे दद्यात्पि न दानेन धर्मनिमित्ता कीर्तिः यथाः
अधर्मनिमित्ता अकीर्तिः अयथाः यथोक्ता बुद्ध्यादयः भावा प्राणि
नां स्वकर्मानुरूपेण मत्तपवानेकप्रकाराः भवन्ति ५

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

किंचाहिंसेति अहिंसा हिंसानामपरद्रोहस्तदभावो हिंसा सर्वभूता
भिद्रोहात्सर्वात्मनाविरतिः समता सुहृदादिषु समवित्तत्वं तृष्टिः
स्वधर्मलाभे पर्याप्तबुद्धित्वं तपः कायवाङ्मनोदंडस्तद्विस्वधर्मनि
तानामेव भवति दानमिष्टासूतनिमित्तं पात्रेषु धनार्पणं यथाः स
त्यकीर्तिस्तदभावो यथाः इत्येवं पृथग्विधानानां प्रकाराभावा बुद्ध्याः
स्वभाववेषाभूतानां भावविकारिणां स्वस्वकर्मानुरूपेण मत्तपव फ
लदातुः सकाशाद्भवंतीत्यर्थः ५॥

मधुभाष्य

भाषाप्रनुवाद

और अहिंसा शमता कहे प्रीतिविरोधका अभाव और तृष्टि कहे वे मांगे य
था लाभ सन्तोष और तपस्या जो १० अध्याय में कहेगे और दान कहे स्वा
धर्म से उपार्जित धन सत्पात्र को देना और यश अयश ये नाना प्रकार के
भाव सब हम ही से उत्पन्न होते हैं ५॥

होरा

निर्दिष्टा समता तृष्टि तपयश अयश सोय दृष्टक दृष्टक
विथ जीवको भाव दि मोसों होय ५॥

ਸਾਹਿਬੁ ਤੇਰਾ

ਪਾਸਿ ਤੇਰੇ ਭੀਜੀ ਭਾਗੁ ਨਿਰਾਖਰਿ ਨਿਰਾਖਰਿ ਸੇਧੁ ਭਾਗੁ ਪਾਸਿ ਤੇਰੇ
ਭਾਗੁ ਨਿਰਾਖਰਿ ਨਿਰਾਖਰਿ ਸੇਧੁ ਭਾਗੁ ਪਾਸਿ ਤੇਰੇ
ਭਾਗੁ ਨਿਰਾਖਰਿ ਨਿਰਾਖਰਿ ਸੇਧੁ ਭਾਗੁ ਪਾਸਿ ਤੇਰੇ
॥ ੧ ॥ ਸੇਧੁ ਭਾਗੁ ਪਾਸਿ ਤੇਰੇ

19

ਭਾਗੁ

ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ
॥ ੨ ॥ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ ਭਾਗੁ

महर्षयः समर्षेवचनारोमनवस्तथा मद्भावा
मानसाजातायेषां लोकश्माः प्रजाः ६ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच महर्षय इति महर्षयः सम भृग्वादयः पूर्वप्रतीतकालसम्ब
न्धितश्चतारो मनवस्तथा सावर्णी इति प्रसिद्धाः ते च मद्भावामहत
भावनावेसवेन वा सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादितमया जा
ताऽमन्त्रायेषां मन्त्रा महर्षीणां च सृष्टिलोकश्माः स्थावरजंगमल
क्षणाः प्रजाः ६ ॥

ग्रानन्दगिरिकृतटीका २

कथंचिदपि तेषामात्मातिरेकेण भावान् मन एवेत्युक्तं न केवलं भगवतः
सर्वप्रकृतिवमेव किंतु सर्वतत्त्वसर्वधरत्वरूपमधिष्ठानमपीत्याह किं
चेति आद्याभृग्वादयो वशिष्टाः सर्वज्ञाविद्यासंप्रदायप्रवर्तकास्तथेति
मन्त्रानामपि पूर्वतेनाद्यतममुक्त्यने केते मनवस्तत्राह सर्वर्णी इति इति
प्रसिद्धाः पुराणेषु प्रज्ञानां पालकाः स्वामीयराधेति शेषः महर्षीणां म
न्त्रा च तत्त्वं विशेषणं ते चेति मयि सर्वज्ञे सर्वधरे गता भावना येषां तेन
या भावनाफलमाह वेसवेनेति वेसव्या शक्त्यधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवन्त
इत्यर्थः तेषां जन्मनोवैशिष्ट्यमाचष्टे मानसा इति मन्त्रादीनेव विशिनष्टि
येषामिति विषया जन्मनां च सन्ततिभूतामन्त्रादीनामस्मिन् लोके स
तीः प्रजाः इत्यर्थः ६ ॥

सामिकृतटीका ३

किंच महर्षय इति समर्षयोभृग्वादयः समब्रह्मार्ण इत्येते पुराणो निश्चयं
गता इत्यादि पुराणप्रसिद्धाः तेषां पि पूर्वस्ये चतारो महर्षयः सनकादयः
नयामनवः सायंभुवादयः मदीयोभावः प्रभाषोयेषु ते मद्भावाहिरण्य
गर्भात्मनोममैव मनसः संकल्पमात्राज्ञानास्तत्प्रभावमेवाह येषांभृग्वा
दीनां सनकादीनां च मन्त्रा चश्माः ब्रह्मणाया लोके वर्तमाना यथायथं
पुनर्योत्रादिभूयाः शिष्यप्रशिष्यादिभूयाश्च प्रजावर्तते ६ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

श्री.
गी. टी.
६.

किंच महर्षयो भृगवादयः पूर्वपूर्वकालसंवेधिनः चतारो मनवः साव
र्णीकादयः मनस्सावायेषां ते मद्रावाः मद्रः सनः मनसि भवाः मा
नसाः येषां महर्षीणां मन्त्रां च सृष्टिजालोकाश्माः प्रजाः स्थावरं जंग
मलक्षणाः ६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५
महर्षय इति पूर्वसममहर्षयो नीतमन्तरे ये भृगवादयः समर्षयो नि
त्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनसः संभवाः नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च
सावर्णीकादयः चतारो मनवः स्थिताः येषां संतानमये लोके जाताश्माः
सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमालयादयत्यानामुत्पादकापालकाश्च भवेति ते
भृगवादयो महर्षयो मनवश्च मद्रावमयो भावः स एव भावो येषां ते
मद्रावः मन्त्रकल्याणवर्तिन इत्यर्थः ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६
स्पष्टार्थ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सृष्टिकर्तारोऽपि मन्त्रपरो भूता परमार्थप्रपाटीका ७ इत्याह महर्षय इति ॥
सममहर्षयो भृगवादयस्तेभ्योऽपि पूर्वचतारः सनकादयः तथा मनवश्च
तर्ह्यस्वायं भृगवादयः मद्रावाः मन्त्रामर्ष्यवंतो हिरण्यगर्भात्तनो मम
मानसाः संकल्पमात्राज्जाताः येषां पुत्रपौत्रादिरुपाश्माः प्रजा लोके
वर्तन्ते इत्यनेन ब्रह्मादिस्तवं पर्यन्ते या सृष्टिः सा सांस्कृतिकी काल्पनिका
नकार्यकारणसंचातद्वयायथा सर्वमकल्पयदितिः श्रुतेः ॥

वनमालीटीका ८
महर्षयो वेदतदर्थद्वयारः सर्वज्ञाविद्यासंप्रदायप्रवर्तका भृगवाद्याः समा
पूर्वसर्गीयकालाविर्भूताः तथा च पुराणः भृगुमरीचिमन्त्रिचपलस्त
पुलहंकते वसिष्ठं च महानेजाः सोऽसृजनमनसा संतानं समब्रह्मणा
इत्येते पुराणो निश्चयगता इति तथा चतारो मनवः सावर्णीया प्रसिद्धा
यदा महर्षयः सप्रभृगवाद्याः तेभ्योऽपि पूर्वप्रथमाश्चतारः सनकाद्याः
महर्षयः मनवस्तथा स्वायं भवाद्याश्च तर्ह्येव मयि सर्वकारणकारणो
सर्वेष्टरे भावो भावना येषां ते मद्रावामर्षितं परामद्रावनहेतुकः मन्त्र

प्रसादादाविर्भूतमदीयज्ञानवैलेख्यीयरोदावतश्चर्यः मनसा मनः
संकल्पादेव ज्ञातानयोनिजाः अतोविशुद्धजन्मत्वेन सर्वपाणिश्रेष्ठः
हिरण्यगर्भोत्पत्तिः स्थानमत्रैव ज्ञाताः सर्गादिकाले प्राविर्भूताः येषां
भृगवादीनां सनकादीनां मनूनां चासिंहोके वियया जन्मना च संनति
भूता इमा ब्रह्मणायाः सर्वाः प्रजाः ॥

ऊसुमवैजयंती टीका ५

एवमिदं निरेव एवेत्याह महर्षयः समेति महर्षयो ये भृगवादयः सप्त
पूर्वे भृगवादिभ्योऽपि प्रथमाश्चतारो ये सनकादयस्तथा मनवो यंसा यः
भृगवादयश्चतुर्दश एवं पंचविंशति संख्या एते मानसा हिरण्यगर्भमू
र्तेर्मम मनसः सकाशात् ज्ञातानित्यसृष्टिप्रवर्तनायैवोत्पत्ता इत्यर्थः
यद्यपि पुराणादिषु हिरण्यगर्भस्य देहादेतेषां मुत्पत्तिः प्रसिद्धानां
पिसंकल्पमूलत्वात् इत्यनेन मानसा इत्युक्ते कीदृशाः मद्भावाः मम परमे
श्वरस्यैव भावः संकल्पः स एव भावो येषां ते तथा मत्संकल्पानुवर्तिनो
न तस्मै संकल्पानुवर्तिनो न तस्मै संकल्पानुगता इत्यर्थः येषां महर्षि
मनूनां लोके चतुर्दश भवन्ते सन्तानमये इमा ब्रह्मणा क्षत्रियादिभूयाः
प्रजाः जन्मना पुत्रादिभूया वियया शिष्यादिभूयाश्च संनतयो भवेति ते
भृगवादयः प्रतिज्ञाणामाप्रलयादपत्यानामुत्पादकास्तस्यालकाश्च भ
वंतीत्यर्थः ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥ ततश्चेतदेवं ॥

महर्षयः वेदतदर्थं इष्टारः सर्वज्ञाविद्यासंप्रदायप्रवर्तका भृगवाद्याः
सप्त पूर्वसर्गाद्यकालाविर्भूताः तथा च पुराणो भृगुमरीचिमत्रिचु
लस्य पुलहं कृतं वसिष्ठं च महोत्तमाः सोऽसृजन्मानसान् सन्तानं सप्त
ब्रह्मणा इत्येते पुराणो निश्चयंगता इति तथा च चतारो मनवः सावर्णा
इति प्रसिद्धाः अथवा महर्षयः सप्त भृगवाद्याः तेभ्योऽपि पूर्वप्रथमाश्च
तारः सनकायामहर्षयः मनवस्तथा सायं भृग्याश्चतुर्दश मयि पर
मेश्वरे भावो भावनायैषां ते मद्भावा मच्चिंतनपरः मद्भावनावशादावि
र्भूतमदीयज्ञानैस्वर्यशक्तयश्चर्यः मानसा मनसा संकल्पादेवोत्प

श्री.
गी.टी.
६.

नाः नतयोनिजाः प्रतोविशुद्धजन्मत्वेन सर्वप्राणीश्रेष्ठाः मत्तपवद्भि
राण्यगर्भात्मनोजाताः सर्गाद्यकाले प्राड्भूताः येषां महर्षीणां समा
नां भृगवादीनां चतुर्णां च सनकादीनां मनूनां च चर्दशानां लोके आ
सिंल्लोके जन्मना च विद्यया च संततिभूता इमाः ब्राह्मणाद्याः सर्वाः
प्रजाः

६ ॥

सुदानंदीटीका ११

वेदवेदार्थद्वयः सर्वज्ञायेन महर्षयः सर्गाद्यकाले संभूताः सप्र
दायप्रवर्तकाः १ सावर्णीमनवस्तद्वचनारोयदिप्रे समभृगवा
दयस्तेभ्यः प्रथमाः सनकादयः २ सायंभुवादयस्तद्वचनवोयेच
तर्दश मयेशेभावनायेषां मच्चित्तनपराहिते ३ मद्भावनावशादा
विभूतमज्ञानशक्तयः संकल्पादेव संभूतानतयोनि ससुद्भवाः ४
प्रतोविशुद्धजन्मत्वात् सर्वप्राणीवराजताः प्राड्भूता हि सर्गादौ मतो
विद्यसृगात्मनः ५ येषां सममहर्षीणां मनूनां च तथैव च चतु
र्णां सनकादीनां मसिंल्लोके च जन्मना ६ विद्यया च प्रजाः सर्वाः
ब्राह्मणाद्या इमाः किल ७ ६ ॥

नीलकंठीटीका १२

एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रष्टव्यमिति महर्षय इति समभृगवाद्याः
चत्वारः सनकादयश्च सर्वे प्रसिद्धाः महर्षय इति संवेद्यः तथा मनवा
श्च तर्दशप्रसिद्धाः ते सर्वे मानसाः हिरण्यगर्भस्य मम मनस्येतो
द्भूता प्रयोनिजा जाता उत्पन्नाः इमाः प्रजाश्च त्रिविधाः प्रयं लोकश्च तदा
धातुभूतः तदुभयं येषां यत्संवेद्यं संततिः येषां संततिरित्यर्थः य
द्वा येषां मिनिषष्टीपंचमर्थं येभ्यः इमाः प्रजाः प्रयं लोकश्च जाता इ
त्यर्थः तेपिमद्भावाः मयैव भावो मनो येषां ते प्रसिद्धमहिमानो येषां
ते प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते यतो मामेवोपासते तस्मै मयि मासुपासे
ति भावः ६ ॥

श्रानंदीटीका

अहमादिरिति यदुक्तम् तत्प्रपंचयति ॥

॥

॥

मद्भावाः सतः परमकारणादेवभावउत्पत्तिर्येषां अतएवमानसासंक-
ल्पमात्राज्ञाताः ६

एवंविधानां धर्माणां माश्रयधू रामकंठीरीका ताधर्मिण सुप्रजापतिभ्यो मत्तएवभवन्ती
त्याह ॥ सर्वकल्पारंभभाविस्वायं भवमन्तररूपपूर्वकालभावितात्प्रथमसम
महर्षयो मरीचादयो ये प्रराणा प्रजापतय उक्ताः केचित्तु हिमनसीम
हामृतपंचकंचेति सममहर्षीन्कथयंति प्रजासर्गहेतुत्वात्तेऽपि प्रजापत
य इति चाहुः चत्वारो मनवो ब्रह्मसावर्गो भस्मावर्गो धर्मसावर्गो रक्ष-
सावर्ग इति दत्तस्य उदितरुत्पत्त्याः प्रजासर्गप्रतिवर्गाच्चातर्वर्गस्य प्रथ
मे पुरुषायेषां ब्रह्मणा दिवर्गसर्गहेतुत्वात्मनुवं प्रजापतित्वं च एते
मद्भावमत्तः परमकारणादेवभावउत्पत्तिर्येषां ते तथा विधाः कीदृशाः
संतो मद्भावमानसाज्ञाताः संकल्पजा इत्यर्थाः येषां प्रजापतीनां स-
तां संवर्धित्यो लोके भवनेष्विमाः प्रजाये प्रजासर्गकर्तारः कल्पारंभे प्रजा
पतयः स्युं ते मदिच्छेद्भावितात्स एभावा इत्यर्थः

६ ॥

लासिकी दशमतीरीका

किंच सतमृगवाद्यो महर्षयः सप्तब्राह्मणा निप्रराणा प्रसिद्धाः तथा तेभ्योऽपि पूर्व
न्ये चत्वारो महर्षयः सप्तकारयः तथामनवः स्वायंभवाश्चतुर्दश म
द्भावमर्तो भवउत्पत्तिर्येषां ते कथमित्याह मानसाः संकल्पमात्राज्ञाताः न
तु योतिजाः तथा च प्रराणाम् मृगं मरीचि मन्त्रि च पुलस्त्यं पुलहे कृतम् व
मिष्टं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सतानिति एवं महर्षीणामपि मसैव प्र
भवत्वात्तदभिव्यक्त्यपरिज्ञानं का कथान्येषां तदन्तरकालभावितामित्या
ह ज्ञाता इति येषां भूगवारीनामिमा ब्रह्मणा यालोके वर्तमानाः प्रजाजन्म
नाविद्यया च संत-भूताः प्रवर्तन्ते

६ ॥

पंचोलीटीका

किंच महर्षय इति पूर्वप्रतीतकाले भवाः सप्तमृगवाद्यो मह-
र्षयस्तथा सावर्णीदयः इति प्रसिद्धाश्चत्वारो मनवः ते सर्वे पकाद-

गी.
टी.
द.

शमज्ञावाः मास्त्रितो वै सवसा मर्ष्य युक्ता मनसैव उत्पादिता मा।
न सा ज्ञाता उत्पन्ना येषां पकादृशानां लोकः सर्वाः इमा स्यावराः
जगमरुपाः प्रजापुत्रपोत्रादि रूपा शिष्यप्रशिष्यादि रूपाश्च प्र-
जावर्तते ।

२२
शण्वीरसमिद्धोधिनी॥

प्रथयेव पूर्वमद्रुतास्तानप्याह मदर्थय इति पूर्वसममदर्थयः
पुराणप्रजापतयो ये पुराणेषु प्रोक्ता मरीच्यादयस्तथा च पूर्वस्वायं
भुवादयश्चत्वारो मनवस्ते च मानसात्संकल्पमात्रादवजाता अपि
तथापि मद्रुवा समभावा मयेवोत्पादिता भावा जंतव इत्यर्थः ये
यामिति पंचम्यर्थे वष्टीयेभ्यः प्रजापतिभ्यो लोके जीवल्लोके इमाः
प्रजा ज्ञाता भवंतीति श्रूयते चेति ६॥

मधुभाष्य

६॥

भाषाग्रनुवाद टीका ६

और भृगु आदि सत महर्षियेई प्रमाणोंमें सात ब्रह्मण करके प्रसिद्धं है और
नके भी पूर्वसनकादि चारि ब्रह्मण और संयंभू आदि चौदह मनु इन सबमें
मेरा प्रभाव है और ये सकल हिरण्यगर्भजीमें सोमेरी शक्तिसे प्रगटे हैं
येई सात ऋषियों से पुत्र पौत्र शिष्य प्रशिष्य क्रम से प्रजापत्य ब्रह्मणदि
वर्ण सकल जन्मे है ६ ॥

टोका

सप्तमदाऋषि चारमनु पूर्वकदे हैं जोय मोरे मनसें यह भय
टोका प्रजाजिन सोय ६

7

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 2. The second part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 3. The third part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 4. The fourth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 5. The fifth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 6. The sixth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 7. The seventh part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 8. The eighth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 9. The ninth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".
 10. The tenth part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590 2591 2592 2593 2594 2595 2596 2597 2598 2599 2600 2601 2602 2603 2604 2605 2606 2607 2608 2609 2610 2611 2612 2613 2614 2615 2616 2617 2618 2619 2620 2621 2622 2623 2624 2625 2626 2627 2628 2629 2630 2631 2632 2633 2634 2635 2636 2637 2638 2639 2640 2641 2642 2643 2644 2645 2646 2647 2648 2649 2650 2651 2652 2653 2654 2655 2656 2657 2658 2659 2660 2661 2662 2663 2664 2665 2666 2667 2668 2669 2670 2671 2672 2673 2674 2675 2676 2677 2678 2679 2680 2681 2682 2683 2684 2685 2686 2687 2688 2689 2690 2691 2692 2693 2694 2695 2696 2697 2698 2699 2700 2701 2702 2703 2704 2705 2706 2707 2708 2709 2710 2711 2712 2713 2714 2715 2716 2717 2718 2719 2720 2721 2722 2723 2724 2725 2726 2727 2728 2729 2730 2731 2732 2733

एतां विभृतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः सो
विकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७ ॥

शंकरभाष्यटीका १

एतामिति पतः यथोक्ता विभूतिं विस्तारं योगेन युक्तिं चात्मा।
नोचटनमथवा योगैष्यर्थसमर्थं सर्वतन्त्रे च योगेन योगोच्यते ममा।
मदोयं योगो योवेति तत्रतस्तन्त्रेन यथावदित्येतत् सः प्रविकल्पेना।
प्रचलितेन योगेन सम्यक्दर्शनस्यैर्यलक्षणो न पुन्यते संवध्यते।
नात्र संशयः नास्मिन्नर्थे संशयोक्ति ७ ॥

आतन्द्रगिरिकृतटीका २

सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तदज्ञानफलमाह एतन्मिति
बुद्ध्यानुपादानत्वेन विविधा भूतिर्भवन् वैभवं सर्वात्मकत्वं तदाह
विस्तारमिति ईश्वरस्य तत्तदर्थसंसादनसामर्थ्यं योगस्तदाह आत्म
तन्मिति योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च मदीयं शक्तिज्ञा
नलेशमाश्रित्य मत्वादयो भूत्वा दयश्चेशने ज्ञानेनैव तदाह अथवेति
यथा तौ विभूतियोगौ तथा निरंजनात्वेनेति वेदनस्य निरंजनात् दर्श
यति यथावदिति सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह
सोपिकल्पेनेति उक्तेर्ये प्रतिवन्धाभावमाह नास्मिन्निति ७ ॥

सामिहृतटीका ३

यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलमाह यन्नामिति एतांभृग्वा
दिलक्षणांममविभूतिंयोगैश्चर्यलक्षणांतत्त्वतोयोदेति सन्तिः सं-
शयेनयोगेनसम्पदशीतेनप्रुक्तोभवतिनास्त्यत्रसंशयः ॥

पिशाचभाष्यटीका

यत्ताविभूतिं विस्तरेण योगं विभूतेर्हेतुभूते मदीयं यो वेति तत्ततः या-
थावत्तः प्रविकल्पेन योगेन समाधिना पुन्यते ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

यन्नामिति विभूतिरैश्वर्य एतत्सर्वस्य मदायतोऽत्यन्ति स्थितिः प्रहति नृणां
ममहेयप्रत्यर्ककल्याणायणात्ययोगं च सस्तत्त्वतो वेति सो विक्रमे

श्री.
गी.टी.
६.

नप्रप्रकंपेनमद्भक्तियोगेन प्रज्यते नात्र संशयः महिभूतिविषयक
ल्लाणगुणविषयवत्तानं भक्तियोगवर्द्धनमिति सयमेव द्रष्टव्यमीत्यभि
प्रायः ॥ अभिनवगुणमकृतटीका ६
स्पष्टार्थ ॥ ॥ ॥

अथोक्तपरंपरापुरतत्त्वज्ञानसफल परमार्थप्रयाटीका ७
माह एतामिति एतां गुणदिलक्षणामहिभूतिं योगमेष्यलक्षणं तत्त्वतो योवेति सप्र
विकं येन विरेण ममैष्येण प्रज्यते प्रकृतो भवति नात्र संशयः नात्र क
थेवा दोषमिति रथः

वनमालीटीका ८
येष्यज्ञानसफलमाह एतामिति एतां प्रायुक्तं महिभूतिं बुद्ध्यादि
दृष्टव्यमायां रूपं भगवतो बुद्ध्यानेता च दृष्टव्यता यदीयसी परमार्थभूता
तो ॥ त्वेया तत्तिंदजालवनमृषेति तत्त्वो वेति योगे सर्वजगदुदयाधिक
यो ॥ त्वेया तत्तिंदजालवनमृषेति तत्त्वो वेति योगे सर्वजगदुदयाधिक
माथिना ॥ नसाधर्माव्यमत्तं प्रज्यते नात्र संशयः ॥

ऊरुसमवेजयतीटीका ९
एवं सप्रभावमुक्ते दातीतज्ञानफलमाह एतामिति मम सर्वेष्वर
स्य एतां ब्रह्मरुद्रैदादिदेवतानकादिमहर्षिस्त्रायं भवादिमनुप्रमत्तं
कृत्स्नजगत्तदायतस्थितिप्रवृत्तिज्ञाने स्यैष शक्तिके भवतीत्येव पा
रमैष्येण रूपं विभूतिचपुनः प्रज्यते नात्र संशयः नात्र कथेवा दोषमिति रथः
दिभिस्तत्त्वभाविकानेता चिन्तासंख्येयक ॥ रुद्रादिकल्पाण्युण
गणारत्नैर्योगे साभाविकपावदान्महत्ति संवयं योमद्भक्तस्तत्त्वतो
याथार्थेन वेति सर्वज्ञेन सर्वेष्वरेणो यदि ह्यमिदं नातिकमेव भवतीति
दृष्टविद्यासमगृह्णीतिसोः विकल्पेनाप्रचलितेन योगेन मद्भक्तियो
गेन प्रज्यते प्रकृतो भवति नात्र संशयः अत्रास्मिन्नर्थे तया संशयो न
कर्तव्यः भगवद्भिभूतिविषयकं तत्त्वल्लाणादिगुणविषयकं च त्वा
नं भक्तियोगवर्द्धनं भवति न वेति सप्रयत्नवकदाचिदपि मास्ति
भिप्रायः ॥ मधुसूदनीटीका ९

एवं सोपाधिकस्य भगवतः प्रभावमुक्ता तज्ञानफलमाह ॥

एतां प्रायुक्तान् बुद्ध्यादिमहर्षादिरूपो विभूतिविविधभावेन रूपेणावस्थि
तियोगं च तत्तदर्थं निर्माणो सामर्थ्यपरमैश्वर्यमिति यावत् समयो वेति
तत्ततः यथावत्ततः अविकल्पेनाऽप्रचलितेन योगेन सम्यग्ज्ञानस्यैर्यल
दाणेन समाधिना पुज्यते नात्र संशयः प्रतिबंधकश्चित् ॥

सदानंदी टीका ११

एवमुक्तो भगवतः प्रभावं सविशेषतः तज्ज्ञानफलमाह भगवान्मा
सतापतिः १ विस्तारसंज्ञिकामेतां विभूतिं पूर्वकीर्तितो योगं च परमै
श्वर्यं सर्वसामर्थ्यमद्भुतं यथावत्तमयो वेति सोऽन्यता चलितेन च सम्य
ग्योऽस्यैर्यरूपेण पुज्यते सत्समाधिना २ न कश्चित्प्रतिबंधोऽत्र शकनीयः
कदाचन ५ ॥

नीलकंठी टीका १२

उपास्तावधिकारणमाह एतामिति एतां वक्ष्यमाणानां विभूतिं योगं च वि
द्यतां मुनिभगवति मनः समाधानेन यस्तत्ततो वेति सम्यग्गुणान्ते ज्ञाते
च समर्थो भवति सः अविकल्पेन प्रचलेन निर्विकल्पकेन घटा ध्यायोक्ते
न योगेन महिषयेण समाधिना पुज्यते तत्तत्प्रकृतकृत्या भवति नात्र सं
शय इति प्रवृत्तिशयार्थमुच्यते भगवद्वचसि संशया संभवान् ॥

ग्रानंदी टीका

एतां बुद्धिर्ज्ञानमित्याद्युक्तो विभूतिं सर्वकर्तृत्वादिकं मे श्वर्यं योगं प्राणि
नां कृतस्य कर्मणाः फलप्रापणोऽसंबन्धो वेदसो विकल्पेन निर्विज्ञेन
योगेन योगाभ्यासपूर्वज्ञानकर्मसम्युत्पद्यते संबद्धो भवति

एवंविधं श्वर्यं ज्ञानफलमाह ॥ रामकंठी टीका

एतां यथा यथा विभूतिं जगत्कर्तृत्वादिरूपमैश्वर्यं तथा योगं नानाभाव
प्रपञ्चावभासतत्पकर्तृत्वादिसंबन्धेऽप्यह्यविन्मात्रस्वभावाप्रच्युतिल
क्षणात्म्यद्वुतमनससाधारणं समाधिं सम्यग्गुणान्ते ज्ञाते
मदीयेतैवाविकल्पेन सर्वद्वानिरूपं प्रवेन योगेन समाधिना पुज्यते संव
ध्यते नात्रार्थकश्चित्संदेहः संभवति यतो मदनुग्रहाविभूतिसम्यग्ज्ञान

गी.
री. ६.

तयाममैवैकस्यतत्त्वस्यजगत्तत्वाविभवंसम्यगेवाविभावयतिसम
त्वरूपसमाविष्टत्वात्तदीयेनसमाधिनासंवध्यतइतिकोत्रसंशयावका
शः यतएवंविधः ७ ॥

एवंविधैश्चर्यज्ञानफलमाह ॥ लासिकी **पंचोलीटीका**
ममैश्वरस्येतायथोक्ताविभूतिभगवादिदृष्टेणविशिष्टतयाविविधतेन
वाभवनयोगंचतासविभूतिषुमहाव्याप्तिलक्षणांयत्किंचतत्तत्सत
ज्ञानात् नतवोद्वेनवोधंनयोवेन्निसालात्करोति सोविकंपेननिरूप
स्वेनयोगेनसमाधिनाकल्पतेसंववते नात्रार्थयोगादप्रच्युतिरूपेक
श्रित्तंदेहः ननुकथंकारमेवंस्वात्माभिषिच्यतेइत्याशंक्यमेवम् नैतत्क
थनमात्रेयतोबुद्धिमन्तपवमामेवंज्ञातोपासतेइत्याह ७ ॥

पंचोलीटीका

यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलंआह पतामिति यः मम
तांविभूतिंविस्तारयोगंचयोगंजंसर्वज्ञत्वंयोगउच्यते अथवा
योगमैश्वर्यं तत्त्वतः याथात्मेनवेत्तिसोऽविकंपेनप्रचलितेन
योगेनसम्यग्ज्ञानेनस्यैर्यरूपेणयुज्यतेसंवध्यतेअत्रसंशयो न ७

रागवीरसमिहोधिनी ॥

पतां यथोक्तवक्ष्यमाणंचविभूतिमैश्वर्ययोगं सामर्थ्यं च यस्त
त्ततोपद्यावडेति ससविकंपेननिर्वायेन योगेन सामर्थ्येन स
दयुज्यतेयोगयुक्तोभवतीत्यर्थेनारसंप्रायइति ७ ॥

मधुभाष्य

७ ॥

भाषाग्रनुवादटीका ७

अत्र यह सब उक्त विभूति केहे अपनी सम्पत्ति के तत्त ज्ञान का फल
कहते है कियेई भृगु आदि हमारी विभूति औ येस्यै नृप योग है
यह जो मनुष्य यथार्थसे जानै है सो संशय रहित सर्वज्ञ सम्पत्ति
दर्शन होय है ७ ॥

होहा ॥

यादि विभूतियोग मम तत्त कर जानहिं जोदि पुटे सो नि
श्रुतयोगसे इहां संदेह न कोदि ७ ॥

ग्रहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मा।
त्वा भजते मां बुधा भावसमन्विताः ८ ॥

शांकरभाष्यटीका १

कीदृशेन विकल्पेन योगेन पुन्यतश्च्यते ग्रहमिति ग्रहं परं
ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभवं न्यतिर्मत एव स्थितिनाश उ
क्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियाभूयं सर्वजगतः प्रवर्तते इत्येवं म
त्ता भजते सर्वं ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वार्थः भावसमन्विताः
भावो भावना परमार्थतत्त्वभिनिवेशस्तेन समन्विताः संप्रकाशः
इत्यर्थः ८ ॥

प्रानंदगिरिकृतटीका २

कथं तावकविभूत्यैष्यज्ञानमुक्तयोगस्य हेतुरिति मत्ता एच्छुनिकी
दृशेनेति उक्तज्ञानमाहात्म्यात् प्रतिष्ठिता भगवन्निष्ठा सिध्यतीत्याह
उच्यते इति प्रभवस्य स्मादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः सर्वात्मोत्पाह उच्यति
रिति सर्वज्ञात् सर्वेश्वरात्मज्ञोतिमितात् सर्गस्थितिनाशादिभवति म
यान्तर्यामिणा प्रेयमाणं सर्वं यथा स्वामर्यादा मनतिक्रम्य चेष्टते ता
दाह मत्त इति इत्यममसर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतिं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च
महिमानेतात्मा मयेव निष्ठावन्तो भवन्तीत्याह इत्येवमिति संसारासा
रताज्ञानवन्ता भगवद्भजनेनैविकारं यो नयति अवगतेति परमार्थतत्त्वे
पूर्वीकरीत्याज्ञाने प्रेमादरावभिनिवेशाद्यैः भवतस्तेन संप्रकाशं च भग
वद्भजने भवति हेतुरित्याह भावेति ८ ॥

सामिकृतटीका ३

यथा च विभूतियोगयोर्ज्ञानेन सम्प्रकृतानां वा मिश्रदर्शयति ग्रहं सर्व
स्येति च तभिः जगतः प्रभवः भृत्वादिमत्तादिभूय विभूतिद्वारेणोच्यति
हेतुः मत्त एव चास्य सर्वस्य बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्यादिसर्वं प्रवर्तत एवमा
त्तानां बुधा विवेकिनो भावसमन्विताः प्रीतिपुक्ता मां भजते ८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

ग्रहं सर्वस्येति मां बुधा भावसमन्विताः प्रभवः उत्पत्तिकारणमत्तः
परमेश्वरात् सर्वक्रियाकारकफलरूपेण तेन समन्विताः संप्रकाश इत्यर्थः

श्री.
गी.टी.
६.

भावसूत्रार्थाभिनिवेशः जगत्प्रवर्तनेत्येवंमत्ताभजंतेसेवतेमांनुया
श्रवगतपरमार्थतत्तार्थाः ८ ॥

समानुजभाष्यटीका ५

विभूतिज्ञानविष्णुकट्ट्यांभक्तिवृद्धिर्दृश्यति अहमिति ग्रहं सर्व
स्यविदचित्प्रपंचस्यप्रभवउत्पत्तिकारणं सर्वमत एवचप्रवर्तते इति
इमंममस्वाभाविकनिरंजुशेष्यं सौंदर्यसौशील्यवान्तल्यादिक।
ल्याणगुणगणयोगंचमत्ताबुधाः ज्ञानिनोभावसमन्विताः मां सर्व
कल्याणगुणान्वितंभजंते भावोमनोवृत्तिविशेषः मयिस्थहातवो
भजंत इत्यर्थः ८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थ ८ ॥

यथाविभूतियोगयोगज्ञानेन परमार्थप्रपाटीका ७ तत्त्वज्ञानंभवतिदृश्यति
अहमितिचतुर्भिः॥ग्रहंसर्वस्यभूत्वादिमत्ततप्रपंचस्यप्रभवःकारणंतथा मतः सकाशा
त्सर्वप्रवर्ततेव्यवहरतिमत्तानुभवेनज्ञात्वाभावसमन्विताः प्रीतिप्रका
बुधाज्ञानिनोमांभजंते ८ ॥

वनमालीटीका ८

पाटशेनज्ञानेनसापुर्णव्ययोगप्राप्तिः तदृश्यति अहमितिचतु।
भिः ग्रहंवासुदेवः परब्रह्म सर्वस्यजगतः प्रभवः उत्पत्तिकारणंस्थि
तिनाशादिकंच सर्वमत एवचप्रवर्ततेमयैवोत्तर्यामिणा सर्वज्ञेनसर्व।
शक्तिनाप्रेर्यमाणं सस्यमयीदामनतिरूपसर्वप्रवर्ततेचेष्टते इतिच
इत्येवंमत्ताबुधांतिवैकेनावगततत्ताः भावेनाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहेनसम
न्विताः मांभजंते प्रेमप्रवाहहृदकोक्तैश्चयज्ञानं मेवममोत्कृष्टंभ
जनमितिभावः ८ ॥

ऊरुसमवैजयंतीटीका ९

ननुकीटशेनाविकस्येनयोगेनपुत्रपुत्ररूपेदायांमदनन्यभक्तानां
भक्त्युत्पादकंनत्यालकंचपाशात्पयज्ञानमेवेत्याह ग्रहंसर्वस्येति अ
हंसर्वेश्वरः परब्रह्मवासुदेवाख्यः पुरुषोत्तमः सर्वस्यचेतनाचेतना
त्मकस्यजगतः प्रभवः प्रभूतस्मादितिप्रभवोनिमित्ताभिप्रोपादान

कारणमतः सर्वप्रवर्तने मयैवान्तर्धामिणानंतगुणशक्तिप्रेर्य
 माणां सतसु समर्पादमनतिक्रम्य सर्ववत्तादिस्थावराजन्तस्थि-
 तिनाशवन्मदधीनस्थितिप्रकृतिकं मउत्पन्नं समस्तविषयप्रवर्तने
 तिष्ठति चेष्टे वा इत्येव प्रकारेण मम सर्वकारणत्वं सर्वानंतकलाणां
 गुणयोगत्वं च मत्तात्ता सद्गुरुमुखा निश्चित्यार्थः भावसमन्ति-
 तः भावोऽनादुरागः मयि भावेनानुरागेण समन्विताः समस्तपु-
 ण्याः बुधास्तानि तोमां सर्वेष्वं भजते सेवते ८ ॥

यादृशेन विभूतियोगयोजने मधुसूदनीटीका १० नाविकुं पयोगः प्राप्तिस्तद्वर्णीयति चतुर्भिः ॥

ग्रहपरं ब्रह्म वा स देवा एव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिकारण उपा-
 दाने निमित्ते च स्थितिनाशादिव सर्वमत एव प्रवर्तते भवति मयैवा-
 न्तर्धामिणा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना प्रेर्यमाणां ससमर्पादमनति-
 क्रम्य सर्वजगत्प्रवर्तते भवति चेष्टे इति वा इत्येव मत्ता बुधाः वि-
 वेकेनावगततत्वाः भावेन परमार्थतत्वाग्रहद्वेषेण प्रेमाणा समा-
 न्विताः सेतोमां भजते ८ ॥

सदानंदीटीका ११

ग्रहं श्री वा स देवो एव सर्वस्य जगतः प्रभुः उपादाने निमित्ते च मत्तः सर्व-
 लयस्थिती १ मया न्तर्धामिणा सर्वशक्तिना सर्ववेदिना प्रेर्यमाणां ज-
 गत्सर्वससकार्ये प्रवर्तते २ इत्येव सद्विवेकेन ज्ञातत्वाः सदा बुधाः त.
 प्रे वास्तवतैकवोयेन च समन्विताः ३ भजते मां परानंदचनं श्री य-
 रमेश्वरं यस्मिन्निदं जगदशेषहेतौ मायाविलासपरिभावि- तम
 च्छवोये कालत्रयेर्कमहभूजले वत्सृषैव माभाति तत्र मत्ता हृदये हेरो
 मे ८ ॥

सौ
 विधान

नीलकंठी टीका १२

उपासनासदृपमारुहाभ्यां ग्रहमिति बुधाः मां प्रत्यगात्मानं प्रति मत्ता-
 भजते इति कथं ग्रहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः मत्तः मदनुग्रह-
 प्राप्तेव सर्वबुधादिकं ससकार्यं प्रवर्तते ग्रहमेव जगतः कर्ता न्तर्धामि

श्री.
गी.टी.
२.

मीचेतिग्रहेग्रहेणात्मानमुपासीतिभावः भावसमन्विताः भावनायु-
क्ताः एतच्चोत्तरार्थे ८ ॥

आनंदीटीका

अयं वासुदेव एव सर्वस्य जगत् आदिकारणम् इतोऽस्मादेव सर्वलो-
कयात्रा निवर्तने बुद्ध्यादिकमुत्पन्ने जगति प्रवर्तते इतीत्येति स्मिता-
भावेन परमार्थतात्पर्येणाभावेन प्रेणा समन्विता बुधामो भजन्ते
मेवार्थे ८

रामकंठीटीका

बुधामो भजन्ते मरिच्यैव देवप्रकृत्या अयं सर्गभावतात्मदुःखद-
पात्रभूततया समाविर्भूतबोधास्संतो मुखा विपश्चितो मां यथाकृ-
पमुपासते तात्परे सरसर्गभावास्ततो मत्समाधिना युज्यन्ते ते च किं क-
वा समुपासते इति मत्तापवे मत्स्वरूपे निश्चित्य कथं अये परमेश्वरः प-
रमात्मा सर्वभावज्ञातः प्रभवः उत्पत्तिकारणं यस्माद्भूतशः प्रतिपादि-
तो योऽपि वशादेतद्व्यातिरिक्तकारणोत्तराभावादित्यतस्मादेव हेतोः
सर्वमिदं प्रवर्तते प्रसरतीति इदमत्र तात्पर्यं द्विविधं ज्ञानेति विवक्षितं
परमार्थप्रतिपादकशास्त्रोपदेशद्वयप्रतिपत्तिजनकमेकं तद्वशा-
च्चक्रमेणातत्त्वसाक्षात्कारप्रभवमपरंतदंतो बुधा अपि द्विविधास्ततो
यथोक्तमदिभूतियोगतामत्समाधिना युज्यन्ते नात्र संशय इत्युक्तं
८ ॥

लासिकी दत्तजीटीका

अहमीश्वरः सर्वस्य जगतः प्रभवः कारणमुपादानं निमित्तं च मत्त-
एव सर्वस्थितिनाशादि च प्रवर्तते भवति इत्येवंविधेष्वर्थयुक्तं मामीश्व-
रं मत्ता प्रमाणो न निश्चित्य बुधा आत्मबोधयुक्ता भावसमन्विताः प्रीति-
युक्ताः संतो भजन्ते समुपासन्ते इति ८

पंचोलीटीका

अविकंपयोगस्वरूपं दर्शयन् तेन यथाज्ञानं भवति तं प्रकारमाह
अहमिति अहं परं ब्रह्म सर्वस्य जगतः प्रभवः सर्वजगतास्थिति
नाशकर्मफलौघभोगरूपं विक्रियास्वरूपं मतपवप्रवर्तते इति
एवं मत्वा बुधाः अवगततत्त्वाः भावसमन्विताभावः परमार्थत-
त्वाभिनिवेशेन युक्ता मां भजन्ते आश्रयन्ते ८

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

बुधा अवगत परमार्थतत्त्वा भावसमन्विताभावः स्वभावस्तेन
समन्विताः स्वधर्मनिष्ठा इत्यर्थः ते हि अहं सर्वस्य भावजातस्य
प्रभव उत्पत्तिकारणमतो मतपवसर्वभावजातं प्रवर्तते प्रसरती
ति महचनं मत्वा निश्चित्य मां भजन्त उपसत इति मद्भजने वेष्टितं
तेषामाह मन्विता इति ८॥

मधुभाष्य

यद्यदि भूतिमदिति विस्तरः विस्वादीनितस्वरूपाण्येव अन्या-
नित्तैर्जोयुक्तानि तथा च यैर्गिरिलेषु विशेषकारुद्रवैर्त्ये इ-
देवाराज न्यायाग्रं प्रयुता अन्यजीवाः कृत्स्न्या सौरामकृत्सौत्र
रामकपिलौ यज्ञप्रमुखाः स्वयंस इति सयवेको भार्गवदाश्रयि
कृत्स्नायास्त्वग्रं प्रयुता अन्यजीवा इति गोतमखिलेषु ऋषयो मन-
वा देवा मनुष्या मर्त्या जसः कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्म-
ताः एते स्वांशकलाः पुंसः कृत्स्नस्त्वभगवान् स्वयमिति वभाग-
वते ऋष्यादीनां प्राप्तेनोक्ता वराहादीन् स्वरूपतेनाह तेषां ह्येव
य अन्यस्तु विशेषो न ऊराण्यवगतः अंशवन्त राण्यवगते मुह-
र्हत्मानः केषां विति म्भूयन्तीति बहवचनं चायुक्तं न संतरात्य
इत्काद्वै मयरा म्भूयत क्रियो व्यमाना दृष्टा ऊववित् किमिति

29

भाषाग्रनुवादटीका ८

अब विभूति औ योग जानने से जिस प्रकार सम्पत्त ज्ञान प्राप्ति होती है सोई चारि श्लोकसे देखावतेहैं कि मैंही समस्त जगत का प्रभव प्रथमतः भृगु आदि मनु आदि रूप विभूति के द्वारा उत्पत्ति काहेतहैं और हमी से बुद्धि औ ज्ञान सकल उत्पन्न होने यही ज्ञानिके विवेकी लोग प्रीतिउक्त होय हमारी भजन करते हैं ८

दोहा

मैं हों कारण समनको मोमें यह सम होय ऐसे मानि भ
जत मोहि बुधजन भावदिसोंय ८

30

...
...
...
...
...
...
...
...
...
...

...
...
...
...

मच्चितामङ्गलप्राणाबोधयेतः परस्परं कथयं
तश्चमानित्यन्त्येतिचरमेतिच ५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

किंच मच्चिताइतिमच्चितामयिचितं येषांतेमच्चिता मङ्गलप्राणाः मा
यिगताः प्राणाश्चक्षरादयः प्राणायेषांते मङ्गलप्राणामयुपसंलुक्त
राणाश्चर्षः अथवा मङ्गलप्राणा मङ्गलजीवना इत्येतद्वोधयन्तोःवगा
मयंतः परस्परमन्योन्त्य कथयन्तो तानवलवीर्यादियर्मेविशिष्टं मात
त्येतिच पवित्रोषमुपयातिरमेतिच रतिच प्राप्नुवंति प्रियसंगत्वेव ५

ग्रानंदगिरिकृतटीका २

नकेवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनांतरंवासीत्याह किंचेति ईश
रात् प्रतीचः प्रायुक्तादत्यत्र चितप्रचारराहित्यं भगवद्भजनोपायमा
हमयीति चक्षरादीनां भगवत्प्राप्तिसुदगोचरत्वात्तस्यैवाशंक्याह
मयुपसंलुक्तेति भगवदतिरेकेण जीवनेपि नादरस्तदपि मयेवार्पि
ते भक्तानामित्याह अथेवेतिआचोर्ध्वः श्रुत्वा वादकथयापरस्परं
भगवंते स्वस्वचारिणोबोधयन्ति तदपिभगवद्भजनसाधनमित्याह
बोधयेतइति आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्मेव विशिष्टधर्माणां शिष्य
भ्योऽगुरवोऽपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह कथयंतइति भ
क्तानां तद्विरती स्वरसंतः स्यातामित्याह तथ्येतीतिमनोरथस्यैवति
प्राप्तौ कायुकसंमतमुदाहरणमाह प्रियेति ५ ॥

सामिकृतटीका ३

प्रीतिपूर्वकंभजनमेवाह मच्चिताइति मयेवचितंयेषांतेमच्चितामा
मेवगताः प्राणाः प्राणाइदियाणीयेषांतेमङ्गलप्राणामदर्पितजीवा
नाइतिवा एवंभूतास्तुथाअन्योन्यमायायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्को
पयंतः बुद्धावमांकथयंतः कीर्तयंतः संतःतथ्येति अनुमोदनेनत
र्हिंयातिरमेतिचनिर्हन्तिंयानिव ५ ॥

पिशचभाष्यटीका ४

श्री-
गी-टी-
२-

मच्चितामद्भुतचित्तः मद्भुतप्राणामयिवस्थिताः प्राणाः मद्भुतजीवनाः
बोधयंतः अन्योन्यकथयंतो मामीश्वरे निरतिशयज्ञानवलवीर्यसंपन्नैः
मंतिवप्रियसंगमेनेव ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

कथंमच्चितेति मच्चितामयिनिविष्टमनसः मद्भुतप्राणाः मद्भुतजीवितः
मयाविनात्मधारणामलभमाना इत्यर्थः सैः सैरनुभूतानमद्भुतान्
परस्परकथयंतः मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि च कर्माणि कथयंत
स्तुष्यंति चरं मंतिववक्तारः श्रोतुं प्रमेतानन्यप्रयोजनेन तेषां ति श्रोतार
स्तत्कृत्वो नावायिकातिशयप्रियेणारंभेते ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ स्पष्टार्थः

परस्परबोधनयान्योन्यकथनं यत्प्राणसंक्रमणान्तर्द्वयवह्निप्रमातारमृकरी-
चरशतिविनयव्याम्यान्तरेणैव सर्वशक्तिजसर्वगतखालहृदयात्तद्विग-
नेन ग्राहि चर्चनेयमित्यभिप्रायः ॥

परमार्थप्रयाटीका ७

प्रीतिपूर्वकं भजनमाह मच्चिता इति मयेव चित्तं येषां ते मच्चिताः श्रुता-
न्निष्ठा मयि गताः प्राणा इन्द्रियाणी येषां ते वहिरपि मद्रूपं जगत्पर्यंतः
एवमनुभूतमर्थं परस्परं श्रुतिवाक्यैर्बोधयंतस्तथा भक्त्या मां कथयंतः
कीर्तयंतः सतस्तुष्यंति तेन रं मंतिनिर्हीतिलभेते ॥

वनमालीटीका ८

प्रेमपूर्वकं भजनमेव विहणोति मदिति मय्यनंतगुणं लयेवासुदेवे चि-
त्तं येषां ते मच्चिताः तथा मद्भुतामां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मद्भुत
प्राणा मद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारमयुपसंहृतसर्वकरणावा य
हामद्भुतप्राणामद्भजनार्थजीवना मद्भजनातिरिक्तप्रयोजनमशून्य
जीवना इति यावत् विहृद्गोष्ठीषु परस्परमन्योन्यश्रुतिभिर्भुक्तिभिश्च मा
मेव बोधयंतः तत्रनुभूतकथयन्ता पयंतः तथा सशिष्येभ्यश्च मामेकथ
यंत उपदिशयंतश्च मयि चितार्पणं तथा वात्स्यकरणार्पणं तथा जी-
वतार्पणं एवं समानामन्योन्यमदोषने स नृनेभ्यश्च मद्रूपदेशानमित्येव

तृप्ययनमद्भजनं तेनैव तत्त्वमिदं पतावतै वलन्यसवीर्यावयमलम-
न्येनलव्येतेनैव प्रत्ययतृप्यंसतोषं प्राप्नुवंति तेन संतोषेणारमंति च
प्रियसंगमेनेवोत्तमं सुखमनुभवंति ५ ॥

ऊरुमवेजयेनीटीका ५

ननु केन प्रकारेण भजंतीत्यपेक्षायां तत्प्रकारमाह मच्चितामपि इति
मयि सर्वकारो सर्वगुणार्णवे चित्तं मनो ये यो तेन तथा सर्वप्राकृतिकं व-
स्तु वं धनहेतुभूतमिति मत्तामदेकमानसाः मद्भजगार्हाः मयि गताः प्रा-
प्ताः प्राणाः जीवनहेतवो ये यो तेन तथा मद्भजजीविताः क्षणमपि मया वि-
नाशधारणमलभमाना इत्यर्थः यद्वा मद्भजतामप्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयः
करणां ये यो तेन मद्भजनप्रयोजनायैव हृतसर्वकरणानामप्रयोजनायैत्यर्थः
बोधयेतः परस्परं समानगोष्ठीषु श्रुतिसूतिपुराणोतिहासादिप्रकृति-
भिः सैः सैश्च भूतान्मद्गुणान्परस्परमन्योन्मं बोधयेतः मत्सुखं पशुणां बु-
त्ताकथया ज्ञाययेत मत्तथा कथयेत इत्येवं मानित्ये प्रतिक्षणा मेव भजतः
संतस्तुष्यन्ति पतावतै वलन्यनेन वयं सर्गाधीः किमन्येनलव्येनेत्येव प्रय-
ति तृप्यंसतोषं प्राप्नुवंति च पुनः रमंति निरतिशयप्रियगुणकर्मलीलासूत-
णानादिसुखमनुभवंतीत्यर्थः चकारेणार्मानिपितोषयेति रमयेति चे-
तिसूचिते ५ ॥

मधुसूदनीटीका १०५ प्रेमसर्वकं भजनमेव विदुर्गति

मयि भगवति चित्तं ये यो तेन मच्चिताः तथा मद्भजतामप्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरा-
दयो ये यो तेन मद्भजगार्हाः मद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारमप्युपसं-
तसर्वकारावा श्रयवामद्भजगार्हाः मद्भजनार्थजीविताः मद्भजनाति-
रिक्तप्रयोजनमन्यजीवना इति यावत् विदुर्गोष्ठीषु परस्परमन्योन्मं श्रु-
तिभिर्भुक्तेभिश्च मामेव बोधयेतः तत्तुभुक्तकथया ज्ञाययेतः तथा
स्वशिष्येभ्यश्च मामेव कथयेत उपदिशेत्तच्च मयि चित्तार्पणं तथा वाच्य-
करणार्पणं तथा जीवितार्पणं यत्समानामन्योन्मं बोधने सन्त्युनेभ्य-
श्च मद्भजपदेशनमित्येवं तृप्ययनमद्भजनं तेनैव तत्त्वमिदं पतावतै वलन्य-
सवीर्यावयमलमन्येनलव्येनेत्येव प्रत्ययतृप्यंसतोषं प्राप्नुवंति च ते-
न संतोषेणारमंति च प्रियसंगमेनेवोत्तमं सुखमनुभवंति च तत्तुक्ते

श्री.
गी.टी.
द.

पतंजलिना संतोषादनुत्तमः सुखलाभ इति उक्तं च पुराणोपसृक्तम् ।
सर्वलोके यस्य दिवं महत्सुखं तस्मात्तस्य सुखस्यैतेनार्हतः षोडशीक
लामिति तस्मात्तस्य संतोषः ॥ ५ ॥

सदानंदीटीका ॥

विहणोति तमेवेशो भजनं प्रेमपूर्वकं येषां मयी चरे चित्तं मद्भूतेन्द्रियवृ
त्तयः । मद्भूते जीवने येषां मद्भजनोन्मादवाच्यते मामेव सत्सभायां ये श्रु
तिभिर्भुक्तिभिः सदा । न तत्र जिज्ञासुकश्चाप्यजापयंतः परस्परं सुशिक्षे
भ्यश्च मामेवोपदिशेत्तो निरंतरं इत्येवं मत्परप्रेमाभा भजनेनैव सर्वदा सं
तोषे प्राप्नुवंत्यंतः प्राप्तप्राप्तया दरात् ५ संतोषेणारंभे च मत्प्रेमविव
शीकृताः प्रियस्य संगमेनैवानुभवंति सुखं परं अत्युत्तमसुखप्राप्तिः
संतोषादेव तान्नतः ॥ ५ ॥

नीलकंठीटीका ॥

एवं ध्याने मावना प्रकारमुक्त्वा युक्त्यानेन माह मच्चिन्ता इति ग्रहमेव चि
त्ते येषां ते मच्चिन्ताः तथा ह मेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्भूतास्तथा विधाः
प्राणा इन्द्रियाणी येषां ते मद्भूतप्राणाः चित्ते नैन्द्रियैर्वा यद्वाप्यते तत्सर्वं प्र
त्यगात्मा वा स देव इति भावयंत इत्यर्थः इममेवार्थं परस्परं बोधयंतः
श्रुतिभुक्तिप्रदर्शनेन समानानां समुदायं जापयंतः कथयंतश्च शिष्या
स्ति तेषां चित्तेनैव ज्ञानेन तन्मिष्टादिना रंभेति च तत्रैव तत्तद्व्याख्या
वित्यर्थः ॥ ५ ॥

ग्रानंदीटीका

प्रमेवाह ॥ मद्भूतप्राणाः योगप्राणाभिः मध्ये च प्राणां धारयन्तः सदर्थं प्राणा
नप्यपि भोदित्सवो वा बोधयंतः परस्परं सानुभूतं यरानपि ज्ञाप
यंतः कथयंतश्च सांपरेभ्योपि मत्कथां श्रावयंतः तेषां चित्तं ये प्रीयंते
रमयंति यरानपि तोषयंति ॥ ५ ॥

रामकंठीटीका

ये त्वमां भजंते तेषां मेव विधां चेष्टि तमित्याह ॥ मच्चिन्ता मयि चित्तमतः करणमेषां ते तथा विधामदेक निष्ठज्ञानक्रिया
प्रसरा संतोषो न्यंबो धयंतः सानुभवसंवादेन ज्ञापयंतः तथा कथयं

तोयथाबोधमागमवचनैः कीर्तयंतस्तुष्येति संवारात्संयोजीयेते परस्परं म
यतिरतिमनुभवति एवंविधानां च ॥

तेषां प्रीतिपूर्वकं भजनं स्वरूपमाह ॥ ^{लासिकी} ~~चतुर्लीटीका~~ मच्चिन्तायत्नाने मध्ये वप्रतीविविधं वि
मर्शयन्मंतः करणं येषां ते तथा मद्गतप्राणाः समाधिदशायां मध्ये वात्मनि ग
ताः संलीनाः प्राणादशविधा असंख्येयं ते तदुक्तम् ३ः तदौर्मनस्यो गमेज
यत्प्रसासप्रश्वासावित्तेपसहभवंः अत्र भाष्यम् वित्तिमच्चिन्तयेत्ते भवन्ति स
माहितस्तत्तेति तथा च शिवोपनिषदिता माश्रित्योर्ध्वमार्गेण सोमसूर्यां
भावयि सौष्ठवे धन्यस्तमिते हितावलां गोचरमिति तथा च कुलार्गावे यो
गिनिद्रपणावसरे प्राणव्यवाकसंचारः पावकश्च निश्चयः परजीवैकमर्मज्ञो
योगीयोगविद्व्यते निष्पत्तकराग्रामः स्वात्मलीनमनोनिलः यस्यास्ते म
तवत्साक्षात्जीवनमुक्तः स उच्यते इति तथा मामीश्वरमैश्वर्यरूपज्ञानसंक्रम
णाय परस्परं बोधयंतः न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्ज्ञापयंतः तथा मामी
श्वरं कथयंतश्च मन्त्राद्यश्चारणैरुद्बोधयंतः नित्यमेवंविधाः संतस्तुष्यन्ति चै
तावन्ते बलवत्सर्वाधीनवयमलमन्येन लब्धयेनेत्येवं प्रत्यय रूपं संतोषं प्राप्नुवं
ति रमयन्ति च निर्वृतिं योति ॥ ५ ॥

पंचोलीटीका

~~अधिकं प्रयोगसहस्रं दर्शयन् तेन यथाज्ञानं~~ प्रीतिपूर्वकं भजनं प्रा
कारमाह मच्चिन्ता इति मयि परमेश्वरे चेतोयेषां ते मच्चिन्ता मयि उपसं
हृतैर्दियया माः मद्गतप्राणाः मद्गतेन्द्रियाः अथवा मद्गतजीवनाः प
रस्परमन्योऽन्यं बोधयंतश्च मां ज्ञानबलवीर्यादिविशिष्टं कथयंतस्तु
ष्यन्ति परितोषं योतिरमंति च प्राप्नुवंति ॥

राजवीरसमिद्धोधिनी ॥

मच्चिन्ता मध्ये वचितं येषां मद्गतप्राणा मध्ये वच गतः प्राणो जीवनं
येषां ते तादृशाः परस्परं बोधयंतः स्वानुभूत्यैव बोधनं प्राप्तिं ज्ञापयं

तः तथा मां व मत्स्वरूपमेव यथा वीथमागमवचनैः कथयंतः सं
कीर्तयंतश्चानयव ते त्वय्यंति चानुमोदनेन त्वय्यंति तत्समकाल
मेव संति च तोषगुणानुवादैः संरज्यंते स्वर्यः ॥

मधुभाष्य

५

भाषाग्रन्थवादीका ५

प्रीति पूर्वक भजन का सङ्घ कहते हैं कि जिसका चित्त मेरे ही मे निर-
त है सो मन्त्रित और जिसके प्राण कहें सकल इन्द्रिय ग्रन्थवा जीवन मेरे मे
अर्पित है ऐसे मन्त्रित प्राण विवेकी जन हमको शक्ति औ प्रीति प्रमाण
से जानते हैं और सर्वदा परस्पर मेरी ही चर्चा करने लगे सदा संतुष्ट म-
न मेरे गुण गान मे रममाण एकीकाम इस असार संसार के ज्वाल से
मुक्ति पावते हैं ५ ॥

दोहा

मोमेंदुं चित्त प्राण है बाध परसपर मोहि कथें सो मोकों नित्य
दि तोषहिं मदिं सोदि ५

34

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
॥ ५ ॥ सर्वभूतहितं कुरु

ॐ

सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददा
मिबुद्धियोगं ते येन मामुपयान्ति ते १ ॥

शांकरभाष्यटीका १

ये यथोक्तेः प्रकारभजते मा भक्ताः सन्तः प्रीतिपूर्वकं तेषामिति तेषां
सततयुक्तानां नित्याभिपुक्तानां भजतां सेवमानानां किमर्थित्वादिना
करणेनेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः
ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं तत्तत्विषयं तेन योगो
बुद्धियोगस्तु बुद्धियोगं येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनं तदा योगममां परमा
स्वरमात्मभूतं आत्मतेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते १ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

युक्तं सो विकल्पेनेत्यादि तदर्थं भूमिका कृत्वा तदिदानीमुदाहरित्ये
यथोक्तेति नित्याभिकानामनवरंते भगवत्येकाग्रं संपन्नानामित्यर्थः
पुत्रादिलोकत्रयहेतुस्थितेन वागर्भवासत्वेन वा प्रत्यहं जीव नोपायसि
द्ध्येवा भजनमिति शंकिता दूषयति किमित्यादिना प्रायुक्तं ज्ञाना
त्वां भक्तिस्नेहेन ऊर्वतामित्यर्थः तेभ्यो हं तत्त्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह दा
दामीति उक्तबुद्धिसंवेयस्य फलमाह येनेति १ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूतानां च सम्यक्ज्ञानं ददामीत्याह तेषामिति एवं सततं युक्तानां
मय्यासक्तचित्तानां पूर्वकं भजतां हि दूयं योगमुपायं ददामि तेषां तमिति
कं येन ते युक्ता मां भवेति १ ॥ तं बु

पिशचभाष्यटीका ४

तेषां सततयुक्तानां नित्याभिपुक्तानां प्रीतिपूर्वकं स्नेहपूर्वकं भजतां बुद्धि
योगं ते येन बुद्धियोगेन मामुपयान्ति १ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

तेषामिति तेषां सततयुक्तानां मयि सततयोगमाशंसमानानां मां भजमा
नानामहंतमेव बुद्धियोगं विष्णुकदशमायनं प्रीतिपूर्वकं ददामि येन ते
मामुपयान्ति १ ॥

श्री-
गी-टी-
द-

स्यार्थ १॥

शुभिनवगुप्तकृतटीका ६

॥

॥

॥

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

एवंभूतानांज्ञानप्रदोहमेवेत्याहमेवेत्याह तेषामिति तेषांपूर्वोक्तानां
सततप्रकाशानां सततप्रकाशानां मया सत्त्वानां प्रीतिपूर्वकं भजतां चनेवु-
हियोगंददामि येनज्ञानयोगेननेमासुयंति

॥

वृत्तमालीटीका ८

सततसर्वदाप्रकाशानां मया काग्रबुद्धीनां अतएवलाभसुखाख्यात्या
यनभिसंधायप्रीतिपूर्वकमेवभजतांतेषांबुहियोगे अनेनगुणाल
यसुममसाक्षात्करणं येननिर्मुक्तावियावेयनाः संतोमां प्रीतिपूर्वकं
टाथिपतिं सखैकताने प्राप्य पूर्णानंदविर्भावद्वयमोक्षभाजो भवन्ती-
तिभावः १॥

कुसुमवैजयंतीटीका ९

नन्वचिन्तानंततयातिउत्तमं तत्सद्रूपगुणविभूतिविषयकं ज्ञानं तैः
कृतः प्राप्तयेन तत्सद्रूपादिकं ज्ञानं ताने बुधा भजंश्चैव शंकाहमेव तद-
दामोत्याह तेषामिति सततप्रकाशानां नित्यमत्संयोगमतिकोदमाणा
नां प्रीतिपूर्वकं भजतां लाभं प्रतिष्ठाख्यानिमाना यनतु संधायप्रीतिपूर्-
वकं निरतिशयं चिपूर्वकं यथा स्यात्तथा भजतां मां सेवमानानां तेषां बु-
धानां तेषां बुहियोगं बुद्धिर्मत्सद्रूपगुणं विभूतिविषयकं ज्ञानं तदेव यो-
गो मत्प्राप्तुं यायस्तददामि अहमेव सर्वेश्वरः प्रयत्नामियेत मत्सद्रूपादि
वेदनद्वयेण तेषां सर्वकारणं सर्वानेत कल्याणगुणमनेन विभूति
कं सर्वेश्वरमुपयंति प्राप्नुवंति १॥

ति

येयथोक्तेन प्रकारेण भजंते मधुसूदनीटीका १०

मां ॥ सततसर्वदाप्रकाशानां भगवते एकाग्रबुद्धीनां अतएवलाभसुखाख्यात्या
यनभिसंधायप्रीतिपूर्वकमेवभजतांसेवमानानांतेषामविकंयेन।
योगेनेतियः प्रायुक्तस्तबुहियोगमतत्तविषयसम्पदशीनंददामि
उत्पादयामि येनबुहियोगेनमार्मस्वमात्ततेनोपयंति येमचित्तत्वादि
प्रकारैर्मां भजंते ते

१॥

सदानंदीटीका ११

यथोक्तेन प्रकारेण भजेते माय उन्नतः तेषामेकाग्रबुद्धीनां सततं प
रमेश्वरे १ लाभायनभिसंधाय प्रीतिपूर्वकमेव हि भजतां सेवमाना
नां बुद्धियोगेषु रेवितं २ मत्तत्त्वविषयं सम्यग्दर्शनं तद्वदाम्यहं येन ते
बुद्धियोगेन मामजं परमेश्वरं ३ आत्मनेनोपयान्ते ते ये पुरोक्ताश्च स
द्गताः ४ यस्यावतारचरितप्रवणादिशुद्धसंज्ञाः ५ विवेकविरतिप्र
भृतो गुणेश्च प्राप्यात्मबोधमवधीरितवैयपाशासुक्तास्त्वमीश्वरमा
हं हरिमाश्रयेत्तः ५९ ॥

नीलकंठीटीका १२

उपासनायाः फलमाह तेषामिति सततप्रज्ञानानित्योत्साहवतां
प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददामि ते बुद्धियोगं ज्ञा
नरूपं योगं समाधिज्ञाननिष्ठा मित्यर्थः तददामि येन ययानिष्टया
ते मासुपयान्ति समुद्रमिव नयोऽभेदेन प्रविशन्ति ६० ॥

आनंदीटीका

बुद्धियोगं बुद्ध्या ज्ञानेन योगं संवधम् येन ज्ञानसंयोगेन ते मत्सागु
ज्यं यान्ति ६१ ॥

रामकंठीटीका

तेषां बुधानां बुधत्वादेव प्रीतिपूर्वकं तत्त्वज्ञानजनितपरितोषपुरस्सरे
सेवमानानामतपवन्तित्यो यतानां बुद्धियोगं प्रज्ञासंवंधं विजगामि ये
न हरेत भूतेन बुधामासुपयान्ति मदीये योगं समापयन्ते इति भक्तानां स्व
योगप्राप्तावसंशयस्य काराणं प्रतिपादितम् ६२ ॥

एवं भजनखरूपमुक्त्वा तत्फलासिद्धिं च नीलकंठीटीका

लमाह ॥ तेषां बुधानां सततं न तत्परिमितं कालं फलज्ञानाम् आत्मनि समाहिता
नां तथा प्रीतिपूर्वकं महिषयपरमस्त्वेह पूर्वकं न तलाभ एताव्यात्याद्य
र्थं भजतामुपासीतानाम् तमलौकिकं बुद्धिरेष्वररूपविषयं सम्यग्दर्शनं तत्र
योगं समाधानं समावेशं रूपं ददामि ते कमित्यात्मबुद्धिसकाशाद्यतिरेकमि
त्याह येनेति येन करणभूतेन ते भक्तियुक्तबुधामासीश्वरमयं यान्ति आत्मत्वे
न प्रतिपद्यन्ते ६३ ॥ ११ ॥

गी.
टी.
द.

पंचोलीटीका

एवं भजता महं सम्यग्ज्ञानं ददामीत्याह तेषामिति तेषां सत
तयुक्तानां नित्याभियुक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां बुद्धियोगेन
तत्त्वविषयं सम्यग्ज्ञानं बुद्धिस्तया योगः संवेद्यस्तं बुद्धियोगं
ददामि येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणो न ते मां परमेश्वरं
आत्मत्वेन उपायानि प्रपद्यन्ते १.

रणवीरसमिद्धेधिनी॥

तेषां सततयुक्तानां भगवत्यै काश्चिदप्यपन्नानामतएव प्रीतिपूर्व
कं तद्विपूर्वकं भजतां मां पविचरतां तं बुद्धियोगं बुद्धिः कार्याका
र्यविवेकस्तस्य योगः कार्यतत्त्वयर्थं तद्विपर्ययो कार्यश्चि तं ता
दृशं ददामि येन बुद्धियोगेन ते बुधामासु पयाति मत्सार्थं समा
पद्यन्त इति भावः १॥

मधुभाष्य

प्रदमित्यादिना ब्रह्मपरिहर्णप्रयत्नकस्मात् उच्यते परं ब्रह्म ह्येदंति
ह्येदंति चेति श्रुते ह्येदंति ह्येदंति विति वपदंति परमं यो महद्
संति च विविधमासीदिति विभुः तथा दिवा कुरुणा खाया विभु
प्रभुप्रथमयेदना वत इति सस्य वप्राभवद्वि विधो भवदिति सो
कामयत ब्रह्मस्य प्रजायेयं त्यादिव विभूतयो विविधभूतयः
न जायते प्रदयति संसारमिति जनार्दनः तथा च वा भव्यं प्रा
खाया सभूतः स जनार्दन इति ममासीत्तनासीत् सो दयति
विस्रुः सर्वव्यापितप्रवेष्टितादेः विस्रुव्यामो विप्रप्रवेष्टितादेः
तिवपदंति गतिश्च सर्वभूतानां प्रजातां वापि भारत व्यासो मेरा
दसी पार्थ कांतिश्चाभ्यधिकामम प्रथिभूतनिविष्टश्च तद्विस्रु

आस्मिभारत आसोमेरोदसीयार्थवित्पुत्रित्यभिसंसितइति
 मोक्षधर्मे सुखरूपं पात्यते लीयते च न गदनेनेति कपिलः
 प्रीतिः सुखं कमानंद इत्यभिधानात् प्राणो ब्रह्म कब्रमखब्र
 स्मेति च सृष्टिं प्रसूते कपिलं यस्तमये ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं
 वयस्येत् सुखानेतात्पलनात्तापनाच्चयं वैदेवं कपिलमुदा
 हरंतीति वा भव्यशाखायां आनंदरूपत्वात्सर्गात्वात् लोकस्मरण
 वाच्चरामः आनंदरूपो निष्परिमाणो यः लोकश्चैतस्माद्
 मते तेन राम इति प्राणित्यशाखायां रश्मिप्रमथेति युत्यतिः
 आच्छादयति सर्वं वासयति वसति सर्वं इति वासः देवशाखा
 र्थ उक्तः पुरस्तात् छादयामि जगदिषंभूतां सूर्य इवांशुभिः
 सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततोऽदमिति च मोक्षधर्मे वि
 शिष्टः सर्वस्मादासमतात्सपवेति व्यासः तथावाग्नेयशाखा
 यां सव्यासो वीति तमं विसोयस्तात्स उत्तरतः सपश्चात्
 र्वस्मात्सदादिगतः उत्तरत इति यच्च किं विजगत्सर्वं दृश्य
 ते श्रूयतेपि वा अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नागयणः स्थितः
 इति मया विनायकं तस्या तन्नास्ति विषयं प्रनेत गते प्रने
 तभाग प्रनेत मत प्रनेते इत्यादि मोक्षधर्मे ॥ १० ॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme fading and blurring.]

भाषाप्रबुद्धादरीका १०

येसे ही भक्तोंको हम ज्ञान प्रदान करतेहैं सोई कहते हैं कि एवम्
नमरेमे सदा आसक्तचित्त औ प्रीति पूर्वक भजनकारी भक्तलोगों कोमैं
सोई बुद्धि रूप योग कहे उपाय देताहूँ और उस उपाय सेवेमेरे भक्तमुक्त
अनायास प्राप्त होते हैं १॥

दीर्घ
तिनदि निरंतरयुक्तजोविधिवतभजदि मोदि में देवों बुद्धियो
न तिन मोदि मिलदि निम सोदि १॥

तेषामेवानकं पार्थम्यमहमज्ञानजंतमः नाश
याम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीयेन भासता ॥ १ ॥

शंकरभाष्यटीका १

केनेये मच्चिनादिप्रकारैः सो भजंते किमर्थं कस्यवा तस्यामिप्रतिबंध
हेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां तद्भक्तानां ददासीत्याकांक्षायामाह तेषा
मिति तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यत्र कं पार्थम्यं दद्याहेतोरहमज्ञानज-
मविवेकतो ज्ञानं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहोपकारं तमो नाशयाम्यात्म-
भावस्यः आत्मनोभावोऽनःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदी-
येन विवेकप्रत्ययवृत्तेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिसिक्तेन मद्भावेन भिनिवेश
वनेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिनापि विरक्तान्तःकर-
णाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तशब्देष्वाकल्यवितनिवातापवरकस्येन नि-
त्यप्रवृत्तैकाग्रध्यानजनितसम्यग्दर्शनभासता ज्ञानदीयेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

ज्ञानंदगिरिकृतटीका २

ध्यानजन्य प्रकर्षकाष्टागतोऽतः करणपरिणामे निरस्ताशेषविशेषभग
वद्व्यप्राप्तिहेतो बुद्धियोगे प्रश्नपूर्वकभक्तानाधिकारिणो दर्शयतिकेतर्शति
भगवत्प्राप्तिर्बुद्धिसाध्यते सत्यनित्यतापनेस्ते भक्तेभ्यो बुद्धियोगं ददासीत्यत्र
कमिति शंकेते किमर्थमिति तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति संवेद्यः
भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकनाशको बुद्धियोगस्तेन नास्ति तस्यामिरनित्यत्वमि-
त्याशंकाह कस्येति भक्तानां तस्यामिप्रतिबंधकं विविच्य दर्शयति इत्या
कांक्षायामिति अविवेको नायज्ञानं ततो ज्ञानं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकी
कृत्य तमो विवक्षते न च तत्राशकत्वं जडस्य कस्यचित्तदेन भूतस्य प्रकृते
नाहं नाशयामीत्युक्तं केवलचैतन्यस्य जडबुद्धिहेतेरिवाज्ञानाद्यनाशकत्वं
माशंका विशिनष्टि ज्ञानेति तस्याशयस्तन्निष्ठो हतिविशेषः वाक्योपबु
द्धित्वमित्युक्तश्चिदात्मा सहायसामर्थ्यदत्तानादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः बु
द्धित्वोपपत्त्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्तावोये न बुद्धेस्तन्निवर्तत्वमिति यत्तां
तमाह ज्ञानेति देहाद्यकांतानात्मवर्गीतिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह वि-
वेकेति भगवति सदा विहितया भक्त्या तस्य प्रसादो नृग्रहः स एव स्नेहा

श्री.
गो.टी.
६.

लोनासेचनद्वारा सोत्पत्तिमाह भक्तीति मयेवभावनायामभिनिवेशोवा
नस्तेन प्रेरितोयंजायतेनहि वातप्रेरणामन्तरेणादौ दीपस्योत्पत्तिरि-
त्याह मद्भावनेति ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमादिशत्वेन शमादिग्रहः तेनहेतुना।
हितसंस्कारवतीयाप्रज्ञातथाविधवर्तिनिष्पत्त्यं नहिवर्त्यतिरेकेण
दीपोनिर्वर्तते तदाह ब्रह्मचर्येति नवाधारादृते दीपस्योत्पत्तिरदृष्टा
दित्याह विरक्तेति यद्विषयेभ्योव्याहृतं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव नि-
वातमपहरकं तत्रस्थिततमस्यदर्शयति विषयेति भासतेतिविशेषणो-
विशदयति नित्येति सदातनं चित्तैकाग्रं तत्पूर्वकं ध्यानेतेनजनितं सम्यग्द-
र्शनफले तदेवभाः तद्वताः तत्पर्यंतेनेत्यर्थः तेनज्ञाने सकार्यं निवृत्ते भगा-
वद्भावाः स्वयमेव प्रकाशोभवतीतिमत्ता व्याख्यातमेव पदमनुवदति ज्ञा-
नेति ॥ ॥

सामिहृतटीका ३

बुद्धियोगंदत्ताचतस्यानुभवपर्यंतं मायायाविद्याकृतं संसारं नाशया-
मीत्याह तेषामिति तेषामनुकंपार्थमनुग्रहार्थं मेवाज्ञानाज्ञानं तमः सं-
साराख्यं नाशयामि कुत्रस्थितः सन केनवासायनेनतमोनाशयसीत्यंश-
ह आत्मभावस्यः बुद्धिबलौस्थितः सन् भासताविस्फुरताज्ञानलक्षणो-
नदीयेननाशयामि ॥ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

तेषामेवेति अज्ञानजमविवेकजंतमः मिथ्याप्रत्ययमात्माभावस्यः
ज्ञानदीयेनज्ञानमेवदीपः ज्ञानं पस्तेनभासता ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

तेषामिति तेषामेवानुकंपार्थमहमात्मभावस्यस्तेषां मनोहृतिविषया-
तयावस्थितोमदीयान्कल्याणगुणाश्चाविः कुर्वन्महिसयज्ञानाख्यना-
ससजातीयेनभासतादीयेनविरोधिप्रीतिकर्मरूपाज्ञानजंमह्यतिरि-
क्तविषयप्रावेणपट्टपट्टाभ्यस्ततमेनाशयामि

अभिनवगुप्तटीका ६

स्यार्थं ॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

ननु ज्ञानदाहत्वमुपदे परमार्थप्रपाटीका ७ शास्त्रवृत्ति सत्त्वसात्ताद्दर्शनाभावात्कथं युज्यत
 इत्याह तेषामि ति ॥
 तेषां प्रीतिर्द्वैकं भजनामनुकं यपाकृयया प्रज्ञानाज्ञानतमः समाश्रय
 ग्रहमेवनाशयामि ऊत्रस्थितः आत्मभावस्थः बुद्धौ वर्तमानः केना
 भासता प्रकाशवता ज्ञानदीपेन अत्र श्रुतिरपि प्रशर्ववली ३ नायमा
 वत्ता प्रवचनेन लभ्यो न मे यथा न वदुना श्रुतेन प्रमेवैष ह्यगते स तेन ला
 भ्यस्तस्यैष आत्मा विहृणोते तनुं सामिति भाष्यं अयमात्मा प्रवचनेन प्र
 कृष्टं वचनेन प्रवचनमुपदेशस्तेन न लभ्यः न मे यथा युक्त्या लभ्यः नापि व
 द्दुना श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन किंतु येष आत्मा येष पुरुषे ह्यगते श्रुतं कथ्यते
 न गणायति तस्य येष आत्मा सांतनुं स सद्रूपं विहृणोते स तांत करणं हति
 स्थितः विवरयति प्रकाशयति न उक्तं वा सिद्धे न शास्त्रे नापि गुरुणां हि
 स्पते परमेश्वरः दृश्यते सात्त्विकेनैवात्मा स्वया सत्त्वस्य पाथियेति ॥ ६ ॥
 गीताका सपि आदर्शप्रतिदूयदर्शन मयी शक्तिर्निर्गम्यता दृष्टा तत्र म
 लायकं धर्माविधिः संपाद्य ते केवलं तादृशित्वरिणामद्रूपमनसः
 शावल्पसंशोधने सत्कर्मेश्वरभक्तिनः सतद्रहैवात्मप्रकाशो भवेत्
 ज्ञानवेदे पियस्ति त्याज सचि विंद सात्वा येन तस्य वाच्यपि भागो अस्ति
 यं दीष्टुणोत्पलकं शृणोति न हि प्रवेद सक्त तस्य यं थामिति एवमाभा
 ष्यं अत्र सचि शब्दः सखिवाची सचीनसाचीन परमप्रेमास्पदा त्वि
 षया वेतीति सचि विनमुपकारकं अतएव सात्वा ये परमात्मानेयः पु
 रुषस्ति त्याज तत्तवा नात्मवहिर्मुख इत्यर्थः तस्य यवनात्मिका
 यामपि वाचि सत्यत भागो नास्ति किं पुनर्ज्ञेयद्रूपायां तथार्थमि
 त्ययं वहिर्मुखः यच्छृणोति शास्त्रश्रवणं करोति ततश्च लकं प्रलीक
 मसंयहिय सात्कारणात् सक्त तस्य सत्यस्य वल्लराः यं थायं थाने
 मार्गेन प्रवेदनं जानाति तथामुं यतये अभितो जना सद्रहात्मा कं म
 यवा सूरिरस्ति ति भाष्यं जना सो जनाः अभितः सर्वप्रकारेण मुं य
 तमो हं प्रामुवंत परंति ह शरीरे अस्माकं समृद्धाणां मिंद्राय परययी
 यः परमात्मा सूरिह पदेष्टास्त ॥ ॥
 वनमालीटीका ८

श्री-
गी.टी.
द.

दीपमानस्य सायरोक्षज्ञानस्य मोक्षरूपे फले मध्यवर्तिनं व्यापारमा-
ह तेषामिति तेषामेव कथं मोक्षः स्यादित्यनुग्रहार्थं आत्मभाव-
स्यः आत्मनश्चित्तस्य भावेऽप्यपरोक्षज्ञानौ विषयः तथा स्थितः मया प्र-
सन्नेन प्रकाशितैः सविषयकापरोक्षज्ञानाद्यदीयेन भासतानादि
कालसंचिता विद्यानिवर्तने दीयेतत्वात्तादिस्थानीया संभावना वि-
परीभावनशून्येताज्ञानजमना विद्याहेतुकं देहगोहादावहंममे
ति विपरीतज्ञानरूपं न मस्तत्तद्वागमेव नाशयामि ॥ १॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ५

नन्तनादिकर्मरूपाज्ञानजन्यस्यानादिविषयप्रादुर्भूतस्योपका-
रस्य नाशविना तेषां हृदये तदतो बुद्धियोगः कथं स्यात्सतीति चेत्
आह तेषामेवेति तेषामेव मदितरदेव भारहितानां मदितरसा
यनसाध्यसंबंधादिरहितानां साधूनामेव न तमदितरदेवोपासका-
नां अनुकम्पार्थं कथं कल्याणं स्यादित्यनुग्रहार्थं मत्तुपापात्रता-
र्थं वाहं सर्वस्यः आत्मभावस्यः आत्मनो मनसो योभावोऽभिप्रा-
यस्तस्मिन्वस्थितः सन् तत्र मदीयात्सर्वदिव्यसत्त्वगुणात्मा-
काशयनसन् भासतात्यर्कानलो ज्वलेन ज्ञानदीयेन मत्सत्त्वगुणा-
विषयरूपेयज्ञानेन देवदीपस्तेन अज्ञानजं अनेकजन्तुसंचितं म-
यं ज्ञानविरोधित्कर्मतदेवाज्ञानेन तस्माज्जाते मदितरविषयासक्तिरू-
पं तमोऽन्यकारेनाशयामि मदृते ज्ञानमुद्भावाज्ञानोद्भव तमो-
विनाशममेव करोमीति भावः ॥ १॥

दीपमानस्य बुद्धियोगं स्यात् मधुसूदनीटीका ५ आत्मो फले मध्यवर्तिनं
व्यापारमाह ॥ तेषामेव कथं प्रयः स्यादित्यनुग्रहार्थं आत्मभावस्यः आत्माका-
शतः करणहंतौ विषयत्वेन स्थितो हं स प्रकाशचैतन्यानंदादयो-
लक्षण आत्मा तेनैव मद्दिष्योतः करणपरिणामरूपेणाज्ञाना-
दीयेन दीपसदृशेन ज्ञानेन भासता विदाभासशुक्लेन प्रतिवहेन
अज्ञानजमत्तानोपादानकं तमः मिथ्याप्रत्ययलक्षणं सविष-
यावरणमर्थकारितुपादानाज्ञाननाशेन नाशयामि सर्वभ्रमो

पादानस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्तनात् उपादाननाशनिवर्तनाद्योपादेय
स्य यथादीयेनाथकारेनिवर्तनीये दीपोत्पत्तिमंतरेणानकर्मणोभ्यास
स्य वापेक्षाविद्यमानस्यैव वस्तुनोभिव्यक्तिसत्तोनानुत्पन्नस्य कस्यचि
उत्पत्तिस्तथाज्ञानेनाज्ञानेनिवर्तनीयेन ज्ञानोत्पत्तिमंतरेणान्यस्य कर्म
णोभ्यासस्य वापेक्षा विद्यमानस्यैव वस्तुभावस्य मोक्षस्याभिव्यक्ति
स्ततोनानोत्पन्नस्योत्पत्तिर्येन दक्षपितं कर्मादि सापेक्षत्वं वा भवेदिति नृ
पकालंकारेण सूचितोर्थः भासनेत्यनेन नीत्रपदनादेरित्यासंभाव
नादेः प्रतिबंधकस्याभावः सूचितः ज्ञानस्य दीपसाधर्म्यस्य विषयाव
रणनिवर्तकत्वं सद्यवसारे सजातीयपरात्पेक्षत्वं सौम्यत्पत्तिरिक्तस
हकार्यानपेक्षतमित्यादिदृश्यकवीजं द्रष्टव्यं

॥ ॥

सदानंदीटीका ॥

दीपमानस्य योगस्य ब्रह्मप्राप्तौ फलहरिः सात्वतोपायसंप्रादयापा
रे मध्यवर्तिनः १ तेषामेव कथं प्रेयो भवेदित्यनुकंपया आत्मैकाकार
धी ह्यत्रो विषयत्वेन संस्थितः सप्रकाशचिदानंदाद्वयात्मा हं निरामय
धी परिणामरूपेण ज्ञानदीयेन भासता २ चैतन्याभासमुक्तेनाप्रति
वदेन सर्वतः प्रज्ञानहेतुकं ध्यातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं ५ तदेतज्ज्ञान
नाशेन नाशयामि सगोचरे यथानिवर्तनीये हि दीपेन तिमिरेवितले ५
दीपोत्पत्तिविना नान्यं कर्म भासाय पेक्षां तथा ज्ञानेन चाज्ञानेना
शनीयेत्यनर्थदे ६ ज्ञानोत्पत्तिविना नान्यं कर्म भासाय पेक्षां सचेत
ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययात्मता ७ हरिभक्तिप्रसादात्मसंस्कृते ह्यु
त्तेन च मन्त्रेणामभिनिवेशानुक्कलवातेरितेन च ८ ब्रह्मचर्यादिसंस्का
रशुक्तप्रज्ञासवर्तिना विरक्तपुरुषस्यांतःकरणाधारशोभिता ९ रागा
देषाद्यसंस्पृष्टचित्तसमस्थितेन च येकाग्रध्यानजनितसम्यग्दर्शनभा
सता १० नाशितं मोहतिमिरं समूलं सविलासकं येषां ते वंथ निर्मुक्ताः
साक्षात्सुः पुरुषोत्तमाः ॥ ॥ ॥

नीलकंठीटीका ॥

किंच तेषां भक्तानां समर्थानुकंपार्थनसंप्रयोजनसिद्ध्यर्थं राजवत्

श्री.
गी.टी.
६.

बुद्धियोगप्रदानेन प्रज्ञानं प्रविवेकादित्यनेमिष्ठाप्रत्ययलक्षणमोहा-
धकारं तमोनामकं सर्वानर्थनिदानमूलाज्ञाननाशेन नाशयामि आत्म-
भावस्यः आत्मनोभावोतः करणगृहंतस्यः ज्ञानरूपेणादीपेन भास्व-
ताप्रवलेन ग्रंथभावः तत्तमसीति वाक्यजात्रलाकारंतः करणाह-
निः सोत्पन्नये प्रवणमननध्यानानिशमादीनिकर्मीणावापेक्षते यथा
दीपः सोत्पन्नयेलवर्गग्यादीन उमत्रातनमोनाशेन सविषयप्रकाश-
नार्थप्रत्ययाहति लक्षणं प्रसंख्यानं च कर्मभिरुपकारवानापेक्षते नहि
ज्ञाते च देतदाकारप्रत्ययाहति वीकर्मपेक्षावान ज्ञानदाफ्यापेक्षते
प्रमाणवाप्तिमात्रसापेक्षता ज्ञानस्य तस्माद्येउत्पन्नज्ञानानामपि प्रा-
संख्यानोपेक्षां कर्मभिरुपकारोपेक्षां च वदंति ते वलादेव मोक्षस्य कृता-
कृतमनित्यतां च प्रार्थयंत इति दिक् ॥ ॥

ग्रान्दीटीका

तेषां प्रेक्षाभजतामेवानुकंपार्थं न तेषामविना कृतानामस्य मेधा-
दियानिनामित्यर्थः

रामकंदीटीका

यतस्तेषामेव देवसर्गभाजामनुकंपार्थं संसारक्लेशविशेषयोगेन
कृपाकर्तृमदमज्ञानजं सोदसमृद्धं तमस्तत्वाप्रतियत्तिमयंति
मिरं नाशयामि प्रधंसयामिकेन भास्वतापरसंविदात्मकदीपि य-
त्नेन ज्ञानदीपेन यथोक्तवैधप्रघोतकेन कीदृशः सत्रात्मभावस्य
आत्मनः संवेदितुर्भाव आत्मतेनेन स्थितः यद्यपि सर्वगतपकप-
वाहमात्मा तथापि स्वेच्छया यानेवानुपेक्षामितेषामेवाहमात्म-
तेन स्थितः अन्तेषां तदेहादावात्मप्रतियत्तिरित्यर्थः एवं परमेश-
रोदं यानेवानुपेक्षामित एव यथोक्तप्रकारेणामोभजंते मदिभूति-
योगयोस्तत्तविदः संतो मदीयमेव योगं समापयंते मरभेरत्तत्तां मो-
क्षमासादयंतीत्यर्थः यदाद्ब्रह्मविदः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो-
मेधयानो वदन्नाश्रतेन यमेवैष ह्यावतेनेन लभ्यस्तेवात्मा विदु-
णीततत्तं स्वामिति

सार्थमर्जनउवाच ११

तेषां बुद्धियोगदानेन कलसिकी वसुन्मीदीका मेणावां तुरवा पारमाह ॥
तेषामेव बुधानामनुग्रहार्थमात्मभावेनात्मत्वेन स्थितः यद्यपि सर्वगतो
हमेक एव तथापि यानेवानुगृह्णामि तेषामेवात्मत्वेन व्यापकं मे स्वरूपेद
शयामि तथा वक्तुः यमेवैष ह्युपाते तेन लभ्यते इति अज्ञानान्ताप्रतिप
तेर्जातं तमोभिन्नवेद्यप्रशारूपमायीयमलात्ममंधकारनाशयामि प्रधंस
यामिकेन ज्ञानदीपेन ज्ञानसर्वात्मत्वदर्शनरूपं तदेव दीपस्तेन भासतानित्यं
प्रकाशाविशुक्तेन ॥ ११ ॥

पंचोलीदीका

भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकस्याज्ञानस्य विनाशकबुद्धियोगदाने हे
तुं वदन् तस्य बुद्धियोगस्य फलं सकलसंसारबीजमज्ञानं विनाश
यामीत्याह तेषामिति अहं तेषामेवानुकंपार्थक्येनामश्रेयः स्या
दिति तथा हेतोः आत्मभावस्य आत्मनोभावः अतः करणं तस्मिन्ने
व स्थितः सन् भासतानित्यप्रवृत्तप्रकाशप्यानजनितसम्पददर्शनेन
भासता ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण अज्ञानजमविवेकतो जातं
मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमोमोहं मंधकारं नाशयामि ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

किंच तेषां पूर्वोक्तानामेव प्रशोशवधारणेन कं पार्थ यतो ह मा
त्मभावस्य आत्मनोभावो भक्तान्प्रत्यनुग्रहेच्छा तत्र तिष्ठतीति
तदज्ञानजमज्ञानमवस्तु निवस्तु ज्ञानं तज्ज्ञेयं तमस्तत्वाप्रत्यय
लक्षणं तदहं नाशयामि साधनमाह ज्ञानदीपेनेति ज्ञानं यथा
वास्वरूपलाभस्तदेव दीपो यथा हि दीपे ज्वलिते तमसा ह्यज्ञान
पि पदार्थान्यथा वज्रानाति उवा भासता भाः संवित्प्रकाशस्तद्व
तेति ॥ ११ ॥

2211

1911年11月11日

[The text in this block is extremely faint and illegible.]

10

भाषाग्रनुवाद टीका ११

बुद्धियोग दे करके उन ग्रामने भक्तोंका फेरि अविद्याकृत संसार नाश क
रता हों अवग्रह कहतेहैं कि उन पर अनुग्रह करने ही के अर्थ उनके अ
ज्ञानसे उत्पन्न जो संसार ग्रंथकार तिसकोनाश करता है जो कहो कि कि
संस्थानमें वैदी और कौन प्रकार से सो ग्रंथकार हर करने ही नो कहते।
है कि आत्मभाव कहे बुद्धिहानि में अवस्थान करके प्रकाशमान तनजा
न सूर्य दीपके द्वारा हर करता हों ११ ॥

टीका

तादि कृपा दित पार्थमें अज्ञानजन्यतम कोय नाशमें मेदं
स्वभावस्थित ज्ञानदीपकर सोय ११

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript or document page.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अर्जुन उवाच परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भू-
वान् पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमर्जुनं विभुं ॥

शांकरभाष्यटीका १

यथोक्ता भगवतो विभूतिर्योगं च श्रुत्वा अर्जुन उवाच परमिति परं ब्रह्म
परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं ब्रह्म भवान् पुरुषं शाश्व-
तं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमर्जुनं विभुं विभा-
वनशीलं ॥ १२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

निरस्ताशेषविशेषनिरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वात्मत्वादि भगवतो ब्र-
ह्मं तद्विफलं च श्रुत्वा निरुपाधिकं रूपं प्राकृतबुद्धानवर्गाद्योक्तिपूर्व-
कं मन्दावुग्रहार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिशास्त्रं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतु-
मिच्छन्नुच्छतीत्याह यथोक्तामिति परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः त-
स्य लक्षणांशं परं धामेत्यादिविशेषणत्रयं धामशब्दस्य स्थानवाचिते
व्यावर्तयन् व्याचष्टे तेज इति तस्य चैतन्यस्य परमं तेजमादिरहित्येन कौ-
टस्यं ब्रह्म पावनमत्यंतशुद्धतममच्यते यदेवं लक्षणं परं ब्रह्म तद्भा-
वानेव तात्पर्यार्थः ऊतस्त्वमेव मत्तासीरित्याशंकाप्रवाक्यादित्याह पु-
रुषमिति दिवि परमेव्योन्निभवतीति दिव्यः सर्वप्रपंचातीतं दीव्यति
योतत इति देवः सचादिः सर्वमूलत्वादत एवाजस्रत्वात् सर्वगतमाहुर्वि-
तिसंबन्धः ॥ १२ ॥

सामिहृतटीका ३

संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेण जित्वा सः श्रीभगवंतस्तु वन अर्जुन उ-
वाच परं ब्रह्मेति सप्रभिः परं ब्रह्म च परं धाम चाश्रयः परमं च पवित्रं भवा-
नेव ऊत इत्यत आह यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं योतनात्मकं स-
प्रकाशमादिश्यामौ देव्यतं देवानामादिभूतमित्यर्थः तथा जमजन्मानं
विभुं च व्यापकं तामेवाहुः ॥ १२ ॥

विश्वचभाष्यटीका ४

भक्तानामंतःकराण्योभासता तानदीयेन विवेकेन मिथ्याप्रत्ययभू-
तमो नाशयामीति भगवद्वचनं श्रुत्वा महात्मनः अनुग्रहमात्मनि मत्प्रमानो-
न्यमप्यभिमतमर्थं समवदतीति मत्वा एषु कामोर्जुन उवाच परं ब्रह्म भ-

एवं सकलैतरे विसृज्यतीत्यं भगवदसाधारणं श्रुत्वा तत्रिरतिशयानंदजनकं कल्पा
ण्युण्योगं तदेव चक्रत्वा तद्विस्तारं ज्ञातुकामः ॥

श्री.
मी.टी.
६.

वात्परं धाम परमं तेजो भवान्परमं पवित्रं पावनं भवान् ॥ १२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अर्जन उवाच परं ब्रह्मेति परं धाम परमं पवित्रमिति यं श्रुतं यो वदंति सर्वं
एव भगवान् यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जानाति जीवेति यन्मयं
मिसे विंशति तद्विज्ञासस्तद्ब्रह्म विदामोति परं स यो ह वै तत्परं ब्रह्म
वेदना रायणा परं ब्रह्म तत्तं नारायणाः परा नथा परं धाम धाम शब्दो ज्योति
र्वचनः नारायणाः परं ज्योतिरात्माना रायणाः अथ यदतः परो दिवो ज्यो
तिर्दीप्यते परं ज्योतिरुपसं पद्यते सेन दूषेणाभिनिष्यते इत्यादि श्रुते
तथा परमं पवित्रं परमं पावनं स्मर्तुं श्लाघकं लभ्य विनाशकरं यथा पु
ष्करपलाशश्च पो न मिष्यते एवमेव विदिषाये कर्म न मिष्यते तथैषीका
तूलमग्नौ प्रोते प्रह्यते तथा स्य सर्वं पाप्मानः प्रह्यते पुरुषमिति ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थ ॥ १२ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

एवं भगवत्कृतं मवधार्यते नः आह परं ब्रह्मेति समभिः परं ब्रह्मादिभिः
नैव भिद्विशेषणैरुपेतं तां सर्वत्र ॥ १२ ॥

वनमालीटीका ८

भगवतोद्भूतविभूतियोगं श्रुत्वा तं हितः एकं निपरमिति परं ब्रह्म स
र्वोत्कृष्टं न तद्ब्रह्मणं परं धाम सर्वजगदाश्रयं तेजो वा पवित्रं कदाच
मात्रेणानादिकालप्रवृत्तानि उर्निवार्या विद्या नृपमलशोधकं सृष्टिगु
णात्मा सुरुषं पुरुषाणि ब्रह्म निपायानि यतीति वा पुरुषाणि सतीति योतक
र्माणि अंतःप्रापयतीति वा पुरुषाणि शेषति पुरुषकाले स्तीति वा पुरुषस्त
शास्यते सर्वदैकाकारं दिव्यं लोकविलक्षणं प्रकाशरूपं अजं जन्ममृत्यु
नित्यदेहमित्यर्थः विभं ॥ १२ ॥

ऊसुमवैजयंतीटीका ५

एवं संक्षेपतो भगवदसाधारणं कल्पाणां कं गुणयोगं तद्विभूतियोगं
चक्रतेदानीं विस्तरेण ह्यतमिह अर्जनः समभिः श्लोकैरुवाच परं ब्रह्मे
ति ब्रह्म विदामोति परं ब्रह्म तद्विज्ञासस्तद्ब्रह्म विदामोति परं स यो ह वै तत्परं
ब्रह्म वेद

नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वेन नारायणः परं स्तुत्यं ज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादयश्च
तयोऽयं वदंति स भवान् क्लृप्त एव अथ यदतः परं रोदिवो ज्योतिर्दीप्यते
नारायणः परं ज्योतिरात्माना नारायणः परः परं ज्योतिरूपसम्पद्यसेन
तूपेणाभिनिष्यते तदेव ज्योतिर्द्यो ज्योतिरित्यादयश्च तयोऽयं ज्योतिः
प्रशब्देन वदंति सोऽपि भवानेव यद्वा धाम शब्दो गृहं वाचकस्तस्मिन्ने
वाश्रितास्तत्त्वेन तत्तात्पेति कश्चनेत्यादयश्च ये सर्वे अथ तूपे वदंति सति
तिलवेतना वेतना अथ तूपो भवानेव यथा पुष्करपलाशे आपो न स्निग्धं
त्य एवमेव विदिषाये कर्म न स्निग्धं तितयैषी कातूलमग्नौ प्रोते प्रद
यते तथा स सर्वे पाप्मानः प्रहृष्येते ज्ञाता देव प्रमुच्येते सर्वे पापैस्तं
नयति नैनं पाप्मा पाप्मानं तर्ति त्यादयश्च तयोऽयं परमुक्तं पवित्रं पावनं मय च तस्मिन्
एकं त्वं शेषया परं वदंति सोऽपि भवानेव तेनेहं वेमीति शेषः ॥ १२ ॥

नयति नैनं पाप्मा

तस्मिन्

एवं भगवतो विभूतिं योगं च कृत्वा मधुसूदनी टीका १० परमोक्तं कितुः अर्जुन उवाच ॥

परं ब्रह्म परं धाम श्रेष्ठं प्रकाशो वा परं मय विप्र पावनं च भवानेव
यतः पुरुषं परमात्मानं शास्यं सर्वदेकरूपं दिवि परमेव्यो म्नि सस
तूपे भवं दिव्यं सर्वप्रपंचातीतं आदिंच सर्वकारणं देवं च यो न नात्त
कं स प्रकाशमादिदेवं अतएवाजं विभुं सर्वगतं तत्तामाहु रिति संवेद्यः
॥ १२ ॥

सदानंदी टीका ११

य एवं भगवतो योगं विभूतिं चाद्भुतो मां कृत्वा र्जुन उवाचेदं परमोक्तं
दितो ह रो १ परं ब्रह्मादयानंदं परं धाम श्रेष्ठं प्रकाशं पावनं यस्मा
द्भवानेव परं पदं २ पुरुषं परमात्मानं सर्वदेकरूपं यतः दिव्यो
म्नि भवं सर्वप्रपंचातीतमद्भुतं ३ समस्तं कारणं देवं स ज्योतिर्द्योता
नात्तकं अतएव जनेः शून्यं विभुं सर्वगतं भवे ४ ॥ १२ ॥

मय

नीलकंठी टीका १२

एवं एतां विभूतिं योगं चेत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदकं कृत्वा त
त्यास्तुतुकः प्रथमं स्तुत्या भगवन्तमावर्जयन्नर्जुन उवाच परमिति
परं ब्रह्म तत्परमुपास्य तदेव ब्रह्म तं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति ॥

श्री.
गी.टी.
द.

श्रुतेः परंथामज्जोतिः न त्वपरं हृदि तृप्यमानं एतस्य ह्रीर्धोर्भीरित्येतत्त
र्वमनयेवेति श्रुतेर्हृदि तृप्यमानं परमं पवित्रं न तृतीयादिव परमं भा
वान् तत्र मानमाह पुरुषमिति सार्थं न पुरुषं देहांतरस्य शाश्व
तं नित्यं दिविहादीकाशे प्राविर्भूतं आदिदेवं सूत्रात्ततोप्याद्यं अत
एव अजंतिभुं व्यापकं तां कृषयश्चाहुरिति संबंधः १२ ॥

तत्र अजोर्जन उवाच ॥ ----- **ग्रानरीटीका** **अजोर्जन** १२ एवं विभूतियोगश्च वले

रामकंवीटीका

अथ भगवद्भवनाद्विशेषं परंतिरुत्तरं परमात्मलक्षणं निरतिशयं ब्रह्मादियोगितत्वं भवान्
धितश्चादिगुणतया भगवानेव परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तु तत्र भावात्मायावभासि
भगवत्सुखादेवाधिगतं तस्य प्रकृत्या देवे यस्यापि स्थूलसूक्ष्मशब्देन व्यवहारात्परत्वेन ब्रह्म
भगवत्सूरूपमनुबद्धं विशेषितं तथा वक्ष्यत्युक्तं च तामो ब्रह्ममहयो निरित्यत्र प्रकृतेर्ब्रह्म
स्तद्विभूतिविशेषनि ज्ञासार्थमजं न उवाच ॥
शब्देन व्यवहारस्तथा शब्दब्रह्मातिवर्तते इत्यत्र शास्त्रादिशब्दरूपस्या
पिसर्गस्य तथा परसामान्यसंविदात्मके निरतिशयं धामज्योतिर्भ
वान् भेदविषयत्वेन ज्ञासंबंधि संविद्ये तया धाम्नापि परत्वेन विशेष
णं तथा परममनुत्तमं पवित्रं पावनं भवान् मोहलक्षणमहापात
कविनाशहेतुत्वात् १२ ॥

अथ भगवत्कंसात्मनः **लासिकी** **अजोर्जीटीका** प्रभावान्तिशयं ब्रह्म धानो विभूतीः संक्षेपेण
क्ता अपि उपासनार्थं विपरब्रह्माकूलक्षणात् परममनुत्तमं धामाश्रयः मोक्षार्थः परमं
स्तरेण पुनस्ताः अष्टावः पवित्रमुत्तमं वासनार्थं कलंकशोयकं भवानेव ऊत इत्यत आह
प्रभावातिशयाभुप गमस्त्वं कमजं न उवाच ॥
रुषमिति यतः शाश्वतं सर्वदेकरूपं दिव्यं शोतनशीलं स्वप्रकाशम्
आदिदेवमादिश्रामो देवश्च देवानां मादिभूतमित्यर्थः अजं जन्मवदि
तं विभुं व्यापकं च १२ ॥

पंचोलीटीका

यथोक्तं भगवतो विभूतियोगं श्रुत्वा विस्तरेण जिज्ञासुर्ज
न उवाच पंचोलीति भगवत्परं ब्रह्म परं धाम परं तेजः परं पवि
त्रं पावनं परममुत्कृष्टं शाश्वतं नित्यं पुरुषं दिवि भवं दिव्यं आ
दिदेवं सर्वभूतानां मादिभूतं विभुं वैभवयुक्तं १२

रणावीरसमिहोधिनी॥

अथ भगवद्वक्त्रादिशिष्टप्रहसंयत्नोर्जनस्तत्तु विषोषं जिज्ञा
सुरुवाच परं ब्रह्मेति भगवन्मवात्यं ब्रह्म परमेकं ब्रह्म व्याप
कं तथा परं धाम परमं तेजो तपव्यसंयविर्भवति निर्लेपत्वा
दिति भावः अथ व नारदादयस्सुषयश्च त्वामित्यमाहुर्निद्रयंति
तदेव निद्रूपणप्रकारमाह पुरुषमिति पुरुषं सर्वस्य नदि किं
विदुस्तत्तु न्यं भवत्यतएव शास्त्रमेकस्मिन् ब्रह्म न्यदर्शनं गेत
पि पुनस्तत्रैव तदुक्तप्रतिरूपकं जात्यंतरे स्थितत्वा न्नित्यं दिव्यं यो न
नात्मकं न केनापि येत्यमहितीयत्वात् ॥ १२ ॥

सधुभाष

[illegible]

भाषाप्रनुवादटीका १२

संदेय रूपसे कही गई जो विभूति उसको विस्तारसे जानने की इच्छा
करिके अथ अर्जन भगवानकी स्तुति करने हुये सात श्लोकसे कहते हैं
कि आप परब्रह्म औपरमथाम कहे आश्रय औ पवित्रहो इस कारण या
ह कि नित्य कहे सदा वर्तमान पुरुष सये प्रकाश आदि देव औ जन्मा
मृत्यु सर्व व्यापी तमको सृष्टि कहते हैं १२ ॥

होहा

परंब्रह्म परथाम अरु परम पुनीतभवान अज अखंड दिव्य
पुरुष विभु आदिदेव पुमान १२

15

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM THE FIRST SETTLEMENT
TO THE PRESENT TIME
IN TWO VOLUMES
BY NATHANIEL S. FOLSOM
OF BOSTON
PUBLISHED BY
J. B. LEECH, 15 NASSAU ST.
N. Y.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM THE FIRST SETTLEMENT
TO THE PRESENT TIME
IN TWO VOLUMES
BY NATHANIEL S. FOLSOM
OF BOSTON
PUBLISHED BY
J. B. LEECH, 15 NASSAU ST.
N. Y.

आहुस्तामृषयः सर्वदेवर्षिर्नारदस्तथा असि
तोदेवलो व्यासः सयंचैव ब्रवीषिमे ॥ १३ ॥

शंकरभाष्यटीका १

इदं आहुः कथयेति तामृषयो वशिष्ठादयः सर्व देवर्षिर्नारदस्तथा
असितो देवलोपेवमाह व्यासश्च सयंचैव तंचैव ब्रवीषिमे महां ॥ १३ ॥

चानंदगिरिकृतटीका २

उक्त विशेषणं तामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तामृषात्तद्वचनात्तद्वक्तं ब्रह्मते
मुक्तमित्याह इदमिति मृषिग्रहणेत गृहीतानामपि नारदादीनां वि
शिष्टानां एव कग्रहणं असितो देवलस्यापि किमन्येस्ते सयमेवा-
त्मा मुक्तहूपमप्यमुक्तवानित्याह सयंचेति ॥ १३ ॥

सामिकृतटीका ३

आहुस्तामिति केऋषयो भृगवादयः सर्वदेवर्षिश्च नारदः असितश्च देव
लश्च व्यासश्च सयंचैव तमेव च साक्षात्तमे मयं ब्रवीषि ॥ १३ ॥

पिशचभाष्यटीका ४

आहुस्तामिति सयंचैव आत्मानं च वचनात्तत्तवनाच्च ॥ १३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

आहुरिति ऋषयश्च सर्वे परावरतत्पर्यार्थविदः तामेवं शास्त्रतंदिमं
पुरुषमादिदेवमजं विश्वं आहुस्तामृषेव देवर्षिर्नारदः असितो देवलो व्या
सश्च यत्र नारायणोऽग्रिमान् लोकाणां वनिकेतनः नागपर्यंकमुत्तरेणा-
गतो मधुसूदरी १ पुष्पांशुः स्वर्गात्तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः साक्षादेवः
पुष्पांशुः सौमहियर्मः सनातनः २ ये च वेदविदो विप्रो यथा ध्याता विदो ज-
नः ते वदन्ति महात्मानं कृष्णधर्मसनातनं ३ यविश्राणां हि गोविंदः य-
वित्रं परमुच्यते पुष्पांशुनामपि पुष्पांशुः सौमंगलानां च मंगलं ४ त्रैलोक्यं
पुंडरीकाक्षो देवदेवः सनातनः आस्ते हरिरचिंत्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः
यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः तत्र कृष्णं जगत्पार्थीत्या
यतनानि च ६ तत्पुष्पांशुः तत्रैव ब्रह्मतत्तीर्थं तत्र पोवनं तत्र देवर्षयः सि

श्री.
गी.टी.
द.

हा सर्वैवैवतपोयनाः ७ आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः पुण्या
नामपितृगणं माभूते संशयोत्र वै ८ कृष्णवह्निलोकानां मुनिरपि
चावयः कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विष्णुं चराचरं मित्रादीनि हि भूयाः
सिमहर्षिवचनानि शृण्वन्ते तथा च स्वयमेव ब्रवीषि भूमिरापो नलोका
पुरिता यद्गं सर्वस्य प्रभवो मतः सर्वप्रवर्तने शस्यते न ॥ १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

स्य ह्यंशे ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ ग्राहः तेषु विशेषतो नारदो देवर्षिराह अस्मिन्तो देवलयाहनतोपि
विशेषेण व्यासः ग्राहन्त्यातमे विदुः सखाणां शत्यादिवाक्ये मां प्रति स
यमपि ब्रवीषि ॥ १३ ॥ ॥

वनमालीटीका ८

प्रचटचटनापटीयोर्चिते तस्मात् सर्वं परावरतत्तविदं कृष्णस्य स्तामेव
शास्ते दिव्यं पुरुषमादिदेवमजे विभुमाहुस्तथा देवर्षिर्नारदः अस्मि
तो देवलयाह व्यासो भगवान्वा दरायणः पञ्चनारायणः श्रीमान्हीराणि
वह्निकेतनः नागपर्यंकमुत्प्लवङ्गगतो मधुरांशुः १ पुण्यं हारवन्ती
तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः साक्षादेवः पुराणो सौ सखि यमः सनातनः २
त्रैलोक्ये प्रदरीकाक्षो देवदेवः सनातनः आस्ते हरिश्चिन्त्यात्मा तत्रैव
मधुसूदनः ३ यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः तत्र कृत्स्नजग
त्पार्थीथीत्यायतनातिष्ठ ४ तत्र पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्र तीर्थं तत्र योचने
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वैवैवतपोयनाः ५ आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते
मधुसूदनः पुण्यानामपितृगणं माभूते संशयोत्र वै ६ कृष्णवह्निलो
कानां मुनिरपि चावयं कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विष्णुं चराचरं ७
मित्रादीनि भूयांसिमहर्षिवचनानि शृण्वन्ते भूमिरापो नलोका यद्गं सर्वस्य प्र
भवो शस्यते न स यं च ब्रवीषि ॥ १३ ॥

कृष्णमवैजयंतीटीका ५

कस्मात्तमीदृशं मां वेत्तीत्यपेक्षायामाह पुरुषमिति यस्मात्सर्वं कृष्णं य

येन नाचेन न ब्रह्म सृष्ट्या पार्थिवो गार्गो न मादयस्तथा ते वामपि
 सर्वेषां यो मुखो देवर्षिः श्रीनारदस्तथा सितः तथा देवलस्तथा व्यासः
 कृष्णदेवायनस्तो पुरुषमादिपुरुषं साराक्षरशब्दवाच्याभ्यामुक्त्वा
 हं पुरुषो नममिति याशास्यं तं सदैकरससद्रूपं दिव्यं प्रकृतिकालाभ्यां
 परं यो न मानं आदिदेवं ब्रह्म रुद्रादीनां देवानां मायिकारणं यद्वा आ-
 दिः सर्वकारणं देवः प्रकाशात्मकः आदिष्वा सौ देवश्चादिदेवस्तं प्रजा-
 जन्मादिषट्कारणं यद्वा अजगति क्षेपणायोरित्यस्य रूपं अतः
 सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु चेतनाचेन न रूपेषु भूतेषु तन दंतवर्णमित्र
 येण गच्छति प्रामोति ततश्चेष्टां जनातिवा अजस्तं अजतिततत्कमीनु
 सारेण सरनरादिषु योनिषु तानि भूतानि क्षिपति प्रेरयतीति वाऽजस्तं स
 र्वभूतप्रेरकमित्यर्थः विभुं सर्वव्यापकं आहुः ब्रवेति एष नारायणः
 श्रीमान् क्षीराणीव निकेतनः नागपर्यंकमुत्सृज्य हागतो मधुरांशुं शो-
 णाहारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः साक्षादेवः पुराणोऽसौ सहिधर्मः
 वि० सनातनः यंच वेदविदो प्रायेवाध्यात्मविदो जना ते वदन्ति महात्मानं कृ-
 ष्णधर्मसनातनं यद्विज्ञाणां हि गोविंदः यवित्रं परमुच्यते पुण्यनामपि
 पुण्योऽसौ मंगलानां च मंगले त्रैलोक्येऽङ्गो काक्षो देवदेवः सनातनः आ-
 स्ते हरिरचित्पात्मा तत्रैव मधुसूदनः यत्र नारायणो देवः परमात्मा सना-
 तनः तत्र कृष्णं जगत्पार्थीत्यायतनानि च तत्प्राणं तत्परं ब्रह्मतत्ता
 र्थतत्तपो वने तत्र देवर्षयः सिद्धास्तैर्वैव तपोधनाः आदिदेवो महायो-
 गो यत्रास्ते मधुसूदनः पुण्यनामपि तत्प्राणमाभूते संशयोऽत्रैव कृ-
 ष्णवह्निलोकानां मुनिरपि चाप्ययः कृष्णसिद्धिं कृते भूतमिदं दिव्यं
 चराचरमित्यादिभिर्बहुभिर्वीरैः तथा सयंचैव श्रीकृष्णस्तमपि मेम
 एव वीरिमतः परतरेनात्यक्तिं विदस्ति यं न जयमतः सर्वप्रवर्तते भू-
 दा० मित्रापो न लोपुं विमनो बुद्धिरेव चेत्पादिभिर्वचनैः ॥ १३ ॥

मधुसूदनीटीका १०

आहुः कथयंति तामनंतमहिमानं नृषयस्तत्त्वज्ञाननिष्ठाः सर्वभूतव-
 सिद्धादयः तथा देवर्षिर्नारदः असितः देवलश्च यो मय्यजेष्टो भवता-
 व्यासश्च भगवान् कृष्णदेवायनः एते पितां सर्वोक्तविशेषां मे मत्प्रमा

श्री.
गी.टी.
द.

इः साक्षात्किमनैर्वक्तृभिः स्वयमेव त्वं वमं व्रवीषिष्यत्र ऋषिते
पि साक्षात्कृणां नारदादीनामतिविशिष्टसात्पृथक्प्रहणं ॥

सदानंदी टीका ११

कथयंति वसिष्ठाया ऋषयस्तान् विदं वराः देवर्षिर्नारदो लोकशास्त्रा
व्याहृतदर्शनः १ असितो देवलो धौम्येष्टभाना तथैव च व्यासश्च भ
गवान्कलहैपायन उदारपीः यत्ते पिमां चामाहुः पूर्वोक्तगुणसं
युतं किमनैर्वक्तृभिः साक्षात्स्वयमेव व्रवीषिमे ३ नारदादेर्विशिष्ट
सात्पृथिविपृथक्स्मृतिः ४ ॥ १६ ॥

नीलकंठी टीका १२

स्य ह्यर्थे ॥ १३ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आनंदी टीका

पवित्रं परमं मोहलक्षणं महापातकमाश्रयतात् ऋषयः परावृत्ता
मरीच्यादयः ॥ १३ ॥

रामकंठी टीका

उक्ता र्थावगमस्यागमं भगवद्वचने च कारणं प्रतिपादयितुमाह
यस्मात्सर्वे ऋषयः परावृत्ता इत्येवमनयः शास्त्रं तं नित्यं पुरुषं परमात्
मानं तामाहुः कथयंति कीदृशो दिव्यो परमव्योमस्ये तथा हि सर्वेषां
वैदेव्यं परप्रकाशात्मनया यो तनशीलं अतएवाज्ञे जन्मरहिते विभु
व्यापकं न केवलं सर्वस्य यो यावन्नारदासितदेवलाभिधाना महर्षयस्तान्
मेवं विथमाहुः स्वयं वसात्ताद्ववीषि ॥ १३ ॥

लासिकी

दक्षणी टीका

एवं विधं पुरुषं पुरुषोत्तममीश्वराद्यं तामेव मम परोवर्तिनं वसुदे
वात्मजं सर्वे ऋषयः साक्षात्कृतं तन्मा भृशवसिष्ठादयः तथा देवर्षिर्ना
रदो सितो देवलो व्यासश्च कलहसहैपायन आहुः कथयंति आस्तां तावत्त
इतिः स्वयं वमं व्रवीषि सर्वे ऋषयः ३ त्र्यंके पि नारदादीनां पृथक्प्रह
णामतिविशिष्टार्थम्

॥ १३ ॥

पंचोलीटीका

किंच आहुरितिसर्वेऋषयः महर्षयः वसिष्ठाद्याः तथा देवर्षिनार
दादयः असितः देवलः व्यासः त्वामाहुः चान्यत्स्वयं त्वमेव मे मया ब्र-
वीषि १३

रणवीरसमिहोधिनी॥

नन्वेपि योतनादिगुणात्मका ब्रह्मांशं तर्गता इति कोविशेषस्त
स्मिनित्यत आहुरिदेवमिति निरुत्तरप्रकाशकमिति भावः अने
जन्मादिभावविकारसून्यमतएव विभुं व्यापकमिति स्वयमपीत्यं
ब्रवीषीति १३॥

मधुभाष्य

१३॥

नामनिर्देशः

इति श्रीमद्भगवत्पद्मपुराणस्य प्रथमस्कन्धोऽध्यायः समाप्तः

अथ श्रीमद्भगवत्पद्मपुराणस्य द्वितीयस्कन्धोऽध्यायः

एतन्मया शृणु मे भक्त्युत्तमः पद्मसुतः
पद्मः पद्मसुतः पद्मसुतः पद्मसुतः पद्मसुतः
पद्मसुतः पद्मसुतः पद्मसुतः पद्मसुतः पद्मसुतः

॥ १ ॥

॥ १ ॥

भाषाश्रुतवादटीका १३

कौन ऐसा कहते हैं तो इसपर कहते कि भृगु आदि ऋषि सकल
और ~~सब भी ऋषि नरक~~ देवर्षिनारद असित ऋषि देवल व्यास
देव ये सब कहते और आपभी साक्षात् हमसे कहते हों १३ ॥

दीक्ष

किंशच मानहुं सत्ययद जो तुम कहदि मोदि भगवन्
तेरा रूपनदि लखें सुरा सुर सोदि १३ ॥

तोदि सभी ऋषि देव ऋषिनारद से कहें जोदि असित देव
ल व्यास फिर आप कहत तुम मोदि १३ ॥

49

७. एतन्मन्त्रः सर्वकारः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

ॐ नमो

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ११ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १२ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १३ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १४ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १५ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १६ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १७ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १९ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २० ॥

सर्वमेतदन्तमन्येयत्मावदसिकेशव नहि
तेभगवन्व्यक्तिविडर्देवानदानवाः ॥ १५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

सर्वमिति सर्वमेतदन्त्ययोक्तमृषिभिस्तथा चैतदन्ते सत्यमेवमन्येय
त्माप्रतिवदसिभाषमेहे केशवनहिने तवभगवन्व्यक्तिप्रभवेविडर्
देवानदानवाः ॥ १५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

ऋषिभिस्तथा चोक्तत्वाङ्कं सर्वसत्यमेवेति मम मनोषेयाह सा-
र्वमिति किंतदित्याशंकात्तद्वृत्तिमिह यत्तामिति देवादिभिः स-
र्वैरुच्यमानतया तद्वृत्ते विशिष्टवक्तृग्रहणमनर्थकमित्याशंकाह
नहीतिप्रभवोनाम प्रभवोनिरुपाधिकसभावः यदादेवादीनामपि
उर्वित्तये तववृत्तेनदाकाकथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १५ ॥

सामिकृतटीका ३

अतोममेदानीतदैश्वर्यसंभावनानिहनेत्याह सर्वमेतदिति यत्त-
भवानेवपरं ब्रह्मेत्यादिसर्वमपि कृते सत्यमन्ये यत्तमाप्रतिवदकथा-
यमि नमेविडः सरगणा इत्यादितदपि सत्यमेवमन्ये इत्याह नही-
ति हेभगवन्तवव्यक्तिदेवानविडः अस्मदनुग्रहार्थमियमभिव्यक्ति-
रितिनविडर्नजानेति दानवाश्चास्मत्तन्निग्रहार्थमिति नविडरेव ॥ १५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

सर्वमेतदन्तमिति ययोक्तं सर्वमृते सत्यमन्ये व्यक्तिसुत्पत्तिं ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्वमेतदन्तमन्ये इति अतः सर्वमेतन्नयथाव स्थितवस्तु कृते मन्ये-
नप्रशंसामात्रमित्यभिप्रायः यत्तां सुहृत्तेन शिष्यत्वेनेव वर्तमाने प्र-
त्यनन्यसाधारणं साभाविकं तवैश्वर्यकल्याणगुणानंत्यवदसिप्र-
तोभगवन् निरतिशयज्ञानशक्तिवले श्रृंखलीयते जसो नित्येति व्यंज-
नप्रकारेन हिव प्रकाशनप्रकारेपरिमितज्ञानादेवादानवाश्च विडः ॥ १५ ॥

स्तु

श्री.
गी. टी.
द.

अभिनवशुभकृतटीका ६
सप्तमं १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

पदेपददसिनत्तर्वक्तुं सत्तममेतत्किंभोभगवन्नेत्यक्तिः सत्तमपदे।
वादानवाश्वहीतिनिश्चयवृद्धानविदुर्वाति १५ ॥

वनमालीटीका ८

सर्वमेतत्तत्तमृषिभिस्तत्तपाचक्रुः सत्तमेवाहं मत्तयेयत्ताप्रतिवद
सिकेशवनहृत्तदीयाचित्तमहिमवाधकेतदीयेत्तदीयेवावचसिम
मां माप्रोणशकास्तिनत्तसर्वतत्तात्तजामासीतिकेशौब्रलरुद्रौसर्वेश
वत्तनुकेत्तयानियम्तयावियेनेयस्य सत्तनिनिरतिशयेत्तयप्रति
पादककेशवपदेनसूचितो अतोयत्तत्त नमेविदुः सुरगणाश्चा
दिततयेवहियतः हेभगवन् सत्तमेत्तयसंयत्तनेतवव्यक्तिप्रभावं
जानातिशयशालिनोपिदेवानविदुर्नोपिदानवानमहर्षयश्चापिद
ष्टव्ये १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका ९

ननुसर्वेषामृषीणांममवचनेनसत्तमेनमत्तमेनवेतिचतत्राहसर्वमेतदि
तिहेकेशवकेशौब्रलरुद्रौतदितरदेवाययेत्तयासर्वेषावपितौहा
णाधिससृज्याज्ञानेनवभासीतितथाप्रजापतिचरुदंशसृजामिच
ह्रामिचतौहिमोनविजानीतोमोहितोमममायेयेतितत्तत्तुक्तेः इत्या
नेनसस्यातिशयसाम्प्रत्यत्तदर्शितेमित्रत्तेनप्रपन्ननेनचवर्तमानेनो श्रुयतेनव
प्रतियत्तनमेविदुः सुरगणाः प्रभवेनमहर्षयश्चादिसस्यसाभावि
कमनेतकल्याणगुणानिरवधिकातिशयेत्तयवदसिस्फटंयथा
स्यात्तयानिक्कपदेनकथयसिपतयथावस्थितेसर्ववस्तुत्तसत्तमा
हेमत्तमेतत्तप्रसंसाभात्तमेवजानामीत्याशयः हेभगवन् अनेताचिं
त्यवदेष्यदत्ताकरेत्तनेनसस्यतरदेवादिदुर्वायसृज्यन्तंसर्वेषे
षात्तंचवोपित हि्यस्मान्तेः परिमितज्ञानशक्तेस्तवव्यक्तिप्रभावंश्री
मूर्तिवीतदायतस्थितिप्रकृतिकास्तदनेष्यीस्तदत्तपरिक्लिन्न

ज्ञानार्थं चरन्नाभिमानिनो देवाः पुरंदरादयो दानवाः हिरण्यपाहादयः
अनविदुः याथार्थ्यं न जानन्ति न स्नाते न सज्जातीयतश्च द्वातां दुष्टा
न्यवजानंति चेति शेषः ॥ १५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

सर्वमेव तदुक्तं मृषाभिश्च तया चरन् सत्यमेवाहं मन्येयन्तां प्रति वद
सिद्धे केशव न हितं हवसि मम कृपाप्यग्रा माण्यशंका तच्च सर्वज्ञता
ज्ञेयानां सिद्धिं कश्चिदप्यतिकेशो ब्रह्मरुद्रौ सर्वेशावप्यनुकंप्यतया
वातिश्च वगच्छतीति युत्पन्निमाश्रित्य निरतिशयैश्वर्यं प्रतिपादके
न केशवपदेन सूचितं अतो यदुक्तं न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न म
हर्षयश्चादित न ये वदन्ति यस्माद्देव भगवत्समग्रैश्चर्यादिसंयत्नैर्न व
यं किं प्रभावेनानातिशयशालिनोऽपि देवानविदुः नापि दानवाः न
महर्षयश्चापि द्रष्टव्यं ॥ १५ ॥

सदानंदीटीका ११

सर्वमेतत्तयोक्तं यदभिधायिरीरितं सत्यमेवाहं मन्येयन्तां प्रति
वदम्य न मे प्रामाण्यशंका स्ति कृपापित्तं उदीरिते विधीशावप्यनु
ग्राह्यो किमज्ञातेन वप्रभो २ सर्वैश्चर्यादिसंयत्नप्रभावेनैव सुराग्रपि
ज्ञानातिशयसंयत्नानविदुर्नापि दानवाः ३ न वामहर्षयश्चैव तत्स
र्वतत्तथैव हि ४ ॥ १५ ॥

नीलकंठीटीका १२

व्यक्तिप्रभवं ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥ ॥

आनंदीटीका

एतत्सर्वं द्वितीयात् प्रभुत्वं परिहृतम् ॥ १५ ॥

रामकंठीटीका

एतत्सर्वं यथा प्रतिपादितं स्वविभूतियोगादि रूपेण स्वयत्सा साहच
सितरहं मृतं सत्यं मन्येयत् देवा अपि तव व्यक्तिं पारमार्थिकी मूर्तिर्न
विदुर्महर्षयोऽपि तथैव न विदुः ततो महर्षिभ्यः श्रुते मम प्रत्येयाना
सौंदर्यानीतु भगवद्भवनादत्रार्थे निस्संशया प्रतीति

श्री.
गी टी.
६.

न केवलं वचनमात्रेणैतद् लासिकी वसुज्जीटीका भूपगुह्यामियावत्संभावनयापी
त्याह ॥ हे केशव यत्त्वं मां प्रति कथयसि पतत्सर्वमृतसत्यमन्ये किमिच्छा
ह नहीति हे भगवंस्तव व्यक्तिं मे स्मरन् रूपाभाभि व्यक्तिं देवा दान
वाञ्छनं दिवि उन्नैव जानंति विदुर्देवमहर्षय इत्यपि पाठान्तरम्
१५ ॥

पंचोली टीका

अतो मम इदानीं त्वेदं यथैव संभावना निवृत्तेत्याह सर्वमि
ति हे केशव यत्त्वं मां प्रति वदसि पतत्सर्वं त्वया ऋषिभिश्च
यथोक्तं तद्वत्तं सत्यमिति मन्ये हियस्मात् हे भगवान् त्वेते तव
व्यक्तिं प्रादुर्भावं देवदानवाः न विदुः न जानंति १५

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

अपि च केशव मां प्रति यद्यद्वत्तं भव्यं च वाक्प्रजातं वदसि त
देतद्वत्तं मन्ये सत्यं जाने सत्यज्ञाने देतुमाह न हितेति भ
गवन् देवास्ते तव व्यक्तिं वै च दृश्यं न जानंति ऊतो दानवा इति
भवदीयवाक्यावधारणे समाहितोऽस्मीति भावः १५ ॥

मधुभाष्य

१६ ॥

भाषाश्रुवादीका १५

इससे अब आपके ऐश्वर्य मे असेभावना बुद्धि निवृत्त हो गई यह कहने हैं कि हे केशव आप जो कहते हैं कि सवरूप हम हैं सो मैं ने सत्य करि माना और जो अपने कहा कि सकल देवता हमको नहीं जानते वह भी यथार्थ करके मैं ने जाना है सोई अर्जुन कहते हैं कि हे भगवान भक्तों औ देवताओं के अलग यह अर्थ जो तुम्हारे अवतार यह देवता नहीं जानते है और दानव भी यह नहीं जानते कि तुम्हारे निग्रह के लिये भगवान का शरीर धारण भया है ॥

होहा

केशव मानहुं सत्य यह जो तुम कह दि मोहि भगव
न ते रूप नहि लखें सर सर सोहि १४॥

सयमेवात्मनात्मानं वेत्त्यतं पुरुषोत्तम भूत
भावत भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

यत्तत्सं देवादीनामादिरतः सयमिति सयमेवात्मनात्मानं वेत्त्यजाना
सितं कथं भूतं निरतिशयज्ञानैस्सर्वावलादिशक्तिमंतमीश्वरं पु
रुषोत्तम भूतानि भावयतीति भूतभावनः तत्संबुद्धौ हे भूतभाव
तभूतेश भूतानामीश हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

कश्चिदेवमरुता कष्टेनानेकजन्तुसंसिद्धोजानाति तदवगृहीतस्वरूप
मित्यभिप्रेत्याह यत इति सयमेवोपदेशमन्तरेणोत्तरार्थः आत्मना प्र
त्येकेनाविषयतयेनित्यावत् आत्मानं निरुपाधिकं रूपं नवतवसोपाधि
कमपि रूपसंयोगोचरे तिष्ठतीत्याह निरतिशयेति पुरुषस्यासावुत्तम
मश्चेति क्षराक्षरातीतस्यैवैतत्पुरुषत्वं संबोधनेन बोध्यते सर्वप्रकृति
त्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति भूतानीति सर्वस्वरत्वात् भूतानामिति
उक्तं तेसोपाधिकं देवादीनामाध्यातामधिगच्छतीत्याह देवेति जगतः
सर्वस्यसामित्वेन पालयितृत्वात् जगदिति ॥ १५ ॥

सामिकृतटीका ३

किंतर्हि सयमिति सयमेव तमेवात्मानं वेत्त्यजानासिनात्यः तदप्या
त्मनासैनैव वेत्त्यनसाधनान्तरेणाश्रयादेरावद्भ्यां संबोधयति हे पुरुषो
त्तम पुरुषोत्तमत्वे हेतुगर्भासि संबोधनानि हे भूतभावन भूतोत्पादक
भूतानामीशानियंतः देवानामादित्यानां देवप्रकाशक जगत्पते विश्व
पालक ॥ १५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

सयमेवात्मनैव भूतानि भावयतीति भूतभावनस्तस्य संबोधने ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सयमिति हे पुरुषोत्तम आत्मना आत्मानं सयमेव सैनैव जानेनैव वेत्त्य

श्री-
गी-टी-
द-

भूतभावन सर्वेषां भूतानां सुत्यादयः भूतेश सर्वेषां
भूतानां नियतः देवदेवतानामपि परमदेवतयथा मनुष्यसृष्ट्यादिस
रीरूपादीनमौदर्यसौशीलादिगुणगोदेवतामपि ते स्तुतिगौरवोत्पत्ति
मानजगत्पते जगत्सामिनवक्तुमर्हसीत्यतरेतान्यः ॥

सप्तमं १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

परमार्थप्रपाटीका ७

किं नु स्वयमेव प्राप्तास्तेषां प्रमाणान्तराणां चरमात्मानं वेत्तुं जाना
सि प्रत्येव पुरुषोत्तमेति संबुद्धिः शुतिरपि यत्तानस्य महिमा प्रोक्तार्था
यां स एव पश्यति भूतानि भावते कल्पते यस्मिन्निभूतभावन भूतेश एव
थिद्यादि महाभूतसामिन्नुत्तरे देवदेवस्य जगत्सामिन्नुत्तरे देवदेवस्य

वनमालीटीका ८

क-

स्वयमेवातोपदेशं विनैवात्मना सद्रूपभूतनित्यज्ञानेन निरतिशयानंत
ज्ञानवलेख्यदिशक्तिमत्त्वेन वेत्तुं प्रत्येक्षात्तमशक्यमनेनैस्वर्यमहेका
यं जानीयामिति शंका मया पुं प्रेमोक्तं येन बहुधा संवोधयति हे पुरुषोत्तम
मत्तदपेक्षया सर्वव्यापकस्य पुरुषस्य प्रकटपदान्तेषामशक्यमपि
पुरुषोत्तमस्य तव शक्तिमिति भावः पुरुषोत्तममेव च तर्हि संवोधयते
विहाणोति भूतानि सर्वाणि भावयत्युत्पादयतीति हे भूतभावन सर्वभू
तपितः पितापिकश्चिन्नेष्टेन ग्राह्ये हे भूतेश सर्वभूतनियतः नियतापि
कश्चिन्नाशयस्तग्राह्ये हे देवदेवानां सर्वां राधा नामणा राधे आराधोपि
कश्चिन्नपालयितृत्वेन पालयितृ ग्राह्ये हे जगत्पते हिताहितोपदेशकवेदप्र
णोत्तरेन सर्वस्य जगतः पालयितः पतादृशविशेषणविशिष्टस्त्वसर्वेषां
पितागुरुः राजातः सर्वप्रकारैः सर्वेषामाराधय इति किं वाचं पुरुषोत्तमा
त्वेन वेति भावः ॥ १५ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ९

देवादीनां जगत्पतेन परिक्रितज्ञानत्वात्तत्त्वज्ञानाभावः स्यादित्युक्तमिदानीं
मपरिक्रितज्ञानत्वात्तत्वापरिक्रितसद्रूपादिकं समवेवेत्तितामेः तस्मै
लोकव्यापनात्मिकाः स्वविभूतीर्मप्येवमेव वेत्त्याह द्वाभ्यां स्वयमेवे
ति हे पुरुषोत्तम त्वरात्तत्त्वापरिक्रितसद्रूपस्य त्वमात्तुष्ट्यात्मानां सत्त्वं वेत्ता
नेनैवात्मानं स्वयमेव वेत्त्यवेत्ति प्रत्येकमेवात्मविभूतीर्वक्तुमर्हसीत्य

तरेणात्ययः एवकारेणात्येदेवदानवादयो न जानन्ति ते पुजानास्तद्वत्
 जानायेत इत्थास्ते जानन्ति साकलेन तत्र मेव वेत्सीति सूचितं चतुर्भिर्वि
 शेषैः पुरुषोत्तमत्वं विहाय तन्वो यतिहे भूतभावन सर्वेषां चेतना
 चेतनरूपाणां ब्रह्मादिस्थावरं तानां भूतोत्पादपितृणामपि भूतानां
 भावनोत्पादयितः प्रकृतिकालकर्मदीनामपि भूतभावनत्वमस्ति
 तेषां प्रसंगवारयन्नाह हे भूतेश सर्वेषां भूतानां चेतनानामचेतनां च
 शनियन्तः ननु भूतेश तेषां पियदिशान्तिकां गौरी नित्यस्य प्र-
 रुषोत्तमत्वं कथमिति चेत् तत्राह हे देवदेवदेवानां सौंदर्यसौशील्यप्र-
 ज्पत्तादिगुणैर्भीतमानानामपि देवसासाधारणैरात्मिकान्तिकारु-
 ण्यादिकल्याणगुणैस्तावुल्लेख्योत्तमानुदेवदेवते पियदिरक्षको
 न भवेत्तद्विहितकथमिति चेत् तत्राह हे जगत्पते चेतनाचेतनरूपस्य जगतः
 पतिः पालकस्तत्त्वसो धनेतया सर्वभूतोत्पादकः सर्वभूतप्रेरकः स
 र्वदेवपूज्यः सर्वजगत्पालकस्तमेव पुरुषोत्तमो नान्य इति भावः ॥

यतस्त्वेतेषां सर्वेषां मादिरश मधुसूदनीटीका ॥

कथञ्चानञ्चातः स्वयमेवान्योपदेशादिकमन्तरेणो वत्तमेवात्मना सवृत्तेणा प्राप्तानेति रु-
 पाधिकं सोपाधिकं च निरुपाधिकं प्रत्यक्तेनाः विषयतया सोपाधि-
 कं च निरतिशये स्य जानादिशक्तिमत्तेन वेत्यजानासिनात्यः कश्चित्
 प्रत्येतीतमशक्यमहे कथं जानीयामित्याशं कामपनुदत्तप्रेमोक्तं देन
 वद्वधा संवोधयति हे पुरुषोत्तमे तितदयेक्षया सर्वपि पुरुषाप्रपक्क
 हा एव प्रतस्तेषामशक्यं सर्वोत्तमस्य तव शक्यमेवेत्यभिप्रायः पुरु-
 षोत्तमत्वमेव विहायानि पुनश्चतुर्भिः संवोधनैः भूतानि सर्वाणि भा-
 वयत्युत्पादयतीति हे भूतभावन सर्वभूतपितः पितापिकश्चिन्ने हेत-
 त्राह हे भूतेश सर्वभूतनियन्तः नियन्तापिकश्चिन्ना राध्यस्तत्राह हे देव
 देवदेवानां सर्वा राध्यानामप्याराध्यः आराध्यापिकश्चिन्ना पालयतु तेन
 पतिस्तत्राह हे जगत्पते हिताहितोपदेशकवेदप्रणीतृत्वेन सर्वस्य
 जगतः पालयतः यत्तादृशसर्वविशेषाणां विशिष्टस्तसर्वेषां पिता स-
 र्वेषां गुरुः सर्वेषां राजा प्रतः सर्वैः प्रकारैः सर्वेषां आराध्य इति किं वा
 ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ यः पुरुषोत्तमत्वेन वेति भावः

श्री.
गो. टी.
द.

१५॥

सदानंदीटीका ११

यत्तस्त्वमेव सर्वेषां पिता चिंत्यगतिः प्रभुः स्वयमेवोपदेशादिमंतरे।
गात्रमेव च १ प्रत्यक्तेन सद्रूपेण सात्मानेनिरुपाधिकं जानास्य वि
षयत्वेन तथा सोपाधिकं स्वयं २ त्वं सर्वाणि शयज्ञानैश्चर्यादिशक्तिमत्त
या जानासि तापरः कश्चित्तात्तांतं पुरुषोत्तमं ३ समर्थोऽस्ति यतः स।
र्वेषु पुरुषास्तदपेक्षया अथ कृष्णश्रुतस्तेषामशकं ज्ञानमस्ति ते ४ सर्व
भूतपिता सर्वोत्पादकत्वेन संमतः पितापिकश्चिन्नैवेष्टे तत्तत्सर्वनिय
मकः नियंता कश्चिन्नाशयस्त्वन्नाशयोदिवौकसा आशयोपिन क
श्चित्स्यान्पालपितृनयापतिः ५ तत्तत्वेदप्रणोत्तादितादेरुपदेश
तः पतिः सर्वस्य जगत्पतेरक्तत्वेन संमतः सर्वदेता दशैरेव विशि
ष्टस्तं विशेषणोः सर्वेषां जनकः सामीयुरुत्तममहेश्वरः ८ अतः
सर्वैः प्रकारैस्तन्माश्रयः सर्वदेहिना किंवाच्यं ते जगत्सामिसुरु
षोत्तममद्भुते ॥ १५ ॥

नीलकंठीटीका १२

हे भूतभावन भूतानां भावक १५ ॥

१५ ॥

आनंदीटीका

ऊतस्त्वां देवाः सुष्ठु यच्च न विदुः रामकंठीटीका

तत्र हेतुमाह ॥— स्वयमेवेत्यादि जगत्पतेर्विश्वेश्वरतया भूतभावन भूतानां चराचराणां
सत्त्वानां भावं वेद्यतापादनमात्रेणोत्पादक तया तेषामेव यथेष्टवि
नियोगैकसत्तंत्रतया ईशस्वामिन् स्वयमेवात्मानात्मानं सद्रूपेण
वेदकैकसभावतात्तत्वे वेद्यपरवीमत्तस्य देवादेरुत्तरसि सर्वहित
वेकस्य सर्वतस्य वेद्यंतत्तत्तत्कस्य विद्महे यस्ततो होतोः १५ ॥

लासिकी

ऊतस्त्वां देवाः

किंतर्हि ॥ आत्मादेरेणावद्गथासंवाधयति हे पुरुषोत्तमेश्वर ईश्वरत्वे हेतुगर्भा
णि विशेषणान्याह हे भूतभावन चतर्दशविधभूतोत्पादक हे भूते
शभूतानां यथेष्टं नियंतः हे देवानां देवउपासनीय हे जगत्पते विश्व
पालक तमात्मानमेश्वरं रं स्वयमेव नाम्नेन प्रयोजकेन आत्मनैव

नतसाधनांतरेण तमेव वे^{त्य} जानासिनामः एवकारः सर्वत्र संवध्यते न
नुतिष्ठत भगवदभियक्तेर्महर्षिभिरप्यनवधताया अस्माद्विधानामववो
धने आग्रहः किंतु विलसिः योगस्याविकंपतहेतुभूतयोर्विभूतियो
गयोर्ममजित्तमास्तीत्याह १५॥

पंचोलीटीका

किंतु हि स्वयमेवेति हे पुरुषोत्तम हे भूतभावन भूतानि भावय
तीति भूतभावनः भूतेश देवदेव जगत्पते त्वमात्माने निरतिश
यं ज्ञानैष्वर्ष्यवलादिशक्तिमंतमीश्वर स्वयमेव वेत्यजानामि १ ५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

परमार्थतस्तु स्वयमेव सर्वज्ञासीत्याह स्वयमेवेति पुरुषोत्त
मादिसंबोधनं सर्वज्ञत्व प्रतिपादन परमतस्तु स्वयमेवानत्यता
दात्मानं स्वरूपमात्मना स्वसाधनेनैव वेत्यजानामीति भवत्स्वरू
पपरिज्ञातं देवादयोपि समर्थानसंति कृतो न्येस्मदादय इति
स्वस्मिन्पर्याप्तमवधार्य भगवंतं प्रार्थयते वक्तुमिति १५॥

समुभाष

55

10

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

● 附 錄

भाषाप्रनुवादटीका १५

तोईसका फलित अर्थ काहे इस आकांक्षापर कहतेहै किहे पुरुषो
तम आपही अपने को जानतेहो और कोई तमको नही जाने है यह
अति आदरसे बारबार संबोधन देकहते है किहे भूतभावन भूतेश दे
वदेव जगत्पति इन सब समोपनो से श्रीकृष्ण का पुरुषोत्तमत्वसाधा
नकियाहै १५ ॥

दोहा

आपदि आपको जानदि तम पुरुषोत्तमईया दे देवदेव
जगतिपति भूतभावनभूतेश १५

95

वक्तुमर्हस्यशेषेणादिव्यात्माविभूतयः या
भिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्तथाप्यतिष्ठसि १६

शंकरभाष्यटीका १

वक्तुमिति वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेणादिव्यात्माविभूतयः श्रा
त्मानोविभूतयो यास्तावक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरात्मानो माहा
त्माविस्तरेरिमान् लोकानिमांस्तथाप्यतिष्ठसि १६ ॥

ग्रानेदगिरिकृतटीका २

यस्मादसदृशमगोचरस्तवात्मा जिज्ञासितम् तस्मात्तथैव तद्रूपे
वक्तव्यमित्याह वक्तुमिति दिव्यतमप्राकृतत्वे संप्रत्ययमन्वाचा
हे श्रात्मान इति वक्तव्याविभूतोर्विशिनष्टि याभिरिति यद्द्वारा लो
कान्तरयिता वर्तते ता विभूतीरशेषेणा वक्तुमर्हसीत्यर्थः १६ ॥

सामिकृतटीका ३

यस्मान्वापि व्यक्तिमेव वेदन देवादयः तस्माद्वक्तुमर्हसीति या श्रा
त्मानस्तव दिव्याश्रयद्रुता विभूतयस्ताः सर्वा वक्तुमेवार्हसि योग्यो
सियाभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थः ~~तत्र तद्वयोजनेदरीय~~
~~वर्तमाने~~ १६ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

वक्तुमर्हसीति श्रात्माविभूतयोदिव्याः श्राकृतास्तस्मात्तथैव व
क्तुमर्हसि १६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

वक्तुमिति दिव्यास्तवासाधारणो विभूतयो यास्तास्तमेव शेषेणा
वक्तुमर्हसि तमेव वयं जयेत्यर्थः याभिरन्ताभिर्विभूतिभिर्येनियमन
विशेषैर्गुणैः श्रमान्वातंतिष्ठसि १६ ॥

प्रभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थ १६ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

विस्तरेणावक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरिमान् लोकान् भूर्भुवः सग
दोन्वाप्यतिष्ठसि १६ ॥

श्री.
गी. टी.
द.

भूति^५ वनमालीटीका ८
याभिर्विभिरिमां सर्वा लोका व्याप्यतेति हसितास्तवासाधारणा वि-
भूतयो दिव्या सर्वज्ञैर्जीतमशक्या हियस्मान्तर्वजस्तमेवता श्रेष्ठेणा
वक्तुमर्हसि १६ ॥

५१
ऊ समवेजयंतीटीका ९
ननु यदेवादिभिरपि उर्जैर्यमस्तद्वृत्तं तत्तत्कथमिह श्रीत्याशंक्य-
तव विभूतिविषयिका मम जिज्ञासान्तस्त्वृत्तविषयिकेत्याशयेनाह
वक्तुमिति हीति निश्चयेन च दिव्याः देवस्य गायत्री मंत्रप्रतियाद्यस्य
तेवमादि व्याग्रत्याश्चर्या रूपाः तदसाधारणा भूता विभूतयः आत्मनः
स्वस्य तव विभूतये चर्या गी संतिता विभूती श्रेष्ठेणा सामेयाणाम
चिवक्तुं कथयितुं श्रद्धेसि योग्यो भवसि आत्मविभूतिज्ञस्तमेवाप्य
तस्मास्तमेव ज्ञेयमर्थः कास्ता विभूतय इत्यपेक्षायामाह याभि-
रिति याभिस्तस्यावच्छेदशून्याभिर्विभूतिभिर्विशिष्टस्वमिमांसा
ह्युक्तगोचरानलोकान् सतर्दशपरिमितान् व्याप्य नियम्यति ह
सि स्थितोसि १६ ॥

यस्माद न्येषां सर्वेषां ज्ञातमशक्या मधुसूदनीटीका १० अथ शंपज्ञातव्याश्च^५ नतो,
तव विभूतयस्त याभिर्विभूतिभिरिमान् सर्वा लोका व्याप्यतेति हसि तास्तवासा
स्मात् ॥ धारणा विभूतयो दिव्याः असर्वज्ञैर्जीतमशक्या हियस्मान्तस्मात्सर्व
ज्ञस्तमेवताः श्रेष्ठेणा वक्तुमर्हसि १६ ॥

सदानंदीटीका ११
यस्मा ज्ञातं हि सर्वेषां मशक्या स्ते विभूतयः ज्ञातव्याश्चाप्यवश्यमेव तस्मा
याभिर्विभूतिभिः सर्वा लोका निव्याप्यति हसित्वेन वैवताः दिव्याः मा
ज्ञातमशक्या हियस्मान् स्मात्तमेव च सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च वक्तुमर्ह-
स्य शेषतः १६ ॥

नीलकंठीटीका १२
एवं स्ततात्मनो बुभुक्षितमाह वक्तुमिति १६ ॥

आनेदीटीका

विभूतीः ज्ञानैश्वर्यादिविशिष्टाभूतीः चेत्तन्नावेत्तेषु सात्मनः प्राडुर्भावात्

गमकंवीटीका

आत्मनोविभूतीः स्वैश्वर्यविजृम्भाशेषेणासाकल्पेन वक्तुमर्हसि कथयि
तुं प्रसीदेत्यर्थः कीदृशीविभूतीः शुभाः सर्वस्य सदसदिभागेन व्यवस्थित
समायावभासितस्य जगत्पदार्थजातस्य शुभाशुभत्वे सति यत्र यत्र सर्गे या
याशुभरूपाविभूतिस्तोतामादिशेत्यर्थः कास्ताविभूतयो याभिरिमं लो
कां सप्तभुवनानि त्वं व्याप्यति क्रमवर्तसे अत्र दिव्या आत्मविभूतयः इति
प्रथमोक्तपाठे केचित्पदंति ते च यत्र च्छायादारेणाच्छादय प्रयोगेन वा
समर्थयंति

लासिकी चतुर्तीटीका

यास्तवात्मविभूतय आत्मतयेव विविधत्वेन विशिष्टतया वा भवनरूपाः
शक्तयो दिव्या अमर्ताः संति ताः सर्वा वक्तुमर्हसि कथयितुं प्रसीदेत्यर्थः
कास्ता इत्याह याभिर्विभूतिरूपाभिः शक्तिभिरिमं लोकां सप्तभुवन
नानि व्याप्य पितृमेवैश्वर्यस्तिष्ठसि स्वस्वभावादप्रसूतपवर्तसे तदुक्त
मागमे शक्तिश्च शक्तिमांशैव पदार्थद्वयमुच्यते शक्तियोऽस्य जगत्कृत्स्नं
शक्तिमांस्तु महेश्वर इति

पंचोलीटीका

यस्मान्नवाभिव्यक्तिं त्वमेव वेत्ति न देवादयः तस्मादुक्तमर्हसीत्या
ह वक्तुमिति हियस्मात् तादिव्याः प्रलोकिका आत्मविभूतयः
स्वकीयमाहात्म्यविस्तारशेषेणासाकल्पेन वक्तुमर्हसि याभि
र्विभूतिभिस्त्वमिमं लोकान् व्याप्यतिष्ठसि ॥

राणवीरसमिद्धोधिनी

आत्मविभूतय इति द्वितीयाथे प्रथमा आत्मविभूतीः स्वार्थसंग्रहे
लोका अपि तादिव्यादिवः स्वस्वरूपभूमेर्भवा अशेषेणावक्तुमर्हसि

याभिर्विभूतिभिरिमान्नोक्तानभिव्याप्यतिष्ठसि स्वसत्तावभासितभा
स्यभासकविभूत्यालकोसीतिभावः १६॥

मधुभाष्य

१६॥

यथाविभूतिभिरिमान्नोक्तानभिव्याप्यतिष्ठसि स्वसत्तावभासितभा
स्यभासकविभूत्यालकोसीतिभावः १६॥

यथाविभूतिभिरिमान्नोक्तानभिव्याप्यतिष्ठसि स्वसत्तावभासितभा
स्यभासकविभूत्यालकोसीतिभावः १६॥

यथाविभूतिभिरिमान्नोक्तानभिव्याप्यतिष्ठसि स्वसत्तावभासितभा
स्यभासकविभूत्यालकोसीतिभावः १६॥

भाषाप्रनुवादटीका १६

जिस हेतु तमारा ननु औ अभि व्यक्ति तुमको छोड़ि देवादि भीनही
जानते इससे तमारी जोप्रकृतः विभूति सो तुमारे ही कहने योग्य है
कि जिन विभूतियों से तुम सकल लोकमें व्याप रहे सोही अपनी उ
न दिव्य विभूतियों को कृपाकरि के कहो जोमेरे मनका सन्देह जाय

१६ ॥

दोहा

तुमहि दिव्यविभूति निजसमदिकदनकेयोग होवेंस्थित
जिदभूतिसें तुमइदव्यापहुं लोग १६

59

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥

ॐ

सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥
सिद्धिं लब्धुं योगिनो यत्नतः प्रयच्छन्ति ॥

कथंविद्यामहंयोगिस्तोसदापरिचिंतयन् के
पुकेषुचभावेषुचिंत्योसिभगवन्मया १७ ॥

शांकरभाष्यटीका १

वभावेषु

कथमिति कथंविद्यां विजानीयां ग्रहं योगिनस्तोसदापरिचिंतय
न् केपुकेषु वस्तुषुचिंत्योसि ध्येयोसिभगवन्मया १७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

किमर्थं विभूतीः श्रोतमिच्छन्तीत्याशंका ध्यानसौकर्यं प्रकारप्रमेयफ
ले कथयति कथमिति योगेनामैश्वर्यं तदस्यास्तीति योगितस्यसंबु
द्धौहे योगिग्रहे स्वविष्टमतिस्तो केन प्रकारेण सततमनुसन्धानो
विशुद्धबुद्धिर्भूता निरुपाधिकेन विजानार्यमिति प्रश्नः प्रश्नान्तरप्रश्नो
ति केपु केष्विति चेतनाचेतनभेदादुपाधिवद्भूताच्च वद्भवत्वेन १७

स्वामिकृतटीका ३

कथनप्रयोजनं दर्शयन् प्रार्थयति

कथमिति ज्ञाभ्यां हेयोगितकथंकेविभूतिभेदैः सदापरिचिंतयन् ता
महंविद्याजानीयांविभूतिभेदेनचिंत्योपित्वेकेपुकेषुपदार्थेषुमयाचिंत
नीयोसि १७ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

कथंविद्यांविजानीयांभावेषुपदार्थेषु १७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

किमर्थं तत्प्रकाशनमित्यपेक्षयामाह कथमिति ग्रहंयोगीभक्तियो
गनिष्ठः सन् भक्त्यात्वात्सदापरिचिंतयन् पितृप्रहृतः परिचिंतनीयत्वा
परिपूर्णैश्वर्यादिकगुणयोगेचकथंविद्यांएवैकबुद्धितानादिभावव्य
क्तिरिक्तेषुपुकेषुभावेषुमयानियंतृत्वेनचिंत्योसि १७ ॥

श्रमिन्तवप्रसक्तटीका ६

स्पष्टार्थं १७ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

परमार्थप्रयाटीका ७

योगितचिंत्यैश्वर्यतांवाष्टिहृयणास्थितमहंकथंकेनप्रकारेणविद्यांजा
नामि केपुकेषुभावेषुस्वीयवासस्थलेषुमयाचिंत्योसि तत्तभवद्
शीनेनतवस्मरांभविष्यतीत्यर्थः १७ ॥

श्री-
गी. टी.
द-

60

वनमालीटीका ८

किंप्रयोजनं तत्कथनं सदाहकथमिति द्वाभ्यां योगो निरतिशयैः सूर्या
दिशक्तिः सोऽस्मात्सीति हे योगिन निरतिशयैः सूर्यादिशक्तिशालिन न
तमहिभूतेषु माध्यायन ज्ञास्यसितग्राहकेषु केषु भावेषु चेत्तनाचेतना
त्मकेषु तद्विभूतिभूतेषु मया चिंत्योसि हे भगवन् ॥ १३ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ९

ननु विभूतिकथनं सैव किंवा प्रयोजनं स्यादित्यपेक्षायामाह कथं विद्या
मिति हे योगिन निरतिशया चिन्मानेन तज्ज्ञानैः सूर्यादिशक्तिरस्य स्येति न
या हे निरतिशया चिन्मानेन तज्ज्ञानैः सूर्यादिशक्तिशालिन यदा योगमा-
याशक्तिरस्य स्येति हे योगिन योगमायाशक्तिधारिन् यदा प्रथमतो
यं योगिशब्दो भक्तियोगो रस्य स्येति योगी ग्रहं प्रपरिमितैः सूर्यवंतं तं
योगिनं सदा सर्वस्मिन्काले सर्वावस्थायां वापरिचिंतयन् ध्यायन् चित्तपि
तं प्रवृत्तः सन्ति तर्थाः ग्रहमत्पत्तो निरतिशयैः सूर्यादिकमनन्तकल्पा-
णां गुणयोगं च चिंतनीयं तं कथं केन प्रकारेण विद्यं ज्ञानी यो च पुनः हे
भगवन् निरतिशयैः सूर्याधर्मयशः श्रीज्ञानवैराग्यनियेकेषु केषु भावेषु
पुष्टीकृतबुद्धिज्ञानादिभावव्यतिरिक्तेषु तद्विभूतिभूतेषु चेत्तनाचेतना
त्मकेषु पदार्थेषु मयाः स्मृतं तेन तत्प्रयत्नेन तच्छिष्येणा तं चिंत्यो
ध्येयोः सियत उभयं तं वदेत्याशयः ॥ १३ ॥

किंप्रयोजनं तत्कथनं सदाह

मधुसूदनीटीका १०

द्वाभ्यां ॥ योगो निरतिशयैः सूर्यादिशक्तिः सोऽस्मात्सीति हे योगिन निरतिशया-
ज्ञानैः सूर्यादिशक्तिशालिन ग्रहमतिस्थूलमतिः तां देवादिभिरपि
ज्ञातमशकं कथं विद्यं ज्ञानी यो सदापरिचिंतयन् सर्वदा ध्यायन् न त-
महिभूतिषु माध्यायन ज्ञास्यसितग्राहकेषु केषु भावेषु चेत्तनाचेतना
त्मकेषु वस्तुषु तद्विभूतेषु मया चिंत्योसि हे भगवन् ॥ १३ ॥

सदानंदीटीका ११

योगि हे निशयैः सूर्यादिशक्तिशालिन गङ्गरो प्रतिस्थूलमतिस्नाहं देवाद्यैरपि।
सर्वथा १ प्रशकं संपरित्तां ज्ञानी यो कथं मीटुं सदा ध्यायं स्तथा के-
षु केषु चिज्जडवस्तुषु तद्विभूतिस्वरूपेषु चिंत्योसि भगवन् ३ ॥ १३ ॥

नीलकंठीटीका १२

योगप्रेष्येतदनहेयोगिन तां कथं चर्मवद्वेषावियानकथमपीति
विषयदृपदर्शनस्यदौर्लभ्यमन्तानः कतिपयेष्ववस्थानेषु भगवन्तं चित्तं
प्यामिविषयदृपदर्शनेऽधिकारसिध्यर्थमित्याशयेनाह केचित्ति १३

विभूतिज्ञानेप्रयोजनमाह ॥ ग्रान्दीटीका

योगिन्नितियोगः सर्वस्मिन् जगति प्रोक्तेनोतप्रोतस्यायेन संबंधो यस्य
तस्यामंत्रणम् भवतीति भावाच्चेतनाचेतनाः प्राणिनस्तेषु १४

विभूतिश्रवणेप्रयोजनमाह ॥ रामकंठीटीका

हे भगवन् सर्वज्ञतादिगुणोकाश्रयतया महायोगिन न तस्याधारणस्य
मापिकनिष्ठत्वात्मेवैरूपकथं केन प्रकारेणाहं परिचितयन्ननुस्मरन्ति
यां जानीयां केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु मया विंत्योसि प्यातव्योसि

विभूतिश्रवणेप्रयोजनमाह ॥ लासिकी ज्ञान्दीटीका

हे योगिन भेदे वै विप्रविस्फारे सत्यपि योगेनात्मसमाधानेन नित्या
विप्रकृत्य अहं सदा परिचितयन्मात्मानं प्रत्यवमृशन् तामीश्वरं कथं वि
द्यां स्वात्मतयोपलभेय प्रकारमेव विदुषोति केचित्ति केषु केषु भावे
षु विभूतिरूपेषु पदार्थेषु मया विंत्योसि तत्प्रकारमुपदिशेत्पर्यः १५

पंचोलीटीका

कथनप्रयोजनमेव प्रार्थयन्ते हाभ्यां कथमिति हे योगिन अ
हं तां सदा परिचितयन् कथं विद्यां कथं जानीयां हे भगवन् के
षु च भावेषु पदार्थेषु विंत्योसि प्येयोसि १६

रागवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

इदानीं विस्तरेण विभूतिकथनस्य प्रयोजनमाह कथं विद्यामि
ति योगिनितियोगः स्वसामर्थ्यतद्विद्यते यस्य तत्संबोधनं स
दानित्यं कालांतरे पि चित्तनीयत्वादहं परिचितयन्स्वरूपला
भमनुभवन्नेव तां तद्याथात्म्यं कथं कथोपासनया विद्यां जानी

यामिति शार्थना पूर्वकः प्रश्नः अपि च भगवन्मया केषु केषु भा
वेषु चिंत्यो सि काभिः काभिस्तु देया विथ संगति गत देवति
यद्ग २ स्याव २ विशिष्ट मूर्तिभिश्चिंत्योभिस्तु सीत्यर्थः १०॥

समुभाष्य

१०॥

भाषाश्रुवाद टीका १२

इससे अर्जनप्रपमे कहने का प्रयोजन देवलाय कर प्रार्थना करने
है किहे योगिन श्रीकृष्ण मैं तमको किसरहेतुमारी विभूति भेदके
द्वारा निरंतरभावता करि जानने सकौंगा और भिन्न भिन्न विभूति मे
चिंतनीय तम कौन कौन पदार्थ मे मेरी भावना के योग्य हो अर्थात्
किस किस वस्तु मे तमैं हम जानै १२ ॥

दोहा

हेयोगी तमहुं सदा कौं जानहुंमें करध्यान किह किह भा
व विषे मोहि चिंतनीय भगवान १३ ॥

[Faint, illegible handwritten text]

1000

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः
कथयतु मिहिं शृणुतो नास्ति मे मृतं १८ ॥

शंकरभाष्यटीका १

विस्तरेणेति विस्तरेणात्मनो योगं योगेऽर्थं शक्तिविशेषं विभूतिं
च विस्तरेऽर्थे य पदार्थानां हे जनार्दन अर्दने गतिकर्मणो नृपे असुराणां
देवप्रतिपक्षभूतनां जनानां मरकादिगमयितृत्वा जनार्दन अभ्युदयतिः
श्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा भूयः सर्वमुक्तमपि
कथयतु मिहिं परितोषो यस्मान्नास्ति मे मम शृणुतः तन्मृतानिः स्या
न वाक्यामृतं १८ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

प्रकृतप्रश्नमुपसंहरति विस्तरेणेति अर्दने गतिकर्मणो जनार्दनेति
नृपे तत्तुत्यादयति असुराणामिति प्रकारान्तरेण शास्त्रार्थं व्युत्पादय
ति अभ्युदयेति ननु सर्वमेव सममे नवमे च विभूतिरैश्वर्येणैव
रस्य दर्शितं तत्किमिति श्रोतुमिच्छते तत्राह भूय इति अमृतममृतप्रा
प्त्यमित्यर्थः १८ ॥

सामिकृतटीका ३

तदेवं बहिर्भूतेऽपि चिन्तेत तत्र विभूतिभेदेन तत्त्वितैव यथा भवेत् न या वि
स्तरेण कथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमा
त्मादिलक्षणं योगेऽर्थं विभूतिं च विस्तरेण पुनः कथय हियस्मान् तदा
कथममृतं नृपं शृणुतो मम तन्मिरलं बुद्धिर्नास्ति १८ ॥

विश्वचभाष्यटीका ४

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं विस्तारममृतं १८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

विस्तरेणेति अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इत्यादिना संक्षेपेणोक्तं
तव सृष्ट्यादियोगं विभूतिं तियमने च भूयो मे विस्तरेण कथयत यो च्या
माने तत्तदा त्वं शृणुतो मे अमृतं पिवत इव तन्मिरलं नास्ति प्रसिद्धा हि ममात्
मिस्तयेव विदिते न्यामि प्रायः १८

श्री.
गी.टी.
द.

सप्तार्थ १८ ॥ अभिनवप्रसक्तटीका ६

परमार्थप्रयाटीका ७

एवं सामान्यतः सममादिप्रकथिता एव परंतु भूयः विस्तरेण कथं या-
नस्ते वचनामृते शृण्वतो मे नृभिर्नास्ति

वनमालीटीका ८

आत्मनस्तव योगं सर्वशक्तितादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं विभूतिं संक्षे-
पेण सममेतन्वमेवोक्तमपि भूयः पुनः कथय सर्वैर्जनैरभ्युदयनिःश्रे-
यसप्रयोजनं याच्यते इति हेतुना दर्शनं अतो ममापि याज्ञान्युचितैव उ-
क्तं पुनः कथनं कुतो याचसेतत्राह नृभिः श्रुत्वा प्रत्ययो नास्ति हियतः
शृण्वतः श्रवणानपि वतस्त्वदाक्यममृते अतस्त्वदाक्यमित्युक्तं उक्तेऽप्युक्तं
तिशयोक्तिरूपं संकरोयमाधुर्यातिशयात्तु भवेनोक्तं तानि शयं नृनक्ति

१८ ॥ असमवेजयेतीटीका ९

तत्र सर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् त्रयं योजोपि सन्नया यात्वेत्यादिना जगत्प्रवर्तनं कल्या-
णायुगाः योगो योः यस्मिन् त्रयादिना विभूतयश्चासक्तकथा कथिताः
पुनः किं एव सी निवेतत्राह विस्तरेणोति हेतुना दर्शनं आत्मनः स्वस्य
योगं ग्रहे सर्वस्य प्रभवश्चादिना जगत्प्रवर्तनादिगुणयोगं विभूतिमा-
तस्सर्वं प्रवर्तते इत्यादिना नियमनं च यत्संक्षेपेणोक्तं तद्विस्तरेण भू-
यः पुनरपि कथय हियस्मात्तद्वचनं नृपममृते शृण्वतः श्रवणारसन-
यापि वतो मे मम नृभिर्न लब्धुं दिनास्ति अतस्त्वद्वचनमित्युक्तं उक्तेऽप्युक्तं
तिरलंकारोऽर्जनेनोक्तं तथा हितलक्षणं अतश्च मारो ययितं तथा
पास्तिरप्युक्तिः १८ ॥

मधुसूदनीटीका १०

अतः आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञतत्त्व सर्वशक्तितादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं वि-
भूतिं च यथानालेखनं विस्तरेण पुनः कथय संक्षेपेण सममेतन्वमे-
वोक्तमपि भूयः कथय सर्वैः जनैरभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनं या-
च्यते इति हेतुना दर्शनं अतो ममापि याज्ञान्युचितैव उक्तं पुनः
कथनं कुतो याचसेतत्राह नृभिः श्रुत्वा प्रत्ययेनैका विच्छिन्निनास्ति

हियस्मात् शृण्वतः श्रवणो न पिवतस्त्वहाक्यममृतममृतवत्प्रा-
देपदे स्वाड स्वाड श्रवतस्त्वहाक्यमित्यनुक्तेरपहृत्यतिशयोक्तिरूपक
संकोचोऽयमाधुर्यातिशयानभवेन्नोक्तं कदातिशयं व्यनक्ति ॥

१८ ॥ सदानंदीटीका ११

आत्मनस्तव योगं तं सार्वस्यादि निरंजुशं येषां यतिशयं तद्विभूतिं
ध्यानगोचरं ॥ संक्षेपेण प्रशस्तं सत्त्वमेवमेतथा पुनर्देवेश
कथय विस्तरेण धृता स्फुटं याचसे ते जनैः सर्वैर्भोगमोक्षप्रयोजने
अतो ममापि याच्यं सर्वं यो विना तस्य कथनं पुनरुक्तं किमर्थं
याचसे शृणु त्वहाक्यममृतं यस्माच्छ्रेयापिवतो मम नास्ति तत्प्रा-
प्तयेनेका विच्छिन्नाः स्वाडवत्परं माधुर्यातिशयादेव त्वहाक्यमिति
नेति उक्तं कदातिशयेनोक्तममृतं चेति केवलं ६ ॥ १८ ॥

नीलकंठीटीका १२

योगं वै चतुष्टयं विभूतिं ध्यानालं वने श्रमते श्रमृतस्य मोक्षस्य सा-
यते ॥ १८ ॥

आनंदीटीका उपनिषद् १८ सप्तमं

रामकंठीटीका

अतः प्रागुक्तमैश्वर्यं समाधिं विभूतिं चेत्येजगदाभासलक्षणं स्वैश्वर्यं
विजृम्भा विस्तरेणैतत्त्वेन मत्तं भूयो बहूतरं कथयादिश यस्मादेतत्
स्वरूपप्रतिपादनलक्षणममृतं स्वधारमं शृण्वतो मे च वराणां पिवत
स्त्वितिः संतोषो नास्ति ॥ १८ ॥

लासिकी दत्तजीटीका

अतः हे जनार्दन आत्मनो योगमैश्वर्यरूपसमाधानं सर्वमुक्तमपि भूयः पुन
वैतत्त्वेन मत्तं कथय तथा विभूतिमैश्वर्यध्यानालं वनभूता विस्तरेण
मत्तं कथय ननु कस्यार्थं स किं भूयः कथनेनेत्यत आह हियस्मात् ।
मम श्रवणाचुलकाभ्यां त्वहाक्यममृतं पिवतस्त्वितिरलं वदितुं नास्ति ॥

१८

गी.
टी.
द.

64

पंचोलीटीका
तदेवं वहिर्मुखचित्ततत्र तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिंत्यैव यथा भ
वेत्तथा विस्तरेण कथयेत्प्राह विस्तरेणेति हे जनार्दन भूयः
पुनरपि आत्मनो योगं पेश्य सा मर्ष्येयं पदार्थानां विस्त्वा
रे कथयति यस्मात्ते मम त्वन्मुखनिःसृतवाक्या मृतं शुण्व
तस्मिन्निर्नास्ति १८

रणावीरसमिहोधिनी॥

अथ भगवतो विभूतिमहोक्ता मृतं पिवतोर्जनस्य तस्मिन्नाथ
न देतुकां प्रार्थनामाह विस्तरेणेति जनार्दनेति जनैरर्च्यते
या प्रपते इति यस्तत्संबोधनं आत्मनो विभूतिमेष्वर्थयोगसा
मर्ष्यं च भूयो विस्तरेण कथय यच्छ्रवणेनैव तत्सः स्यामिति
दिदेतौ यतो भवद्वक्ता मृतं पिवतो मम तस्मिन्निर्नास्तीति १८

मधुभाष्य

१८॥

भाषाग्रनुवाद टीका १८

चित्तकी वृत्ति बहिर्भाव होने पर भी उस समे तमारी विभूतियोंके द्वा
रा जिसप्रकार तमारा चिंतन होय ऐसी उपाय विस्तार से कहो यह अ
ज्ञान दूर करने है कि तमारा सर्वज्ञ और सर्व शक्तिमान आदि सद्गुणों
का अस्वर्ण्य और संख्या विभूति जो है सो सब हे जनार्दन विस्तार से
नवीरों कहो कों कि आपके अमृत सद्गुण वचन अवलोकन करते इये भीमे
रामन तृप्त नहीं होता है १८ ॥

टीका

विस्तारसे निजयोगकी विभूतिजनार्दनमोहि कथन करो
नहि तमि सुगहोउं वचामृत कोहि १८ ॥

श्रीभगवानुवाच हेतनेकथयिष्यामिदिव्याया।
तविभूतयः प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठनास्यतोविस्त
रस्यमे ॥ १५ ॥ शंकरभाष्यटीका १

हेततइति हेतेदानीते तव दिव्यादिविभवाश्रान्तविभूतयः आत्मनोम
म विभूतयोयास्ताः कथयिष्यामीत्येतत् प्राधान्यतोयत्र यत्र प्रधानाया
याविभूतिस्तातो प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहे कुरुश्रेष्ठ श्रेष्ठतस्तु वर्षश
तेतापिनशक्यते वक्तुमतोनास्यतोविस्तारस्यमे विभूतीनामित्यर्थः ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

प्रष्टारंविश्रम्भयिते भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति हेतुत्पु
मतिं व्यावर्त्य विज्ञासावच्छिन्ने काले दर्शयति इदानीमिति दिविभव
तमप्राकृततमसादगोचरते वाक्यान्तये चोतयतियास्ताइति सर्ववि
भूतीनां वक्तव्यतप्राप्तावुक्तं यत्रेति किमित्यनवशेषतोविभूतयोना
च्येते तत्राह श्रेष्ठतस्तिति तत्र हेतुर्धतइति ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंप्राथितः सन् श्रीभगवानुवाच हेतुत्पुकेपासेवोधनेदिव्याममया
विभूतयस्ताः प्राधान्येननेतभ्यंकथयिष्यामियतः श्रवंतरविभूतिवि
स्तारस्यमदीयस्यातोनास्तिइत्यतः प्रधानभूताकतिविहरीयिष्यामि ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

श्रीभगवानुवाच हेतनेप्राधान्यतः प्राधान्यात् ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

श्रीभगवानुवाच हेतेतिहेकुरुश्रेष्ठमदीयाः कल्याणीविभूतीः प्रा
धान्यतस्तैकथयिष्यामिप्राधान्यशब्देनोक्तार्थोविविहितः पुरोधसोमु
ख्यमिति वक्ष्यते जगत्पुत्रः कृष्णः काश्चनविभूतीर्वक्ष्यामिविस्तरेणावा
क्तं श्रोतवन्तशक्येतेतासामानंत्यात् विभूतित्वेनाम नियाम्यते सर्वेषां
भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग्विधाभावामतएव भवन्तीत्युक्ता एतां विभू
तियोगं च मम पोवेनितततः इति प्रतिपादनात् तत्र योगशब्दनिदि

एतत्प्रवर्तयति मिति पुनश्चाहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं वर्तते इति मत्वा भ
जते मां बुधा भावसमन्विता इति एतत्तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनं रूपेणिय
मनमात्मनया वस्थानात्

नञ्जोक्तानां अध्यायांत्यस्तोत्रे
परप्राणमर्थम् ॥१७॥

श्रीभगवानुवाच स्पृष्टार्थं

हंत ते कथयिष्यामि यत्कांशेन स्थितो जगत्सृज्यतां

तत श्रीभगवान्चक्र

परमार्थप्रपाटीका ७

सपक्रमते ॥

हतेते हतेत्यादरेणानेतभंदिव्याग्रात्तविभूतयः प्राधान्यतोमुख्यते
नकथयिष्यामि हियस्मात्कारणानभोऊरुश्रेष्ठमेवित्तरस्यातोनास्ति

२५॥

वनमालीटीका

उत्तरमाहहंतेतिहंतेत्यनुमतौ यत्तयाप्रार्थितंनकरिष्यामिमाया
कुलोभूरित्यर्जनं समायास्यतदेवकर्तमारभतेकथयिष्यामिप्राधान्य
तस्माविभूतीयादिव्याह्रिप्रसिद्धाग्रात्तनोममासाधारणाविभूतयः हे
कुरुश्रेष्ठविस्तरेणकथनमशक्यतोनास्ततोविस्तरस्यमेविभूतीनां
अतः प्रधानभूताः कश्चिदेवविभूतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥

कस्मैवैजयंतीदीक्षा ५

एवमर्जनेन प्रार्थनया एव संस्तुता रथि श्री भगवानुवाच हेतते कथा
यिष्णामीति हेतु तन्मुमनो तत्प्रार्थितं सर्वमहं करिष्ये व्याकुल संभवेति मा
पार्थ समाधाय तदेव कर्तुमारभत इत्यर्थः हे ऊरुश्रेष्ठ यादव्याः देवस्य
ममासाधारणभूताः प्राणविभूतयः ममैश्वर्यरूपाः सर्वनियाम्यता इत्या
वाताः प्राधात्यतः प्राधान्येनेत्यनेनोक्तार्थः सूचितः कथयिष्यामि मा
हिभूतीनामप्येयः प्रधानभूतास्तपववत्पामीत्यर्थः ननु मुख्याः गौ
णीश्च सर्वा एव विभूतीः कथं न वदसि निचेमग्रह नास्तीति मेः न ते
श्वर्यवतः सर्वेश्वरस्य सर्वासां तासां विभूतीनां विस्तरस्यासंख्येयस्या
न्तोः वयिर्नास्ति अनेन स्पष्टं ततोः तेवक्तुमशक्यमित्यर्थः १५ ॥

मधुसूदनीटीका

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥

हंतेत्यनुमतौ यत्तयाप्रार्थितं तत्करिष्यामिमायाकुलोभूरित्य
 र्जनं समासास्यतदेवकर्तुमाभ्यते कथयिष्यामिप्राधान्यतस्ताविभू
 तीः यादिव्याहिसिद्धाः आत्मनोममग्र साधारणाविभूतयः हेऊ
 रुश्रेष्ठ विसृज्येतात्कथनमशक्यं यतोनास्त्येताविसृज्यस्यैविभूती
 ना अतः प्रधानभूताः कश्चिदेवविभूतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सदानंदीटीका १५

परमोक्तं दितं पार्थविश्रंभयितुमीश्वरः प्राक्तवानुत्तरं सम्यक्करु
 णानिधिगदरात् ॥ हंतेत्यनुमतौ ज्ञेयं यत्तयाप्रार्थितं किल तत्करि
 ष्यामिमाभूत्तुमाकुलोभूरिति स्तियं इत्यर्जनं समासास्यकर्तुमा
 रभते हितत्तु ममासाधारणादिव्याः प्रसिद्धायाविभूतयः ३ अशा
 काविसृज्यहंतास्त्येताविसृज्यस्ये अतः प्रधानभूतास्ताविभूतीः
 कश्चिदेवहि तभ्यं संकथयिष्यामिऊरुश्रेष्ठोयतोभवात् ॥ १५ ॥

नीलकंटीटीका १६

अज्ञोत्तरं श्रीभगवानुवाच हंतेति हंतश्चांती हंतेत्यनुमतौ वा दिव्याः
 पुराणांतरेष्वपिश्रेष्ठेन प्रसिद्धाः या आत्मविभूतयस्ताः कथयामी
 नियोजना प्राधान्यत इति योगोपकारितेन विभूतयश्च प्राधान्येन
 योगस्तु संक्षेपेणैवोच्यते तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः अन्यथा
 योगं विभूतिं च कथयेति श्रेष्ठे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तं
 भगवतः स्यात् नास्त्येताविसृज्यस्यैविभूतीनामिति विपरिणामे
 नानुषंजनीये ॥ १५ ॥

ग्रानंदीटीका

दिव्यामात्रं धीबुद्धिमतिक्रान्ताः तत्र यावत्प्रथमां यत्मात्मसंज्ञां पर
 मां विभूतिमाह ॥

तथैवमभ्यर्थितो भगवानुवाच ॥ रामकंटीटीका

हंताभ्युपगमेवाहं यथाशुश्रूषिताः शुभाः स्वविभूतीस्तभ्यं वक्ष्यामि
 किंतु प्राधान्येन चेतनाचेतनपदार्थेष्वप्येतद्वर्गभेदविभेदितेष्वप्यत्र

गी.
री २.

वर्गेयायाकाचितप्रधानतादतिशायिनीविभक्तिस्रोतोवक्ष्यामि यतो
मदिभूतीनांविस्तारस्यविततत्तस्यांतोनिष्ठानविद्यते तत्रेदानीनाता
विभक्तिकथनप्रस्तावनस्यांतोनिष्ठमिथापिष्यमाणोपरमार्थसुरूपलत
गोपरोविभक्तितावत्प्रथमेवप्रतिपादयितुमाह १६ ॥

अथेवंविज्ञः श्रीभगवानुवाच ॥ तसिक्वीवसुमीटीका

हतेत्यभ्युपगमेवाहमित्यर्थं हेऊरुश्रेष्ठयाविभक्तयोदिव्यात्मयाशु
श्रुवितास्तास्तुभंवाहंकथयिष्यामि किंतुप्राधान्येन यतोमदि
भूतीनांविस्तारस्यांतोनिष्ठविद्यते अतःप्रधानभूताःकाश्चिदिभूती
वक्ष्यामीत्यर्थः यस्यस्यावेदैश्वर्यरूपव्याप्तिश्चेत्तस्मिन्नेपासेहनितांव
जिज्ञासति तंप्रत्ययेविभक्तियोगोपदेशः येनतैलविंडुविसाराणा
वस्त्रनकैःसर्वत्रव्याप्तिसुपलभते येस्वरयोगस्यविभक्तिसमुच्च
येनष्टष्टस्याप्येकादशोप्यायेप्रापयिष्यमाणत्वादिकैवल्योविभू
सुपदेशपवाहीकृतोभगवत्तत्त्वज्ञानेनविभक्तिसंज्ञायाविभक्ति

पंचोलीटीका

पवंप्रार्थितःसन्श्रीभगवानुवाच हेततइतिहेऊरुश्रेष्ठहे
तइदानीतेदिविभवाःदिव्याआत्मविभूतयःआत्मनोमममा
हात्म्येविस्तारःप्रधान्यतःकथयिष्यामिमेममविस्तारस्यं
तोनास्ति १६

शाखीरसमिहोधिनी॥

प्रष्टारमर्जनसुपदिशान्भगवानुवाच हंतेति हंतदर्थेनुकं
पायांवाक्सारंभविषादयोरित्यनुप्रासनाहंतप्राज्ञोरदयोदिशु
दिव्या अर्षवदृष्टा अग्राहताविभूतयस्तत्रापिप्राधान्येयास्तावि
भूतीस्तैकथयिष्यामि अरऊरुश्रेष्ठेति संबोधनपदंऊरुसुनु

कंपिततायोतनार्थं दिव्याविभूतयोमूर्त्तैर्वैरपि विस्तरेणमयापि
सुवार्थेसंप्रदेष्टुमाश्रुताइति तत्सुनरुक्तोकिमाश्चर्यमित्याशंक्या
ह नास्तीति यतोममविस्तारस्यविभूतिप्रतानस्यांतोमर्यादानास्य
तो न पुनर्वचने किंतु तासुवप्राधान्येनयाविशिष्टाविभूतयस्त
हिस्तरोधुनाप्राधान्यतः कथ्यतेइति तद्विषयामदनुकंपानान्य
विषयेति संवोधनपदेन द्योत्यतेइति १५॥

मधुभाष्य

१५॥

67/2

भाषाश्रुतवाद टीका १५

जब अर्जुन ने ऐसी प्रार्थना किया तब भगवान कहते हैं कि हे ऊरुघ्रे
ए अर्जुन मेरी जो दिव्य विभूति है सो तमको प्रकटी प्रकारसे कहें गाओ
रविस्तार से कहने को तो मेरी विभूतियों का अंतः ~~विस्तारः सर्वभूतानां~~
~~नमो दिवे नमस्तुते नमः~~ नही है इससे प्रधान प्रधान जो है सो
सब कहेंगा १५॥

दोहा

और कहित हों तो दि तिन दिव्य विभूति जोय ऊरुघ्रे प्रथा
नमम अंत न विस्तार कोय १५॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

विष्णु उवाच ॥ श्री कृष्ण उवाच ॥ अहं ब्रह्मा ह्यहं विश्वं
अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं
अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं
अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं
॥ १ ॥ अहं विश्वं अहं विश्वं

68

ॐ

विष्णु उवाच ॥ श्री कृष्ण उवाच ॥ अहं ब्रह्मा ह्यहं विश्वं
अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं
अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं
अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं अहं विश्वं
॥ २ ॥ अहं विश्वं अहं विश्वं

ग्रहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः ग्रहमादिश्चमध्यं च भूतानामेतत्पवच २

शंकरभाष्यटीका १

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु ग्रहमिति ग्रहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडा
केशगुडाकानिद्रा तस्यांशो गुडाकेशोजितनिद्रा इत्यर्थः वनकेशा इ
ति वा सर्वेषां भूतानां आशयेनाहृदि स्थितो हमात्मा प्रत्यगात्मा ति
त्वे येयस्तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्तोहं चिंतयितुं शक्यः यस्मा
दहमेवादिति भूतानां कारणतया मध्यं स्थितिरेतः प्रलयश्च एवं च
ध्येयोहं २ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्यादावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं दृष्टं दर्श
यितुं श्रीतरुर्जनस्य मनःसमाधानार्थं प्रथयते तत्रेति सोपाधिक
मपि काल्पनिकं परस्य दृष्टं पश्चादहमाणां श्रोतव्यं समाधानं च
कर्तव्यमेवेत्याह तावदिति आशेरनेस्मिन् विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाशक्त्या
शयोहृदये सर्वेषां भूतानां हृदयेनाः स्थितोयः प्रत्यगात्मा सोहमेवे
ति वाक्यार्थमाह सर्वेषामिति यस्तु मंदो मध्यमो वा परमात्मानमात्म
त्वेन ध्याते नालं ते प्रत्याह तदशक्तेनेति वक्ष्यमाणानिदित्यादिषु परस्य
न ध्येयतमस्य देव कारणं किंचितत्र तत्र ध्येयमित्याशंकाह यस्मादि
ति सर्वकारणात्तेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयतमं त्रेपिते
नात्यस्य कस्यचित् कारणस्यादित्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः उक्तध्यानाशक्ते
भ्यावक्तव्यं विभूतियोगमुपदिशति एवं चेति तत्र तत्र प्रधानत्वेन या
दस्य ध्येयते २ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तत्र प्रथममैश्वरं दृष्टं कथयति ग्रहमिति हेगुडाकेशसर्वेषां भूतानामा
शयेष्वेतः कारणेषु सर्वज्ञत्वादियुगौर्नियन्तृत्वेनावस्थितः परमात्मा हे
आदिर्जनमध्यस्थितिः श्रुतः संसारः सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाह
मित्यर्थः २ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

श्री.
गी. टी.
६.

ग्रहमात्मेति यदाः पिंडीकृताः केशायस्य यदा केशः सर्वाणि भूताः
निग्राशयो यस्य सर्वभूताशयः २० ॥

३३ मर्मयोगशब्दनिर्दिष्टं स रामानुजभाष्यटीका ५ वसुधैव कुटुम्बकमिति संहरत्वेति
सुस्पष्टमाह ॥

ग्रहमिति सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानां ग्राशये हृदये ग्रहमात्म
नयाः वस्यन्त आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना ग्राधारो नियता
शेषा च तस्या च वस्यन्ते सर्वस्य चाह हृदिसन्निविष्टो मन्त्रः स्मृतिर्ज्ञान
मयो हन्तव्य ईश्वरः सर्वभूतानां हृदये शरीरेति एति भ्रामयन् सर्वभूताः
नियन्ता इह काणि माययेति श्रूयन्ते च यः सर्वप्रतिष्ठन सर्वभूतेभ्यो न
रोये सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरे यः सर्वाणि
भूतानि शरीरे मयति एव न ग्राह्यान्तर्गता मयन्ति स न ग्राह्यान्तर्गता
याम् मयन्ति च एवं सर्वभूतानां मात्मनया वस्यन्ते हन्तेषां मादिर्मयो
न मयन्तेषां मयति स्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः एवमगवता स्वविभूतिभू
तेषु सर्वेषां मात्मनया वस्यन्ते एव न तत्र ह्यसामानाधिकरण्ये निर्देशहेतु
प्रतिपाद्यविभूतिविशेषात् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति भगवा
त्मात्मनया वस्यन्ते हि सर्वेषां ह्यस्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति यथा देवमनुष्य
पदि ह्यहं दयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्तस्तदात्मनि पर्यवस्य
न्ति तथा भगवतस्तदात्मनया वस्यन्ते मेव तत्र ह्यसामानाधिकरण्य
निवृत्त्यनमिति विभूत्यपेक्षारेव ह्यस्येते न तदस्ति विना यत्प्राप्त
या भूतं चराचरं सर्वेषां सेना विना भाववचनात् अविना भावश्चानिया
म्यतयेति मन्त्रः सर्वप्रवर्तन इत्यपेक्षम उदिते २० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६
सप्तम्यर्थे २० ॥ ॥ ॥ ॥

अथ विभूतिरूपेण तावत्सूचीयेह परमार्थप्रकाशटीका ७ लभते सुस्पष्टमाह ॥
ग्रहमिति समासेन भोग्यकेशजितनिद्राप्रतिष्ठा मोक्षोपहमात्म
हिरण्यगर्भो यजीव्यकिंभूतः सर्वभूताशयस्थितः सर्वाणि महाभूताः
निविश्यन्ते यस्मिन्निति सर्वभूतो विराट् तत्राशयेन लिङ्गदेह रूपेणास्थि
तः अतस्त्वाभावपेक्षमपि तस्मिन्नादिश्रुतपः प्राप्तिरपि ता एव अथ

तदेवाह अहमेवभूतानामादिर्मध्यंशान्ममप्येवभूतानांजन्मस्थि
तिलयाः सलिलेतरंगाणामिवभवन्ति २ ॥

वनमालीटीका ८

तत्रतावदुत्तमाधिकारिणांमुख्यचित्तनीयंशृणु अहमिति सर्वभूता
नामाशयेह देशेनर्णमिदृशेणस्थितोहं सर्वेश्वरोवासुदेवशिरः अहमे
वादिष्येति हेतुर्भूतानां अन्तश्चनाशकः सर्वचेतनवर्गीणामुत्पत्ति-
स्थितिनाशकर्तृतेनाहमेवमध्यस्थितश्चर्यः २ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका ५

एवंसविभूतिवत्कंप्रतिज्ञायेदानींस्वस्यसर्वीसात्मविभूतिष्वात्मनेनाव
स्थानेनतत्सृष्ट्यादेः कारणात्तच्चाह अहमात्मेतिहेयुडाकेशजितनिद्रस
र्वभूताशयस्थितासर्वेषामदात्मीयद्रूपाणांभूतानांचेतनांचेतनात्मका
नामहिभूतिभूतानांआशयेहृदयेस्थितोयस्तत्रदात्मतयावस्थितस्त
आत्माहमेवाहमर्थाभिन्नद्रूयः सत्यंज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिप्रकृतिगतश
ब्दाद्यस्तत्मातलेयोवासुदेवः क्लृप्तयत् आत्मतन्नामततदाधारतेसति
तत्रद्यायकतेसतितत्स्थितिप्रवृत्तिहेतुतेसतंत्रसत्ताश्रयताभिन्नात्रयी
मितमिनात्मतत्सलक्षणोनतदायेयत्ततनियम्यततद्वाप्यपरतंत्रसत्ता
श्रयताशसाधारणोस्वयैर्मैश्वरताचेतनात्मकंजगद्ब्रह्मणाः सकाशात्
द्रूपेणभिन्नमपिआधारतनियेत्तव्यापकत्वसतंत्रतादिभ्योब्रह्मत्यर्थे
भ्योः एवकिंहेभवेदतोब्रह्मभिन्नाभिन्नविद्येभवतीतिभगवतोःभिन्ना
यस्त्वितः एवंस्वस्यसर्वभूताशयावस्थानेनसर्वीसात्मतत्प्रतिपायेदानीं
सृष्ट्यादिकर्तृतेनापिसर्वीसात्मनामाह अहमादिरितिभूतानांमहिभू-
तिद्रूपाणांब्रह्मादिस्थावरंजानामहमादिः सृष्टिकर्तानिमित्ताभिन्नो-
पादानकारणमहमेवेत्यर्थः अहंसर्वस्यप्रभवश्चकृत्तातचतयासर्व
ेषांभूतानामहमध्यपालनकर्तृचतयासर्वेषांभूतानामहमेतः संहार-
ककर्तृजन्मायस्ययतोयतोवाश्माति अहंसर्वस्यजगतः एवकारेणब्रह्म
रुद्रयोस्मृष्टिसंहारकर्तृतेनारायणद्रूपस्यममैवाधीनंनतत्तत्तातंअप्रय
क्तंयत्तत्तयोरपिमज्जन्तश्चवर्णानथाचक्रतयः नारायणाब्रह्मजाय

श्री-
गो.टी.
द.

तत्र प्रथमं तावन्मुखं
चिन्तनीयं

नेनारायणादुद्भूतजायतेयोवत्साणोविदधानिपूर्वयोवावेदंशप्रादि
गोतितस्मिन्हेदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वेशरणमहेप्रययेत्या
द्यशिसूचितं चकारेणकालकर्मसमावेसूचितम् २॥

मधुसूदनीटीका १०

सर्वभूतानामाशयेरुद्देशेऽतर्क्यामिदृशेणप्रत्यगात्मनोऽपेणाच
स्थितस्यात्माचेतन्यानेदंनस्त्वयाहेवासदेवपदेतिथेयः हेयुडा
केशयुडाकानिज्ञातस्याईशोजितनिद्रियः हेजितनिद्रियेतिथ्यान-
सामर्थ्यं सूचयति एवं ध्यानासामर्थ्यतवत्प्राणानि ध्याना निका-
र्याणि तत्राद्यादौ धेयजितनिद्रियः हेजितनिद्रियेति ध्यानसामा-
र्थ्यं सूचयति एवं ध्यानासामर्थ्यतवत्प्राणानि ध्याना निकायाणि
तत्राद्यादौ धेयमाह ग्रहमादिश्रुत्यतिभूतानां प्राणीनां चेतनने
नलोकेष्ववहिमाणां नमथं च स्थितिः अतश्च नाशः सर्वचेतना-
वर्गीणां सत्यनिस्थितिनाशरूपेण तत्कारणरूपेण वाहमेव धेय
इत्यर्थः

२॥

सदानंदीटीका ११

तत्रादौ चिन्तनीयेयमाख्येन त्रयमंशुण रुद्देशे सर्वभूतानामंतर्क्या
मितयास्थितः प्रत्यगात्मात्मनां चैव परानंदयतोऽद्युतः त्वयैवं वा
सदेवो हे धेयो नित्यं प्रमाजिता २ चेतनानां समस्तानां यतोऽहं जन्म
कारणं मध्ये स्थितिर्लयेनेव मनोमित्रं न किंचन सर्वचेतनवर्गी-
णां जनिस्थितिलयात्मना तत्कारणात्मना वाहमेव धेय इतीरितः
२॥

नीलकंठीटीका १२

संक्षेपेण योगमाह ग्रहमिति हेयुडा केश हेजित निद्रिय न केशेति वा अ-
हेवासदेव प्राण अतर्क्यात्मा व्यापकः अतएव सर्वेषां भूतानामाशयः य-
कीभावस्थाने जलानामिव कासारो जलाशयस्तद्वदहं सर्वभूताशयः स्थि-
तः अचलः त्वपरेशरिवाविसर्गलोपो वक्तव्य इति वातिकेन यदेविसर्गलोपः
भाष्ये तसर्वेषां भूतानामाशयेन हृदि स्थित इति व्याख्यानं सर्वभूताशयत्वादे-
वग्रहं प्रादिः जन्मकारणं मध्ये स्थितिकारणं भूतानामंतःलयस्थाने सर्व
मिदं ब्रह्माहं मध्ये वास्तीति भावः २॥

ग्रान्तेरीटीका

सर्वेषां भूतानां चेतनानां चेतनानामाशये हृदिसर्वज्ञानं त्र्यामितेन स्थितः
एवं परं विभूतिं योगिष्येयाम् ज्ञात्वा स्मृत्वा आह २॥

रामकेशरीटीका

सर्वेषां चेतनानां आशये हृदि स्थितः कृतप्रतिष्ठा आत्मा हंसकलनेत्र
ज्ञहृदयाभिद्यक्तसामान्यसंविद्वपकपवपरमार्थतया आत्मा सैव पर
विभूतिर्यतः सन्निवन्धनपरायं समायाशक्तिप्रकाशितविश्वभावा
त्मकानां विभूतिप्रपञ्चसदृशतया विवर्तितो ह मनोऽत विभूतिवित्तैक
कारणात्तया ज्ञातो भवामि यतः सर्वभूतानां आदिः प्रागवस्थासर्गः
प्राज्ञानां प्रागवस्थामर्थं च स्थित्यवस्थाहेमवैको यतो मन्मायावशात्
गस्थितिर्विना प्रागवस्थायोगितेन परस्परमवभासमानेषु सर्वभूतेषु
नित्यनिर्विशेषे कचित्मात्रसंभावो हेमवस्थितः ये स्मृता दृष्ट्या महा
यास्याहे विवर्तयितुमशक्यस्तैस्तदधिगमाभावात्तथा यत्र यत्र वर्गे यत्र
तत्कृतं तत्र तन्महिम्नं शतया विवर्तयति तिरुत्तरा सर्वव्यापिनी सामा
न्यसंविदात्मिका परमदीया विभूतिरधिगन्तुं शक्यते यानां विभूति
प्रतिपादनप्रकरणात्प्राप्तेऽपि सामान्यरूपजं शब्दातिरेकिणी विहम्भा
हमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति वक्ष्यति तदेवं विधेयतदंशवि
धे भूतसर्गप्रपञ्चे विधायां देवयोत्यामादित्यादिषु देवादिसर्गेषु षड्वि
धायां मनुष्यादियोनौ मनुष्यादिसर्गेषु ययुज्जन्तुः सन्तु तन्मदीयपरम
प्रकाशले शतया भावयतानि रुद्रप्रकर्षा सामान्यसंविदात्मिका शम
यी परममहिम्निरधिगन्तव्ये तथा यस्यात्तात्पर्यतानि दानीमुच्चाववा
त्स्वविभूतेशानन्दतया प्रतिपादयितुमाह २॥

रामकेशरीटीका

तत्र तावदेव रूपमधिगम्यते तत्र स्थितः पानुभूतानां विभूतीनां मध्यास्थमोपायभूतां परं विभू
तिं कथयति ॥ हे गुरुकेश अहमीश्वरः सर्वेषां चतुर्दशविधानां भूतानां प्राणिनामा
शये हृदये प्रत्यगात्मतया सामान्यसंविद्वपकपवपरमार्थतया आत्मा सैव पर
स्थितः अप्रच्युतस्वातंत्र्यतया स्थितः ननु भूतानां आशयस्थितः ।

गी.
री २.

इति संबन्धवशाद्भूतास्त्वदिलक्षणातिवप्रतीयन्ते इत्यत आह अह
मादिरिति अहमीश्वरो भूतानां जीवानामादिश्च जीवत्वद्वये विव
र्तलक्षणो कार्यकारणभूतः तथामध्ये च जीवत्वम् तथा तस्य जी
वतावसानभूतो मोक्षरूपः शुक्तिर्देवराजतायासस्य अतो न ते म
त्रोभिन्नः पवमात्मरूपायाः परस्माद्विभूतेर्लाभे सत्यस्यापि विभूत
यः क्रमेण सर्वत्र व्याप्तिकारणभूता अधिगन्तुं शक्नोते इत्यतः पूर्वमि
यमेव ध्येयते नोदिष्ट किंच यथा सा शयस्थितस्य ममानुचितताभ्या
सतारतस्येन भूतेष्वात्मतया भिव्याप्तिर्भवति यतः पूर्वमप्युक्तम्
कञ्जनेवमिति सर्वभूतस्य मात्मानमित्यादि पदे वत्समाणाद्वि
भूतिषु प्रथमांतपदार्थजाता वचिंतने तव ह्येतेषु पदार्थजातेषु भि
व्याप्तिर्भवतीति बोध्यम् उक्तं प्रश्नावसरे याभिर्विभूतिभिर्लोकाणि मा
स्त्वव्याप्यतिष्ठतीति २० ॥ ॥

पंचोलीटीका

तत्र प्रथममैश्वर्यरूपेण कथयति अहमिति हे गुडाकेश सर्वभूता
शयः सर्वेषां भूतानां मते हृदि स्थितो आत्मा जीवात्मनो अहं च पुन
भूतानामादिर्मध्यमंतपवचाह २०

शरावीरसमिद्धो धिनी ॥

तत्र तावत्परं विभूतिमाह अहमात्मेति अत्र गुडाकेशोति संबोधन
पदं सर्वज्ञता सूचनार्थं महं हि सर्वभूता शयस्थितः सर्वभूतानां
सर्वप्राणिनां माशयो भिमता र्थस्तत्र तिष्ठतीति योदियद्वावेनोपा
स्तेतस्य तद्वावफलं संयादयसीत्यर्थः ननु स्वायासकोपासनायां
तदाशयोद्भवत्वं भवतीत्यत आह आत्मेति आत्मा अतसात्तत्पगमन
इति धातोः सततगामीत्यंतर्यमित्यातदाशयानुक्तलफलोद्
वक इत्यहमेव भूतानामादिर्मध्यमंतश्च स्वयंतनतथानादित्वादि
तिभावः २० ॥

मधुभाष्य

३०॥

1845

7/12

भाषाप्रनुवादटीका २०

अथ प्रथम ईश्वर स्वरूप कहते हैं किहे गुडाकेश जितनिद्र अर्जन
परमात्मा रूपमें तावन भूतमात्र के अंतःकरणमें सर्वज्ञान आदि आ-
णसे नियंता रूपस्थित हो और आदि मध्ये अंत कहें सर्वभूतोंके स्था-
पित्विच्छा संसारका हेतु भीमै ही हो यह जानो गुडाका निद्राको क-
हते हैं अथवा गुडा कहें गुडचियाले पुंशुशारे हैं केशजिसके सो गुडा-
केश हैं २० ॥

दोहा

गुडाकेश में आत्महों सर्वप्राणि हृदिवास आदी मध्यम
भ भूतकों में दिंदों पुन नाक २० ॥

[Faint, illegible handwritten text]

55

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्चनम् ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्चनम् ॥

आदित्यानामहे विसृज्योतिषोरविरेशुमान्
मरीचिर्मरुतामस्मिन्नक्षत्राणामहंशशी २१

शांकरभाष्यटीका १

आदित्यानामिति आदित्यानां द्वादशानां विसृज्योतिषोऽहं ज्यो
तिषोरविः श्रुमान् प्रकाशयितृणामेशुमान् रश्मिमान् मरीचिर्ना
म मरुतां मरुदेवताभेदानां अस्मिन्नक्षत्राणामहं शशीचेदमाः २१

आनंदगिरिकृतटीका २

एवं शब्दार्थमेव दर्शयति आदित्यानामित्यादिना २१ ॥

सामिकृतटीका ३

इदानीं विभूतीः कथयति आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति
मि आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विसृज्योतिषोऽहं ज्योतिषोऽप्रकाश
कानां मध्ये श्रुमान् प्रकाशयितृणां मध्ये रश्मिमान् मरीचिर्नाम मरुतां
मध्ये मरीचिर्नाम मरुतस्य द्वादशानां मध्ये मरुतां देवविशेषास्तेषां मध्ये इति
नक्षत्राणामध्ये चेदहं अत्र आदित्यानामहं विसृज्योतिषादिषु प्रायशो नि
र्धारणोपलोकविषयभूतानामस्मिन्नेतन्त्यदिषु संवेप्येष्टीतत्वेनैव द
र्शयिष्यामः विसृज्योतिषवतारेषु पिप्रभावातिशयमात्रविवक्षया
विभूतित्वेन निर्दिश्यते अतः परं चाध्यायस्य स्पष्टार्थत्वेऽपि कविक्रि
तिह्याख्यास्यामः २१ ॥

पिशुनभाष्यटीका ४

आदित्यानामिति द्वादशादित्यानां मध्ये विसृज्योतिषोऽहं नेत्रसंमथेरविरहं
मरुतां देवानां मध्ये मरीचिर्हं नक्षत्राणामध्ये शशिनो निर्धारण
नोपपद्यते तस्मान्नक्षत्रत्रयत्वात् तदेवं शशी च नक्षत्रमेव कथयामि
प्रापतः फलभोगार्थं सुलोकं नक्षत्रं ते गच्छेतीति नक्षत्रं तथा हि श्र
तिः यो वा इह याजमानो सुलोकं नक्षत्रं तत्र द्वाणानक्षत्रमिति २१

अहंशशी ननु नक्षत्राणामध्ये

त्रा४

रामानुजभाष्यटीका ५

आदित्यानामिति द्वादशसंख्यानां द्वादशो यउत कृष्टोऽपि विसृज्योतिषोऽहं

श्री.
गी. टी.
६.

दित्यः सोऽहं ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां योऽश्मान् रविरादित्यः सोऽहं म
रुतामन्तः कुरु यो मरीचिः सोऽहं मलिनः क्षणात्तमहं शशीने ये निहीरगो
षहीनक्षणात्तमपि योऽहं सोऽहं मलिनः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

आदिमानन्ददेवानामपि आदिमानन्दभवाः समस्तसमोक्तेः यतोऽहं विसर्वा
पनशीलः मयैव समष्टिदृष्टेण देवा अपि व्यवहरन्तीत्यर्थः यद्वा सर्वादि
पुराणेषु मूर्तवाचीश्रुतिसिद्धेन सर्वेषामादिभूतानि त्यागिन्मूर्तानि
महदादीनि तेषामादिमानन्दोऽप्यप्यशीलो विसर्वाङ्गदवाप्तमस्मीति
सकीर्णसमुत्पत्तिसंन्यासप्रकटीकृतश्रुतिश्च अहंरुद्रैर्भवेत्समिध
गमहमादित्यैरुत विष्टे देवैः अहं मित्रावरुणो भाविभर्म्यहमिदं ग्रीतो
अहमस्थिनो मेति भाषे अत्र सर्वा तु कर्मस्मावत् अहमित्यहं सर्वं कृतं
अंभणस्य महर्षिर्दुहिता वाङ्मात्री ब्रह्मविदुषा सात्मानमस्मौषीत अ
तः स ऋषिः स चित्वात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता अनेन हि य
था तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वस्याधिष्ठानत्वेनात्मानं स्मौति तत्र प्रथमाह मा
रुद्रैर्भिरिति अहं ब्रह्मरूपोऽहं रुद्रैरेकादशभिश्चरामि तथा वसुभि
रष्टभिश्चरामि इत्यभावेन ततो या तदात्मना चरामि तथा आदित्यैर्द
शभिर्विष्टे देवैश्च अथातर्क्यमितेनापि चरामीत्याह अहमिति मित्रा
वरुणामित्रवरुणाश्चेति द्वित्येव न स्यात्वाहं दमीति द्वितीयायाश्चकारः
परिभाषायामपि यस्याकारो द्वित्वेन क्रीवेभूतीति यथा हाविमब्रह्म
विद्यानोत्पन्नविद्या उभौ मित्रावस्थिते विद्वाम्भिरिति अथ विभूतीर्वा
णीयन्त प्रसन्नदेवदूषिणी विभूतिं दर्शयति ज्योतिषामिति ज्योतिषां
तैजस्य दार्ढ्यानामग्रादीनां मध्ये अश्मान् रविः प्रकाशेन त्रिलोकी प्रा
काशको रविः सूर्योऽहं तेषां वादित्ये पुरुषः सोऽहं वहमिति श्रुतेः महा
तो महद्गुणानां देवदेवानां मध्ये मरीचिरहं तथानक्षणात्तारकाणां
मध्ये शशी चंद्रोऽहं ॥

वनमालीटीका ट

यथादृश सर्वोत्तर्यामित्तव्यापकत्वादिना ध्याना सामर्थ्ये केचित् केचिदे
ववाप्य ध्याना निकायाणीत्याहुः यावदध्याय समाप्ति आदिगानां द्वादशा
नामधेयैः नामके हं ज्योतिषां प्रकाशनां मध्ये शुभान्तं मरुतां सप्तसा
प्रकाशनां मध्ये मरीचिरहं तद्वर्णां मध्ये हं शशीतिर्धाराणां षष्ठी कवित्तं
वंधेयया भूतानां मस्मिन्नेतनेत्यादौ वामनादयश्चावतारा सर्वे स्वर्यशा
स्त्रिनोप्येते नट्टपेण ध्यानविवक्षया विभूतिप्रपद्यन्ते हस्तीनां वासुदेवोऽस्ती
तातेन नट्टपेण ध्यानविवक्षया सस्यापि सुभूतिमध्ये पादवत् २१ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ५

एवं सस्य सर्वसामानाधिकरणात् सर्वकारणात् च प्रतिपाद्येदां नी सर्वनि
याम्यत्वे दर्शयं विभूतीः सकथयति आदित्यानामिति आदित्यानामदि-
ति पुत्राणां द्वादशानां मध्ये यो विस्मृत्वा मनोनामादित्यस्यो ह्रमस्मि ज्यो-
तिषां जगति प्रकाशकानां मध्ये योऽशुमान विषयापिरथि मवानरविः
सूर्यनामादित्यः सोऽहमस्मि मरुतां मरुद्गणानां देवविशेषाणां मध्ये म-
रीचिनामा देवो ह्रमस्मि यद्वा मरुतामेकोनपञ्चाशद्वाष्टनां मध्ये मरीचि-
नीमा वायुरहमस्मि नक्षत्राणामुत्तमगणानां मध्ये योऽमृतवर्षी शशी चंद्रः
सो ह्रमस्मि अत्र संवधेष हीनत निहारणो शशिनो नक्षत्राधिपतितात् य-
त्वे क्वचिन्निर्धारणो क्वचिच्च संवधेष हीनत निर्णायस्तत्र तत्रैव वक्ष्यामि
॥ १॥

मधसूदनीटीका ।

+ आदित्यानां द्वादशानां मध्ये तिस्रो नाम आदित्यो हं वामनावतारो वाज्यो-
 तिषां प्रकाशनां मध्येः हं रविरेषु मानविद्यया पि प्रकाशः मरुतां सम-
 समानां मध्ये मरीचिना माहं नक्षत्राणां मध्यगिरिहं शशी चंद्रमाः नि-
 र्धारणो षष्ठी अत्र प्रायेणानिर्धारणो षष्ठी क्वचित् संवत्सेन यथा भूतानां म-
 स्ति चे तनेत्यादौ वामनरामादयश्चावताराः सर्वे स्वर्गशालिनोऽप्यनेन द्वा-
 पेणात्मानविवक्षया विभूतिषु पश्यन्ते हस्तीनां वासुदेवो स्मीत्यनेन द्वा-
 पेणात्मानविवक्षायां सस्यापि सविभूति मध्ये पाठवत् अतः परं च प्रायेणा-
 यमथायः स्पष्टार्थ इति क्वचित् क्वचिद्व्याख्यास्यामः २॥

सदानंदी टीका ११

नञाशक्तैर्बुधैश्चित्तोयेषुनांशवदाम्यहं आदिमानांद्वादशानांमध्येहंवि।

पतदशक्तेन बाह्यानि ध्यानानि
कार्याणीत्याह यावदध्यायसमा
प्ति॥

श्री.
गी. टी.
६.

सुसंज्ञितः आदित्यो वामनो वासिष्ठो निधीरगो विलाग्रप्रप्रायेण सं
वेद्ये कचिदेवेति संग्रहः २ रामादयो वनारास्तु समस्तैश्चर्यशालिनः
तेन तेन सद्रूपेणाप्यत्र ध्यानविवक्षया स्वयमेव सुराः साक्षात्पश्यन्ते
विभूतिषु हस्तीनां वासुदेवो स्त्रीत्यत्र स्वस्यापि शार्ङ्गिणाः ४ श्रीविलो
स्तनुद्रूपेण समर्थान् विवक्षया दर्शितत्वात्तथैवाग्रे वक्ष्यते न तत्र च
५ प्रकाशकानां मध्ये हरेरविविधप्रकाशकः मरुतां समसमानां मरी
चिर्नाम तोस्य हरे ६ नक्षत्राधिपतिश्चंद्रो नक्षत्राणामहं हरिः ७ २१

नीलकंठीटीका १२

योगमुक्तविभूतीराह आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्तिः ।
आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विसृज्य नामादित्यो ह वामना वनारो वा ज्यो
तिषामग्रीदीनां मध्ये रविः प्रशुमान् अत्यंतप्रतयनशीलो निदायमध्या
न्नेतीवातयवानरविरहमेवेत्यर्थः मरुतां समसमानां मध्ये मरीचि र
हं नक्षत्राणां ताराणां अत्र प्रायेण निधीरगो वही भूतानामस्मिन्नेतरेणा
दौ संवेद्येपि शशी चंद्रमाः २१ ॥

आनेरीटीका

आदित्यानामदितेः पञ्चाणामध्ये विसृज्य विक्रमः द्वादशानां सूर्या
णामध्यादिसृज्य नामासूर्यश्च सर्वत्र तिर्धारणो वही २१

रामकंठीटीका

आदित्यापत्यत्वात्सर्वदेवानामादित्युत्पत्तेश्चामे रूपा द्वादशसंख्यावच्छि
न्नपरागापठितथात्त्वमित्रार्यमादिसंज्ञानां देवविशेषसर्गेश्चादित्य
संज्ञाप्रसिद्धा तेषां मध्ये तद्गणांतः पटितो विसृज्य आदित्यो ह म
तस्य जगत्स्थितिपालनलक्षणप्रभावतिशययोगात्सहिभूतं
शतम् तथा ज्योतिषां दिविद्योतमानानां सर्वतेजसां मध्ये रविः सूर्यो
हं कीदृशोऽग्रं मान् सकलं भवनप्रकाशनादिशक्तं शशुक्तेषु ।
तिप्रकृष्टैरेषु भिर्युक्तैः अतएव तस्य महिभूतं शतम् तथा मरुतां
देवविशेषाणामेकोनपञ्चाशतां मध्ये मरीचिर्नाम मरुदहम् तस्य न
क्षत्रेषु प्रजासर्गकर्तृत्वलक्षणप्रभावयोगात्सहिभूतं शतम् तथा न
क्षत्राणामष्टाविंशतिसंज्ञानां मध्ये शशी चंद्रमा अहं शशिनो नक्षत्रा
यत्वात्सम्यगेगानंतस्य चाप्यायनहेतुत्वादिसामर्थ्ययोगात्सहिभू

तेशते तथैवदृष्टान्त्याह २॥

अथान्यासविभूतीः कथयति ॥ लासिकी ~~पुष्प~~ मरीचा

आदित्यानामुपास्यानाममराणां व्याप्तिहेतु रहमीश्वरो विस्रुः स्थिति
हेतुः करणां विभूतितेन स्थितः एवमुत्तरत्र बोध्यम् तथा ज्योतिषां प्रका
शाणां ज्योतिष व्याप्तिहेतुं शुमान्तिष्व व्यापिरश्मिपुञ्जोरविः सूर्यो ह
नततन्मं उलाधिष्ठाता देवता मरुतां कालचक्रप्रवर्तकानामावहादी
नामर्जुनवायुनां मरीचिनां मवायरहम् नक्षत्राणां शशी चंद्रमाग्रहं

२॥

पंचोलीटीका

इदानीं अध्यायसमाप्ते विभूतिकथयति आदित्यानामिति आदित्या
नां द्वादशादित्यानां मध्ये विस्रुर्नामा आदित्यो ह ज्योतिषां प्रकाशयेत्
एषां मध्ये शुमान् रश्मिवान् रविः अहं मरुता मे को न पंचाशदासू
नां मध्ये मरीचिर्नामा वायुरहं नक्षत्राणां मध्ये शशी चंद्रमाग्रहं २

शरावीरसमिहोधिनी ॥

इदानीं ता विभूतीः प्राधान्यतो विप्रिनष्टि आदित्यामित्यादि आदि
त्यानां विशिष्टतेजोभूषणमादित्यगणानां मध्ये विस्रुर्नामादि
त्यो ह मस्मि तथैव महुभूत्यं प्राप्तादिति तथा ज्योतिषां पुष्टोत्तका
नां देवगणानां च मध्ये शुमान् लोकप्रकाशको रविर्नाम ज्योतिरस्मि
एवं मरुतां मरुतो वातराजानां देवसंज्ञकास्ते हि सूर्यमनु रश्मिभिः
सदृचादिरा सृष्टयोपि मरुन्नामानस्तेषां च मध्ये मरीचिनामा म
रुदस्मि नक्षत्राणां मध्ये चित्यादि तारकानां मध्ये शशिनामतारका
स्मि २॥

मधुभाष्य

२॥

भाषाग्रनुवादटीका २१

अथ ३३ श्लोक से लेकर अध्याय समाप्ति पर्यंत अथनी विभूति कह
तेहै किवारह अदिति के पुत्रोमे विस्रु नाम आदित्य मै हूं और प्रकाश
रूपों के मध्य सर्वत्र व्यापारवि रूप मै हों और सप्त देवतो के बीच मरी
वि नामक हमै जानै और नक्षत्रगणसे चन्द्रमा भी मंडी को मानै २१

दोहा

आदित्यदि मे विस्रु हों ज्योतिनमे रविहोंदि मारुत मांदि
मरीचि हों तारक मे घाघरी सोंदि ३१॥

76

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानां मस्मि वासवः ३
 इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानां मस्मि चेतना २२

शंकरभाष्यटीका १

वेदानामिति वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि देवानां रुद्रादित्यादीनां वासा
 व इन्द्रोऽस्मि इन्द्रियाणामेकादशानां मनश्चास्मि चक्षुरादीनां संकल्पवि
 कल्पात्मकं मनश्चास्मि भूतानां मस्मि चेतना कार्यकारणसंचालनेऽभिव्य
 क्ता बुद्धिर्हतिश्चेतना २२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

मंत्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति ध्यानांतरमु
 दाहरति वेदानामिति संचालने जीवादिष्वित्ते यावत् पंचते सर्वत्र व्यापि
 नी चैतन्याभिव्यञ्जिकेति शेषः २२ ॥

सामिकृतटीका ३

देवानामिति वासव इन्द्रो भूतानां संचालिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि २२

पिशाचभाष्यटीका ४

वेदानां सामवेदोऽस्मि भूतानां कर्मकारणसंचालनां संचालिनी चेतना २२

रामानुजभाष्यटीका ५

वेदानामिति वेदानां ऋग्यजुः सामाथर्वणां यजुःकुण्डं सामवेदः सोऽहं देवानां
 मस्मि वासवः देवानां यजुः कुण्डं इन्द्रः सोऽहं इन्द्रियाणां मनश्चास्मि एकादशानां
 मिन्द्रियाणां यजुः कुण्डं मनश्चास्मि इन्द्रियतदहमस्मि भूतानां मस्मि चेतना इयमपि
 न निर्यरणीष्वही भूतानां चेतना वतां या चेतना सा प्यहमेव २२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्वार्थं २२ ॥

॥

॥

॥

॥

परमार्थप्रयाटीका ७

वेदानामिति ऋगादिवर्गाणां वेदानां मध्ये हं सामवेदोऽस्मि सामात्मकः साम
 वेदः सर्वमश्नेति विश्रुतात्मा ऋक् प्रमा गीतिरूपः सरस्वतीर्मिथुने सा
 म ब्राह्मणां च सैवनामत्रुगा सीदमोनामसामसावाऋक्तामोपावदन्ति
 शुने संभवावप्रजापतिनेत्यब्रवीत्सामर्ज्यानाग्रतोमममहिमेति भाष्य
 सामुमेति क्रमेणादौ पदार्थोत्तरं सति तच्छब्देन ऋगेव प्रोक्ताय मय्य गीति
 रूपः सरः तत्र काण्डवाग्रपि तस्य हेतुस्य सास्त्रा संवेदमवतिहास्य

श्री.
गी.टी.
८

७७

दे.

संतस्यैव स एव समिति एवं साक्रक सामोपसमीपंगता इत्यवदन इति
किंश्रवां प्रजातैप्रजातैमिष्टुनंदापत्तं स भवावेति ततः सामनेत्यवतीत
निषेधेचकार यतः समज्जायान्नादिभूतं प्रतोमममहिमामत्तामर्थ
मधिकं वर्तने किमेकया क्रवाग्रतस्ते दे क्रवौ भूता उपावदनामित्यादि स
र्वक्रगाद्युपेक्षया साग्रउपजीवनेनाधिकत्वमित्युक्तं यदा सामसंवेधिना
यात्रतलाः सर्वाश्चरस्तावकत्वेन पावमान्यो भवेति ग्रथानः पवमानाना
मभ्यासो ह इति श्रुतेः एवंताः पवनमात्रेण पापहंशो भवेति तस्यावमा
नीभिरहं पुनामीति परिशिष्टोक्ते तेनापि सामवेदस्य विभूतिते नशादे
वानां मध्ये वासव इंदोहं तथा इति जाननीदः परमात्मानं संवेधिना मिंदि
याणां मेकादशानां मध्ये मनसः साक्षादात्मसंवेधीः नोषोपरं परयातो म
नोहं भूतानां संवेधिनीचेतनाज्ञानशक्तिरहं २२ ॥

वनमालीटीका ८

वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणारमणीयः सामवेदोहं इंदियाणां मेकादशानां
मनोहं भूतानां प्राणिनां संवेधिनीचेतनाबुद्धेर्हतिरहं २२ ॥

ऊसमवेजयनीटीका ५

ना किंच वेदमिति वेदानां चतुर्णां मृग्यज्ञसामथर्वणां मध्ये गीतिमाधुर्ये
णात्कृष्टो यस्मात्वेदसो ह मस्मिंदेवानां देवगणानां मध्ये यो वासव इंदो
षामथियतिः सो ह मस्मिं इंदियाणां मध्ये प्रतिर्जयं न त्ववर्तकतडहृष्ट
यत्ननोना मेदियतदहमस्मि भूतानां चेतनवतां संवेधिनीयावाचेतनाज्ञा
नशक्तिः सा प्यहमेवास्मि २२ ॥

मधुसूदनीटीका १०

चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणातिरमणीयः सामवेदोहमस्मि वासवः
इंद्रः सर्वदेवाधियतिः इंदियाणां मेकादशानां प्रवर्तकं मनः भूतानां सा
र्व प्राणिनां संवेधिनीपरिणामानां मध्ये विदभिर्ब्रजिका बुद्धेर्हतिः चेतनाहम
स्मि २२ ॥

शरीरक

सदानंदीटीका ११

मध्ये चतुर्णां वेदानां सामवेदोस्य हं हरिः रुद्रादित्यादिदेवानां मध्ये रेपाक
शासनः १ एकादशे इंदियाणां च मनोहंत त्ववर्तकं कार्यकारणसंचालनेचि
दभिर्ब्रजकाधिका २ हतिसमस्तभूतानां चेतनानामहं हरिः ३ २२ ॥

नीलकंठीटीका १२

सामवेदो गानेन रमणीयतात वासवः देवगजमात मनमइंदियोत्तरप्रवर्तक

ज्ञात वेतनाधीनः चिदभिव्यक्तिहेतुतात् यत्तेवेदादीनां मध्ये
श्रेष्ठाः २२ ॥

आनंदरीटीका

भूतानां पृथिव्यादीनां शरीरेन्द्रियविषयाद्ययात्रिप्रकाराणां मध्ये
वेतनास्मि चेत्तेन येति वेतनाविषयग्रहाणां शक्तिः शक्तिशक्तिमतो
रभेदादिन्द्रियाद्यः प्रकीर्णः २२

रामकंठीटीका

वेदानां त्रयाणां चतुर्णां वा प्रसिद्धानां मध्ये सामवेदो हेतुस्य भगवतो
वशात् प्राधान्यमाविष्कृतं येन प्राणैर्देहेषु वाजि वदन पुरुषोद्गीथमुच्चा
यस्यैव सर्वप्रत्याख्यतो तत्तस्य मदिभूतं शतम् देवानां त्रयस्त्रिंशद्भाग
भेदेन पुराणा पठितानां वा सवर्गं देहम् तस्य तदीश्वरत्वात् मदिभूतं
शतं इन्द्रियाणामेकादशानां मध्ये मनो हेतुस्य हृत्ति निहृत्ति हेतुतात्
प्राधान्ये मतिमदिभूतं शतं द्विविधानि भूतानि चराणि स्यावराणि च
तेषामुभयेषामपि वेतनाप्रधानं यत्तेनोपलक्षितत्वेन चराणां
स्थितिः प्रसिद्धैव वेतनानि वंयना च स्यावराणामपि व्यवस्था तदनु
दीतानां तेषां संकल्पात् अतः सर्वभूतप्राधान्यवस्थिता वेतनाभिः
नापि दोषरहितशक्तिरहेतुस्यामाद्यतया मदिभूतं शतं केचित्तु वेतनां
द्विमात्रः तस्याश्च कार्यकारणभेदेन प्रसृतानां जज्ञानां मेव भूतानां मेव
मध्ये प्राधान्यमात्रः साहितानि सर्वाणि पुरुषसन्निधिसमुद्भूतवेतना
वाचेतयते इति २२ ॥

लासिकी वसुगुप्तीटीका

किंच वेदानां चतुर्णां सामवेदो ह्यस्मि देवानां वैभवयज्ञानां वा सवर्गं देहं
इन्द्रियाणां व्याप्तिहेतुर्मनोऽतः करणमस्मि भूतानां भूतत्वव्याप्तिहे
तुश्चेतनावदिर्मुखाटकशक्तिरहमस्मि विभूतित्वेन तनुषु षष्ठौ दृ
कशक्तेर्लीनतया किंतु भूतत्वनिहृत्तिस्तस्यादिर्मुखत्वाभावादिति
चेत् मेवम् यतः पूर्वपुरुषमिह कृतम् प्रमात्रैकात्म्यमांतर्गततो भेदो हि वा
प्यतस्ततः स्रष्टावपि तत्र तस्य तमसो नुभूयमानतया वेतनायावदि

गी.
मी.
द.

सुखत्वमेव यत्तेनैव सुप्रसन्नमोर्तर्तिनां स्वावराणां मपि भूत
तमुन्नेयं अत्र चाथायो प्रायेण सृष्टीयं तथा उर्वोपमेव विविच्यते २२

पंचोलीटीका

वेदानामिति वेदानां चतुर्णां ऋग्यजुः सामाथर्वणां मध्ये साम
वेदोऽस्मि देवानामिन्द्रादीनां मध्ये वासवः इन्द्रो हं इंद्रियाणामेका
दशानां मध्ये चक्षुःश्रवणरसनत्वग्राणवाक्पाणिपादपाय
पक्ष्यमनपेषां मध्ये मनः अहं भूतानां मध्ये चेतना सर्वदाश्रय
ता बुद्धिरहं २२

रागवीरसमिद्धो धिनी ॥

वेदानामिति वेदानां त्रयाणां मध्ये साम वेदोऽस्मि तस्य हि उद्गीष्टे
पुरस्य परत्वादतस्तत्परत्वादेः सम्यग्भुतस्य यत्तस्य सं पूर्णं य
त् साधनत्वादिति देवानामिति देवा देव्यं तं नु मोदं ते यज्ञैरिति
देवादि विस्तृतापि पृथ्वी भागं ऊर्वतीति तेषां मध्ये वासव इन्द्र
स्तदधीनत्वाद्यत्तस्येति इंद्रियाणामिति इंद्रियाणां ज्ञानक
मिन्द्रियाणां मध्ये मनश्चास्मि तन्मूलत्वात्तेषामिति भूतानामि
ति भूतानां चराचराणां चेतना जगत्प्रकृतिरस्मि २२ ॥

मधुभाष्य

२२ ॥

भाषाग्रनुवादटीका २२

और वेदों में साम वेद देवतो में इंद्रऔर इंद्रियों के मध्य में मन अथा
न इंद्रों में हों तथा भूत कहे प्राणियों के विषे चेतना जो ज्ञान शक्ति सोम
हों २२ ॥

टीका

सामवेद वेदन विषे देवत में सुरराज हों मन इंद्रिय के वि
षे जनमय चेतन भ्राज २२

79

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

रुद्राणां शंकरश्चास्मि विनेशो यत्तरत्नसो वा
सूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिवरिणामहं ३३

शंकरभाष्य टीका १

रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि विनेशः ऊवरो य
त्तरत्नसो यद्वाणां रत्नसोऽवसूनामहानां पावकश्चास्मि शशिः मेरुः
शिवरिणां शिवरवतामहं ३३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

स्पष्टार्थं ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका ३

रुद्राणामिति रुद्राणामपि कुरत्तादिसामान्याद्यदौः सहैकीकृत्या
निर्देशः तेषामध्ये विनेशः ऊवरोऽस्मि पावकोऽभिः शिवरिणां शिवर
वतामुक्तिनानामेरुः ३३ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि विनेशो यत्तरत्नः वैश्रवणाः वसूनां म
ध्ये पावकोऽस्मि ३३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

रुद्राणामिति रुद्राणां शंकरश्चास्मि रुद्राणामेकादशानां शंकरो ह
मस्मि विनेशो यत्तरत्नसो पतिर्यो वैश्रवणाः सोऽहमस्मि वसूनामहा
नां पावको हं शिवरिणां पर्वतानां मेरुहं ३३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकरो हमस्मि तथा यत्तर
त्नसामपि कुराणां मध्ये विनेशः ऊवरो हं तथा वसूनां मध्ये पावको
अस्मिनामहं तथा शिवरिणां पर्वतानां मध्ये मेरुहं ३३ ॥

वनमालीटीका ८

मध्ये शंकरः रुद्राणामेकादशानां विनेशः ऊवरः वसूनामहानां पावकोऽभिः मेरुः
समेरुः शिवरिणां पर्वतानां ३३ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

श्री.
गी. टी.
द.

८०

१ मध्ये शंकरः

किंच रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशरुद्राणामध्ये यः शंकरनामा रुद्रः सोऽप्यहमेवासि यद्गच्छामधिपतिर्यो विने शोधनाधिपः कुबेरः सोऽहमेवासि वसूनामष्टानां वसूनां मध्ये यः पावकोऽग्निनामा वसुस्तोऽप्यहमेवासि शिवरिणां शिवरवतामत्युच्चितानां पर्वतानां मध्ये यो मेरुस्तोऽग्निचलस्तमेरुस्तोऽप्यहमेवासि २३ ॥

मधुसूदनीटीका १०

रुद्राणामेकादशानां विने शोधनाधिपः यद्गच्छामधिपतां राक्षसानां कुबेरं वसूनामष्टानां पावकोऽग्निः मेरुः समेरुः शिवरिणां शिवरवतामत्युच्चितानां पर्वतानां २३ ॥

सदातंदीटीका ११

यप्येकादशरुद्राणां शंकरः सोऽस्य हे हरिः यद्गच्छामधिपतां मध्ये कुबेरं यनाधिपः १ वसूनामष्टिरष्टानां मध्ये योऽहमीश्वरः मेरुः शिवरिणां मध्ये देवतानां निवासभूः २ २३ ॥

नीलकंठीटीका १२

रुद्राणां एकादशानां वसूनामष्टानां शिवराणीरत्नविशेषास्तद्वतां मध्ये मेरुरहं २३ ॥

आतंदीटीका

रुद्राणामेकादशानां शिवरिणामुन्नतानां शैलानां मध्ये मेरुः २३

रामकंठीटीका

किंच रुद्राणामद्भारकादि संज्ञाभिः पुराणां प्रोक्ताभिः प्रसिद्धानामेकादशसंख्यानां मध्ये शंकरोऽहं तन्मध्ये तस्यैश्वर्यातिशयान्महिभूतं शतं तथा यद्गच्छामधिपतां तथा रत्नसंपिष्टितां शिनां सारवर्षां पिशाचानां मपि देवयोनिपुट्टानां मध्ये विने शोधने श्वेत्तस्य तद्गर्भाधिकृतता त्महिभूतं शतं तथा वसूनां धरादि संज्ञाभिः प्रसिद्धानामष्टानां मध्ये पावकादेव सुरहं तस्मान्नाविधयागविधिनाधिकराभूतत्वादिना प्राथम्येन महिभूतं शतं तथा शिवरिणां मध्ये मेरुः कनकाचलोऽहं तस्यैवाल्लयत्वर्योदयहेतुतादिना तेऽप्राथम्येन महिभूतं शतम् इत्युक्तं सर्वत्र वेदितव्यम् २३ ॥

वसुगतीटीका

रुद्राणामनेतानां शंकरो हम् वितेशः ऊवेरः पावकाव्यो वसः शि
खरवतामस्त्रितानां पर्वतानां मेरुः समेरुः २३ ॥

पंचोलीटीका

रुद्राणामिति वपुनः रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकरो नाम रु-
द्रो हं यत्तरत्तां मध्ये वितेशः यनदः ऊवेरो हं वपुनः वसूनामष्टा-
नां मध्ये पावकनामा वसु रहं शिखरिणां ऊलाचलानां मध्ये मेरु-
रहं २३

रगवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

रुद्राणामिति रुद्ररुद्ररूपगणाविशिष्टवासरश्चिन्मरूपास्तेषां म-
ध्ये शंकरनामा रुद्रोऽस्मि भूतसंहारकर्तृत्वादिति तथा यत्तरत्ता-
सां च वितेशनामयदोऽस्मि वसूनामिति वसवोऽग्निरूपा वसूनामा-
नोगणास्तेषां मध्ये पावकश्चास्मि पावकः पुनाति शोधयति या-
येभ्यः कर्तारमिति तथा शिखरिणां पर्वतानां मध्ये मेरुर्नामा शि-
खर्यस्मि तस्यैवावद्वपुर्नपि पीलकांतं जीवजातादिधारणसमर्थ-
त्वादित्यर्थः २३ ॥

मथुभाष

41

海軍

11.3 105.5

21

भाषाअनुवादटीका २३
और एकादश रुद्रों में शंकर और यक्ष राजा सो में ऊँचेर में हो वसवों
के बीचमें अग्नि और पर्वतों में और सरसों समेरु हमें जानो २३ ॥

दोहा

शंकर रुद्रनमोदितों यक्ष राजा नमोदित ऊँचेर पावक वसव
नके विषें प्रौलनमोदित समेर २३ ॥

82

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

पुरोधसोऽवमुख्यं मां विद्विषार्थं हहस्यति सेना-
नानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः २५

शंकरभाष्यटीका १

पुरोधसामिति पुरोधसो राजपुरोहितानां मुखं प्रधानं मां विद्वि-
जानीहि हे पार्थ हहस्यति मंहीद्वस्मेति मुखः स्यात् पुरोधः सेनानीनां
सेनापतीनामहं स्कंदो देवसेनापतिः सरसायानि देवर्षितानि संगंसिते
षां सरसा सागरोस्मि भवामि २५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

पुरोहितेषु हहस्यते मुख्यत्वे हेतुमाह मंहीति २५ ॥

सामिकृतटीका ३

पुरोधसामिति पुरोधसो मध्ये देवपुरोहितानां मुखं हहस्यति मां विद्वि-
सेनानीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कंदो हमस्मि सरसां स्थिरजलाशयानां
मध्ये समुद्रोस्मि २५ ॥

पिशुनभाष्यटीका ४

पुरोधसोऽवमुख्यं मां २५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

पुरोधसो पुरोहितानां मध्ये यउत्कृष्टो हहस्यतिः सो हमस्मि सेनापती-
नां स्कंदो हमस्मि सरसां सागरोस्मि २५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थं २५ ॥ ॥

परमार्थप्रकाश टीका ७

पुरोधसामिति पुरोधसो देवपुरोहितानां मध्ये मां हहस्यति मुखं विद्वि-
तथा सेनानीनां देवसेनानीनां मध्ये स्कंदो हं तथा सरसां जलाशयानां मध्ये
सागरो हं २५ ॥

वनमाली टीका ८

पुरोधसो राजपुरोहितानां सेनानीनां सेनापतीनां स्कंदो ग्रहः सरसां दे-
वावातजलाशयानां सागरः सगरपुत्रैः स्वातः २५ ॥

श्री.
गी. टी.
द.

४३

कुसुमवैजयंती टीका ५
किंच पुरोधसामिति हे पार्थ पुरोधसो पुरोहितानां मध्ये यो मुखशका-
स्य सर्वराजमुख्यतात्तुरोहितोपि मुख्यसर्वोक्तो ह हस्यति सराचार्य
स्त्वमोक्तं विदिसोपहमेवेति ते जानीहीत्यर्थः सेनानीनां सेनाया-
नुज्ञागमस्त्वार्षः सर्वसरासरसेनापतीनां मध्ये यस्कंदः कार्तिकेयः सोप-
हमेवास्मिसरसामचलागाथपृणीजलाशयानां मध्ये यस्सागरः समुद्रः
सोपहमेवास्मि २५ ॥

मधुसूदनी टीका १
इदं सर्वराजश्रेष्ठत्वात्तुरोधसं ह हस्यति सर्वेषां पुरोधसो राजपुरो-
हितानां मध्ये मुख्यश्रेष्ठमा मेव हे पार्थ विदिसो जानीहि सेनानीनां सेनाया-
तीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कंदो गुरुः ग्रहस्मि सरसां देवत्वात् जलाश-
यानां मध्ये सागरः सागरपुत्रैः त्वानोजलाशयो ह मस्मि २५ ॥

सदानंदी टीका ११
राजां पुरोधसामध्ये शकाचार्यो ह हस्यति देवसेनापतिः स्कंदः सेनानी-
नामहंवली १ सागरः सरसामध्ये निर्मितानां च देवतैः २५ ॥

नीलकंठी टीका १२
पुरोधसो पुरोहितानां ह हस्यति देवराजपुरोहितत्वात् सेनानीनां से-
नापतीनां स्कंदः कार्तिकेयः सरसां जलाशयानां २५ ॥

शानंदी टीका
सरसां देवत्वात् तदीनां मानसादीनां मध्ये २५

रामकंठी टीका
किंच पुरोधसो राजपुरोहितां मध्ये मुख्यप्रधानं ह हस्यति देवराजपुरोहितां विदिसो
तस्मिन्नेव प्रहस्यत्वात् सेनायां च मूनायकानां मध्ये च मूनायकः स्कन्दः
कुमारो ह तस्मिन्नेव वीर्यातिशययोगात् प्राधान्यम् सरसां जलाशया-
नां मध्ये सागरो ह तस्मिन्नेव नारत्नप्रभवदेतत्वादिना सागरस्य प्राधा-
न्यम् २५

लासिकी चमयसीरीका

पुरोधसाम्नां बृहस्पतिर्मां विद्धि सेनात्मां च मूनाय कानो देवसेना
पतिः स्कंदो हम् सरसां स्थिरजलाशयानाम् २५ ॥

पंचोलीटीका

हे पार्थ च पुनः देवपुरोहितानां मध्ये मुखां बृहस्पतिर्मां विद्धि सेना
नीनां मध्ये स्कंदो हम् सरसां जलाशयानां मध्ये सागरो हम् २५

राणावीरसमिद्धो धिनी ॥

पुरोधसामिति पुरोधसः पुरोहितास्ते हि यजमानं प्रति स्वर्गादि
कास्यान्कर्मणाः फलोन्मुखाम्यतिपादयंति इति तेषां मध्ये प्राधा
न्यतो बृहस्पतिना मानं विद्धि जानीहि तथा च सेनानीनामिति
सेनाधिपतीनां मध्ये स्कंदः कुमारस्तत्रियं हते न हि देवसेनास
र्गादिपुत्रजाः पालयितुं स्वदेवनलक्षणाव्युद्गरचनाः ऊर्वते इति
तद्युहोपदेशकः सेनान्यहमेवास्मि सरसामिति सरंत्यनवच्छि
न्नप्रवाहप्रसरेण गच्छंति इति सरांसि जलरूपाः स्वात्समूर्तयः
तेषां मध्ये सागरः सागर इवातिगंभीरातिदुर्बणादत्वात् संपूर्णोस्मि
इति २५ ॥

मधुभाष्य

२६ ॥

भाषाप्रनुवादटीका २४
और हे अर्जुन पुरोहितो मे मृत्यु वृहस्पति हमहैं और सेनापतियो में सा
मिकार्तिक भी हमहैं और सरसा कहे थिर जलाशयो के मध्य समुद्र ह
मको जानो २४ ॥

दोहा
पार्थ पुरोहितके विषे मृत्यु गुरु मोहि जान सेनापति मे
स्कंद दो सरन मांदि सरस्वान २४ ॥

95

五

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

महर्षीणां भृगुरहे गिरामस्तेकमक्षरे या
ज्ञानं जपयतोऽस्मि स्यावराणां हिमालयः २५

शंकरभाष्यटीका १

महर्षीणामिति महर्षीणां भृगुरहे गिरां वाचं पदलक्षणानामेक
मक्षरमोकारोऽस्मि यज्ञानामिति यज्ञानां जपयतोऽस्मि स्यावराणां
स्थितिमतो हिमालयः २५ ॥

ग्रानंदगिरिकृतटीका २

एकमित्योकारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानतमुच्यते ।
जपयत्तस्य यज्ञान्तरेभ्यां हिंसादिग्राहितेन प्राधान्यमुपेयाह यज्ञानामि
ति शिवरवतामुक्तिनानां पर्वतानां मध्ये मेरुवहमित्युक्तेऽपि स्थितिः
शीलानां तेषामेव हिमवान् पर्वतराजोऽस्मीत्यर्थभेदेऽगृहीताह स्थिति
मतामिति २५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

महर्षीणामिति गिरां वाचं पदान्तिकानां मध्ये एकमक्षरमोकाराख्यं
पदमस्मि २५ ॥

विशाचभाष्यटीका ४

महर्षीणां भृगुरहे गिरां वाचं मध्ये एकमक्षराणां प्रणवोऽस्मि २५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

मरीच्यादीनां महर्षीणां मध्ये भृगुरहे गिरां वाणीनां मध्ये एकं प्रसावाख्य
मक्षरं यज्ञानां मध्ये यज्ञतत्त्वज्ञानं जपयतोऽस्मि पर्वतमात्राणां मध्ये हिमा
लयोऽस्मि २५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सहांशं २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रण टीका ७

तथा महर्षीणां समानां मध्ये भृगुरस्मि गिरां चतुर्विधवाणीनां मध्ये एक
मक्षरमोकारोऽहे यज्ञानां ज्ञानिणोर्मदीनां मध्ये जपयतोऽहे स्यावराणां मध्ये
हिमाचलोऽहे २५ ॥

वनमालीटीका ८

महर्षीणां समानां गिरां वाचं एकमक्षरमोकारोऽहे जपयतोऽहिंसादि

श्री.
गी. टी.
द.

दोषशून्यत्वेन सतशोधकोहं स्यावराणां स्थितिमतो स्थितः ॥
शिवरितयोर्भेदात् मेरुः शिवरिणामित्युक्तेऽप्यदोषः २५ ॥

कुसुमवैजयंती टीका ५

किंच महर्षीणामिति महर्षीणां मरीचादीनां ब्रह्मर्षीणां मध्येऽति
नेजसीभृगुरहमेवास्मियज्जानां सर्वेषां पंचयज्जानां मध्ये योः हिंसा
त्मको जययज्ञः सोऽप्यहमेवास्मि स्यावराणां स्थितिमतो मचलमा
त्राणां मध्ये हिमालयोः ह मेवास्मि मेरु हिमालयोः शिवरितेन स्या य
वरत्वेन च भिन्नधर्माश्रयत्वेन भिन्नार्थपरत्वेन पुनरुक्तिदोषः २५ ॥

मधुसूदनी टीका ६

महर्षीणां समब्रह्मणां मध्ये भृगुरतिनेजसितादहं गिरावाचोपदल
द्याणानामेकमक्षरं यदमोकारोस्मि यज्जानां मध्ये जययज्ञः हिंसा
दिदोषशून्यत्वेनात्यंतशोधकोहमस्मि स्यावराणां स्थितिमतो मध्ये
हिमालयोहं शिवरत्वेनां मध्ये हिमेरुरहमित्युक्तं अतः स्यावरत्वे
न शिवरत्वेन चार्थभेदाददोषः २५ ॥

सदानंदी टीका ११

महर्षीणां महानेजाभृगुरस्मि विदोवरः वाचोपदलानां मध्ये क्षरमो
कार ईश्वरः १ जययज्ञोस्मियज्जानां शोधकः प्राण्य हिंसकः अहं स्थि
तिमतो मध्ये यत्वेन हिमालयः २ २५ ॥

नीलकंठी टीका १२

एकं अक्षरं श्रोकाराख्यं जययज्ञो हिंसाशून्यत्वात् स्यावराणां स्थिति
मतो २५ ॥

आनेरी टीका

गिरांपदवाक्यरूपेण तत्र दर्शयिष्यामि शब्दानां मध्ये एकमक्षरमोका
रोस्मियरब्रह्मवाचकत्वात् स्यावराणामवलानां मध्ये हिमाचलः मेरु
हिमालययोः शिवरितेन स्यावरत्वेन भेदः २५

रामकंठी टीका

किंच महर्षीणां सप्तर्षितादिना प्रजायति तादिना च महतो प्रकृतानां मनीनां म
रीच्यङ्गिरः प्रभृतीनां मध्ये भृगुरहं तस्य तदपेक्षया ज्ञानादिप्रकर्षश्रव
णात्प्राधान्यम् तथा गिरां गीतिवत्पत्वाद्गीशब्दाच्चानां मध्ये प्राणावाच्यः

मेकमत्तरमहं तस्य हि पदभूतस्य विश्वरूपतातिरिक्तपरमेश्वररूपवाचक
 तात्प्राधान्यं यज्ञानां द्वयतिर्वर्त्तमानायागविशेषाणां प्रागुक्तानां मध्ये जपः
 प्राणावादिपवित्रावर्त्तने सपवयसो यागविधिर्हं यथामंत्राजयेन देवताः
 आराधयेते तथा द्वययज्ञादिनेति तस्य प्राधान्यं यतः फलान्तरमिदं ध्यानेन ज
 पयज्ञनिष्ठस्य यत्फलं प्राप्य तदपेक्षया तत्तुल्यं लोकान्तरप्राप्तिरपि निरयगति
 तेन मोक्षधर्मेषु प्रतिपादिता तथा तत्रोक्तं चतुर्णामेकपालामोक्षात्कस्यापि
 बृहस्पतेः मरुतां विश्वेदेवानां साध्यानामश्विनोरपि रुद्रादिभ्यस्त्वनां च त
 थानिष्ठां दिवौकसाम् एते वै निर्यास्ता तस्यानस्य परमात्मनः साध्यता
 पकप्राप्यस्येत्यर्थः तथा स्यावराणां जङ्गमत्वव्यतिरिक्तं लक्षणं नाम मध्ये
 हिमालयः प्रालेयशैलोहं तस्य समस्तस्यावभूतमध्ये नानारत्नोषधीप्रभ
 वतादिना प्राधान्यम् गिरीणां मध्ये मेरोर्विशिष्टतमं स्यावराणां तु हिमा
 लयस्येति तथैव नरुक्तम् २५ ॥

तासिकी चतुर्लीटीका

महर्षीणां ब्रह्मज्ञानमालिनाम् गिरौ पदात्मिकानां वाचां पदकमत्तरमो
 कराख्यं यज्ञानां यागविशेषाणां जपयज्ञोहं तन्माहात्म्यं चोक्तं महर्ष
 रते जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते अहिंसायादिभूतानां जपय
 ज्ञः प्रकीर्तितः जप्येनैव तसं सिद्धे ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्वयवा
 कुर्यात्तेनैव ब्राह्मण उच्यते इति स्यावराणां स्थितिमतो जङ्गमविलक्षणा
 नां प्रालेयशैलोहम् २५ ॥

पंचोलीटीका

महर्षीणां वसिष्ठादीनां मध्ये भृगुनामा महर्षिरहं गिरौ वाचां पदा
 नां मध्ये पकाक्षरे ओंकारोहं यज्ञानां श्रोतानां स्मार्तानां मध्ये जप
 यज्ञः जपपवयज्ञः अहं स्यावराणां मध्ये हिमालयोहं २५

राजीवसमिद्धे धिनी ॥

महर्षीणामिति महर्षयो मरीच्यास्तेषां मध्ये भृगुनामा महर्षि २५
 स्मिन्तस्यैव सर्वज्ञत्वाद्विष्णुकत्वादिति गिरमिति गिरौ वाह्यानां मध्ये

एकमक्षरमोकारोस्मि परमगतिप्रापकत्वादिति यत्तानामिति
यत्ताब्राह्मणदयः पंच तेषां मध्ये न पश्यतोस्मि परमगतिप्राप्तौ सा
धनत्वादिति तथास्यावराणां स्थिरवस्तूनां मध्ये हिमालयोस्मि
सुस्थिरत्वादिति २५॥

मधुभाष्य

२५॥

भाषाश्रुतवादटीका २५

और महर्षियो मे भृगुमें हों और अक्षर तथा पद आत्मक वाक्य के
बीच ओंकार अक्षर भीमें हों औयज्ञोमे हिंसा रहित हेतु से जपरू
पयज्ञमें हों स्यावरोमे हिमालय हमहैं २५ ॥

दोहा

महर्षियनमें हों भृगु शाहनमेदिं ओंकार यज्ञनमेंज
पयज्ञहों स्यावर हिमआगार २५ ॥

३४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अस्यत्यः सर्वहृत्ताणो देवर्षीणां च नारदः गे
धर्वीनां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६

शंकरभाष्यटीका १

अस्यत्यरति अस्यत्यः सर्वहृत्ताणो देवर्षीणां च नारदः देवायव संत
ऋषिर्ते प्राप्ताः मंत्रदर्शिता देते देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि गेधर्वीणां चि
त्ररथो नाम गेधर्वीस्मि सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यौषर्ष्यातिश
ये प्राप्तानां कपिलो मुनिः २६ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

सर्वहृत्ताणामित्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते २६ ॥

रामिकृतटीका ३

अस्यत्यरति देवायवसंतो मंत्रदर्शनेन ये ऋषिर्ते प्राप्ताः तेषां मध्ये नारदो
स्मि सिद्धानां मुनितितयवाधिगतपरमार्थानां कपिलायो मुनिरस्मि २६

पिशाचभाष्यटीका ४

स्यस्यार्थ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्वहृत्ताणामध्ये हृज्योऽस्यत्येवाहं देवर्षीणां मध्ये परमवैभवो नारदोऽस्मि
२६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यस्यार्थ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रया टीका ७

अस्यत्यरति सर्वहृत्ताणामध्ये पिप्पलोऽमहिभूतिः देवाः संतोये
ऋषयस्तेषु नारदोहं गेधर्वीणां चित्ररथोऽस्मि तेषां चित्ररथोऽस्मि तेषां चित्ररथोऽस्मि
र्षीनां सिद्धानां मध्ये कपिलोहं २६ ॥

वनमाली टीका ८

सर्वेषां हृत्ताणामनस्पतीनामनोषाच देवायवसंतोये मंत्रदर्शिते तर्षि
ते प्राप्तास्ते देवर्षयस्तेषां गेधर्वीणां देवगायकानां सिद्धानां जन्मनैव वि
ना प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यौषर्ष्यातिशयप्राप्तानामधिगतात्मतत्त्वानां
कपिलोहमेव न तर्षीतरे २६ ॥

श्री.
गी. टी.
८.

४९

ऊरुसर्वैजयेतीटीका ५

किंच अथ सर्ववृक्षाणामिति सर्ववृक्षाणां सर्वेषां परिजातादीना
मपि वृक्षाणामध्ये सृज्यते न वर्तमानो योः सत्यः पिप्पलः सोऽहमस्मि
देवर्षीणां दीयन्ति परापरसदृषादि ज्ञानेन दीयन्ते ते देवा मेन्द्र
रक्षयः देवा एव सृज्यो देवर्षयस्तेषां मध्ये यो नारदो वै स वाग्रसरो
मत्सृज्यो पदेष्टा सोऽप्यहमेवास्मि चकारोः उक्तं समुच्चयार्थकत्वेन
सर्वेषां परमहंसानामग्रगण्यः सत्संप्रदायप्रवर्तको नारदगुरुः स न
कादिः सोऽप्यहमेवेति सूचितं गंधर्वाणां गानधर्मीणां देवगायकानां
मध्येऽतिगायकत्वेनात्कृष्टो यश्चित्ररथाख्यो गंधर्वराजः सोऽप्यहमेवास्मि
सिद्धानामाजन्तप्राप्ताणिमादि सिद्धीनां गंधर्मीणां यः परमोपास्यः यो
कार्दमिः कपिलाख्यो मुनिः सोऽप्यहमेवास्मि २६ ॥

मधुसूदनीटीका ६

सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनां मध्ये अथ सृज्योऽहमस्मि देवा एव संतो ये मे
त्रदर्शितेन ऋषित्वेन प्राप्तास्ते देवर्षयः तेषां मध्ये नारदोऽहमस्मि गंध
र्वाणां गानधर्मीणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽहमस्मि सिद्धानां
जन्तुनैव विना प्रयत्ने यमं ज्ञानं वैराग्यं चर्या निशयेन प्राप्तानां मध्यगा
न परमार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरह २६ ॥

सदानंदी टीका ७

पिप्पलः सर्ववृक्षाणामध्ये यो योऽहमादरात् मेन्द्रदर्शितया देवाः सं
तो ये चर्षिता गताः १ ते च देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि स हत्सनां गता
यमं विशिष्टानां मध्ये चित्ररथोऽस्मि २ जन्तुनैव महांतो ये यमं ज्ञाना
दिभिर्गताः सिद्धं कपिलस्तेषां सिद्धानां यो य ईश्वरः ३ २६ ॥

नीलकंठी टीका ८

स्यार्थ २६ ॥ ॥ ॥ २६ ॥

आनंदीटीका

देवा संतो मेन्द्रदर्शितेन ये ऋषित्वेन प्राप्तास्ते देवर्षयः प्रयत्ने विना ये सि
द्धिं प्राप्तास्ते सिद्धाः २६

रामकंदी टीका
 किंच श्लोकत्रयोदशकनिष्ठानां हस्तादीनां पदार्थवर्गाणामस्य स्यादी
 नांततद्विशेषाणां याज्ञियत्वादिना तेन विशेषेण प्राधान्यं प्रसिद्धिः
 मिति प्रातिपद्येन सर्वव्याख्याते किंतु क्वचित्किंचित्पदे व्याख्यायते ।
 तत्र प्रजनः प्रजनक्रियाकर्ता तस्य जातवेकवचने तेन प्रजनयि
 त्वाणामथे प्रजनक्रियायां मुख्यहेतुत्वात् कंदर्पः कामो हंसति हि
 तस्मिन्ननेषां प्रजनकत्वप्रसिद्धिः यादः शब्दे तादृशताः प्रादुस्ता
 सामथ्येवरुणः प्रधानं तथा यमो वैवस्वतो देवता विशेषो यतस्तः
 तोयो नेर्यत्र तत्र योन्यंतरे सर्वज्ञे त्रयि यत्नति तस्य संयमतां नि
 यमक्रिया समर्थानां सर्वेषां मथे प्राधान्यं संयमतामिति ब्रान्दः
 सोयच्छादेशाभावः केचिन्निपुणाः संयत्तामिति पठेति कालः
 कलयतामित्यत्र ईहतावत्सर्वात्मनानिरवच्छिन्नमहिम्नानित्य
 स्पेकसेषराख्यस्य तत्त्वस्य परमार्थसत्त्वात्कालो नाम तद्व्यतिरिक्तः
 पदार्थानकाश्चिद्वित्तमर्हति किंतु तन्मायावभामितज्जडजडः
 भावात्मके जगत्पजडः क्षेत्रज्ञलक्षणो भावस्तस्य परस्परविभिन्ना
 र्थप्रमात्तायां सत्तामनित्यवस्तुविषयत्वेन कलना मात्र निमि
 त्तकः कालः समुत्तिष्ठति अनित्याहिभावात्प्राप्तिस्थितिनिरो
 धधर्माणो भूतवर्तमानभविष्यदृशायोगित्वात्कलनीयतां तेन ते
 न तेन रूपेण वच्छेद्यतां प्रतिपद्यते तेषां च मायीयापवप्रमाता
 रः कलयितारस्ततः कलनक्रियैव कालस्ततः कलनीयविष
 यश्च ब्रह्मसुखसाधनभूतकलनक्रियायामेकस्य कालस्य कल
 यित्वाणामथे मुख्यत्वमिति क्रियात्वेन परिकल्पितस्य कालस्य ह्यप्र
 तिपादिम् स्वरूपे द्रव्यत्वेनापि तस्यैव ल्यकल्पना व्यवस्थाप्यते
 तामथेव ल्यति अक्षराणां पदावयवभूतानां मात्तकावर्णानां सर्व
 प्राणभूतत्वादकारस्य प्राधान्यं सहि जीव इव शरीराणां तेषां वर्णा
 नां व्यापकत्वेनैकोन्यवास्थितः तस्य सनासादितदीर्घकाकासदिरु
 पविकारत्वे सति यद्गुणनादात्मकं शास्त्रतत्त्वमिति तत्त्वविदो वदंति
 तथा सामासिकस्य तत्पुरुषबहुव्रीशादेस्समाससमूहस्य मथे स

गी.
टी.
२.

१०

कलपदार्थप्राधान्यादिनाप्रगपदधिकरणवचनत्वादिनाचद्वंद्वः
स्प्राधान्यं तथास्तयः कालरतियदाद्वयत्वेन कालः कल्पते तदा
सर्गादीनां नित्यप्रवृत्तानां नित्यत्ववत्तस्यापि नित्यत्वे सति क्षणिकः
कारिकसैल्यस्यापि पर्यंतभावभेदस्य पातितामनित्यानां स्वा
वयवानां निमेषादिकल्पात्तानां मध्ये क्षयमनंतत्वमिति स्वाव
यवापेक्षेयैवेतस्प्राधान्यं अवयवनिर्देशस्तत्रार्थकल्पनीयः
कल्पनात्कालस्य क्रियात्वेन द्वयत्वेन चोभयथापि प्रतिपत्तिः
सहिस्त्वत्संभवत्वेव संभवोपेक्षेयैव च भगवता पुनः काल
निर्देशः कृतः यदिवायोहमस्तयः परमार्थो नित्यत्वादविनश्यतः
स एव कालोहमेव स्वामात्माने कालत्वेनावभामयामि इति स
र्वोक्तकालस्य मदिच्छामात्रकल्पितस्वरूपप्रतिपादनार्थे पुन
र्वचनमिति यदिवादर्शनभेदेन कश्चिद्विषयात्वं कश्चिद्व्यवत्वं का
लस्य पण्यता भगवता विनिर्देशकृतः तथायः सततं जीवितं
द्वियशरीरविषयादिकं युगपदेव हरति तस्य मृत्योस्तत्त्वलभा
विनो मरणहेतोर्वस्तुनो न्येषां हेतूणां मध्ये प्राधान्यं तथा च
लयतां वचयतां मध्ये सतस्य स्वरूपेण त्वत्वेऽपि धर्मादनपोतत्वा
त्प्राधान्यं धर्मसूतयने प्राज्ञादिक्रियासु शस्यते परवचनाभि
संधिगुलत्वात्तस्य स्वरूपेण त्वत्वे स्थितं तथा सत्त्ववता गुणानां स
त्वरजस्तमोलक्षणानां सत्त्वगुणस्य प्रकाशात्मकत्वात्प्राधान्यं त
था येन राजानोऽविनीतान्दमयंति सदेउः शास्त्रनियमितानि
ग्रहविशेषोऽस्य साधनमिति स एव दमयिता तेन दमयतां म
योदेउस्प्राधान्यं तथा जिगीषतां प्रतिद्वंद्विनः जेतुमिच्छतां
नीतिः कर्मरंभोपायादिकार्यसिद्धिपर्यंतो गपंचकमयो न यण
वश्रुत्वा साधनमिति नीतेरेव जिगीषतां मध्ये प्राधान्यं तथा गुणा
नारहस्योपायानां मध्ये मोनवानियमरूपमुनित्वमहं नानार्थ
विषयस्य संकल्पस्याप्यनुमेषो यत्र सहिसमाधिसिद्धिरिति तदे
व परमं शुद्धमित्युक्तं तथा ज्ञानवद्गुणननानार्थविषयाणि।

भिन्नज्ञानानिष्टंतेतेषामध्येपरमार्थेकलक्षणैकतत्त्वविषय
स्याभिन्नज्ञानस्यप्राधान्यम् १६ ॥

लासिकीटीका

देवानां सतांब्रह्मज्ञानेन ऋषित्वं प्राप्ता नाम सिद्धानां त्रेणुणाती
तत्वेन धर्मज्ञानं वैराग्ये चर्यादिसंपन्नत्वे सति स्नातं त्रेण मोक्ष
जन्मनो रन्यतरत्वी कुर्वताम् तडक्तम् सिद्धा हि मुक्ता अपिली
लया विग्रहं कृत्वा भजंतीति १६ ॥

पंचोलीटीका

सर्वहृत्ताणामध्ये प्रसृत्य ग्रहं च पुनः देवर्षीणां देवा एव ऋषि
त्वं प्राप्ताः मंत्रहृत्ता रोयेते देवर्षयः तेषां देवर्षीणां मध्ये नारद
नामा देवर्षिरहं गंधर्वाणां हाहा हूहू प्रभृतीनां मध्ये चित्ररथः
नामा गंधर्वोहं सिद्धाः जन्मना एव धर्मज्ञानं वैराग्ये चर्यातिश
यं प्राप्तास्तेषां सिद्धानां मध्ये कपिलनामा मुनिरहं १६ ॥

शरावीरसमिद्धोत्थिनी ॥

प्रसृत्य इति सर्वहृत्ताणां हृश्यते ह्येते परमुनेति हृत्ताः सर्वे
च ते हृत्ताः सर्वहृत्ताः सर्वउद्भिदस्तेषां मध्ये प्रसृत्य नामोद्भिदस्मि
यत्तसाधनत्वात् कल्पहृत्ता च सर्वमनोरथसाधकत्वाच्चेति देवर्षी
णामिति देवर्षयो देवाश्च ते सृष्टयश्च देवर्षयस्ते हि पृथिव्याम्
विहृयेण तपश्चरंतीति तेषां मध्ये नारदनामा देवर्षिरस्मि सर्वग
तिकक्षादिस्त्रिमेधर्वाणामिति गारुडमीथारयंतीति मेधर्वाश्च
पतयो मरीच्यात्मनस्तेषां मध्ये चित्ररथनामा रश्मिपतिरस्मि भुव
नपतित्वादिति सिद्धानामिति सिद्धाः स्वसिद्धवैराग्यास्तं प्रणीता
स्तेषां मध्ये कपिलनामा देवसिद्धः सांख्यप्रणीता सोस्मि स्वांशव
त्तत्वादिति भावः १६ ॥

भाषाप्रनुवादटीका २६

और वृक्षजातियों में प्रचल्य कहे पीपर औ देव ऋषियों में हौ औगंध
र्व गाणो में विप्ररथ औसिद्ध कहे आज्ञा से परमार्थ तत्त ज्ञानियों
मेकपिल मुनिमैहों २६ ॥

होहा ॥

वृक्षनामांदि प्रचल्यहों नारद सुरऋषिमांदि विप्ररथगंध
र्वमें सिद्धमें मुनिकपिलादि २६ ॥

92

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ १ ॥ श्रीकृष्णाय नमः
॥ २ ॥ श्रीकृष्णाय नमः
॥ ३ ॥ श्रीकृष्णाय नमः

॥ ४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ५ ॥ श्रीकृष्णाय नमः
॥ ६ ॥ श्रीकृष्णाय नमः

उच्चैः श्रवसमस्थानो विदिमाममृतोद्भवं ये
रावते गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपं २३ ॥

शंकरभाष्यटीका १

उच्चैरिति उच्चैः श्रवसमस्थानो उच्चैः श्रवानामासक्तं मां विदिजानी
हि अमृतोद्भवं अमृतनिमित्तममृतोद्भवं येरावतमिरावत्याश्रयं ग
जेन्द्राणां हस्तीशराणां तेषां विदि इत्यनुवर्तते नराणां मनुष्याणां
च नराधिपं राजानं मां विदि जानीहि २३ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

स्यार्थं २३ ॥ ॥

सामिकृतटीका ३

उच्चैः श्रवणमिति अमृतार्थं ह्रीराक्षिमयते उद्धृतमुच्चैः श्रवसं
नामासं महिभूतिं विदि अमृतोद्भवमित्येतदेरावतेपि संबध्यते नरा
धिपं राजानं मां विदि २३ ॥

पिशचभाष्यटीका ४

स्यार्थं २३ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ स्पर्शार्थम्

दिव्यस्वरजिकान्धुनः प्रयत्नहेतुः कंदर्पस्पर्शस्यैवामेक
सिरसां वासतिरिति २३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थं २३ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रवादीटीका ७

उच्चैः श्रवसमिति अमृतोद्भवं ह्रीराक्षिमयते उद्धृतमुच्चैः श्रवसं
ममृतमसं महिभूतिं विदि गजेन्द्राणामथे चतुर्दन्तमेव ते महिभूतिं रा
विदि २३ ॥

वनमालीटीका ८

उच्चैः श्रवसममृतमयं उच्चैः श्रवतममृतममृतोद्भवं नराधिपं राजा
ने २३ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ९

किंच उच्चैः श्रवसमिति अस्थानां को भोजवाली कासिं धादिदेशोद्भ

श्री.
गी. टी.
२.

९३

वानोऽप्यमेककर्णादिद्वर्णविशेषाणां पारावतादिज्ञानिमता मृ-
तिवेगवतां मध्येः मृतोद्भवममृतोत्पादनाय दीरोदमथनोद्भवमु-
च्चैः प्रवोसमुच्चैः प्रवोनामानेनिरतिशयवेगवतरमसं सूर्यरथ
नेतारं वाजिनं मोक्षद्रव्यं तारं सर्वेषां तं विद्विजानीहि गजेन्द्राणां भ-
द्रैर्मर्द्दैर्मृगैश्चैव भद्रमद्रमृगैस्तथा भद्रमद्रैर्मर्द्दैर्मृगैर्मृगभद्रैरित्या-
दिवाल्मीकिश्रोकगजज्ञानिविशेषाणां सर्वेषां मध्ये मृतोद्भवमैराव-
ताख्यं गजेन्द्रं मोक्षविद्विजराणां सर्वेषां मनुष्यमात्राणां मध्ये नराधिपं रा-
जानं मोक्षविद्विचकारात् वर्णीनां मध्ये ब्राह्मणमाश्रमाणां संन्या-
सिनां च तं मोक्षविद्वीत्याशयः २३ ॥

मधुसूदनीटीका १८

अद्यानां मध्ये उच्चैः प्रवसममृतमथनोद्भवमसं मोक्षविद्विपेरावतं
गजममृतमथनोद्भवं गजेन्द्राणां मध्ये मोक्षविद्वि नराणां च मध्ये पं-
राजानं मोक्षविद्वीत्यनुषज्यते २३ ॥

नराधि

सदानंदी टीका १९

उच्चैः प्रवसमद्यानां मोक्षानोक्षिसुयोद्भवं येरावतमिश्रावत्याश्र-
पत्यं हस्तिनां वरं १ सधामथनजं विद्विमानमेव परमीश्वरं नृ-
णां मध्ये नृपं विद्विमानमेव जगतः पतिं २३ ॥

नीलकंठी टीका १२

अमृतोद्भवममृतमथनावसरे उद्भवो यस्य ते २३ ॥

आनंदीटीका उपक्रमं २० स्पष्टार्थम्

रामकंठीटीका उपक्रमं २० स्पष्टार्थम्

लासिकी वसुधैवीटीका

अमृतोद्भवम् अमृतेन सहोद्भवमविर्भावो यस्य ते नराधिपराजा-
नं २७

पंचोलीटीका

अद्यानां मध्ये अमृतोद्भवममृताख्यं दीरोदधिमथनोद्भवे उच्चैः
प्रवः संज्ञं मोक्षविद्वि गजेन्द्राणां मध्ये येरावतं इवत्याश्रपत्यं मो-
क्षविद्वि नराणां पुरुषाणां मध्ये नराधिपराजानं मोक्षविद्वि २३

३रावीरसमिद्धेयिनी॥

ॐः श्रवसमिति प्रस्थानांमध्ये ॐः श्रवानामास्तोदुकोशरत्न
मस्मि मनोजवत्तादिति येरावतमिति गजेन्द्राणांमध्ये येरावतं
नामविहि भगवद्भक्ततादिति तथा नराणांमध्ये नराधियंवि
हि मंदंशतादितिभावः २७॥

मधुभाष्य

२७॥

भाषाश्रवणदोह २०
अथ कहे घोड़ों से उच्चैः श्रवा औ गजेंद्रों में श्रीरावत तथा मनु-
ष्योमे नरयति राजाभी मैही हौ २० ॥

दोहा

उच्चैः श्रव सभप्रसभमें अस्तभव मोहु जान येरावत गज
राजमें नरमां हि न्यमान २० ॥

94

प्राप्नुयानामहेवजं येनूनामस्मिकामधुक प्रा
जनश्चास्मिकंदर्पः सर्पानामस्मिवासकिः २८

शेकरभाष्य टीका १

प्राप्नुयानामिति प्राप्नुयानामहे वजं दधीचस्थिसंभवं मां वि
हि येनूनां दोरग्रीणामस्मि कामधुक वशिष्टस्य सर्वकामानां दो
रग्री सामान्या वा कामधुक प्रजनः प्रजनयितास्मि कंदर्पः कामः
वास्मि सर्पाणां सर्पभेदानामस्मिवासकिः सर्पराजः २८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

प्रजनयतीति युत्यतिमाश्रित्याह प्रजनयितेति सर्पानागाश्च जाति
भेदाद्विद्येते २८ ॥

स्वामिकृतटीका ३

प्राप्नुयानामिति कामानंदो ग्रीतिकामधुक प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः
कंदर्पः कामो न केवलं संभोगप्रधानः कामो महिभूतिः अशास्त्रीयता
न सर्पाणां सविषाणां राजा वासकिरस्मि २८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

प्रजनः प्रजनयिता २८ ॥ ॥

शमानुजभाष्यटीका ५

कंदर्पश्चास्मि सर्पाणामेकसिरसां वासकिरस्मि २८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्य ह्यर्थे २८ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रया टीका ७

प्राप्नुयानामिति प्राप्नुयानां शस्त्राणां मध्ये वज्रमहे येनूनां मध्ये समु
द्रो मत्तं कामधेनुं महिभूतिं जानीहि प्रजनः विधिवत्प्रजोत्पत्ति
तिहेतुः कंदर्पो ह मस्मि सर्पाणां सविषाणां मध्ये वासकि रस्मि २८

वनमालीटीका ८

प्राप्नुयानामस्त्राणां मध्ये दधीचेरस्थिसंभवमस्त्रमहमस्मि येनूनां दो
रग्रीणां कामंदो ग्रीतिकामधुक समुद्रमयनो द्रवायेतुरहे कामानां मध्ये

दिव्यास्तुरभिकामधुक्
प्रजननहेतुः—

श्री.
गी.टी.
६.

प्रजनः पुत्रोपत्यर्थोयः कंदर्पः कामः सोहं सर्पिश्च नागाश्चैकफणाने
कफणभेदेनांतरजातिभेदेनचभिद्येते सर्पाणांमध्येवासुकिरहे
२८ ॥

ऊसुमवेजयेतीटीका ५

किंच ग्रसुथानामिति सर्वेषामाशुथानामस्त्राणां मध्येवज्जंदधीचेरस्थि
संभवमसमहमेवासि येनूनां सौदोग्धीणां मध्ये कामधुकसर्व
वांछितहरिपित्रीदियासरभिरहमेवासि शब्दोत्तकसमुच्चयकस्त
नकामाश्रयेते कामानां मध्येयः प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कंदर्पः का
मस्तोपहमेवासिनतरतिसावजनक इत्यर्थः सर्पाणां सर्पिजाती
नामेकशिरस्कानां मध्येवासुकिस्तेषां राजाहवासिसुतरतिसावजा मे
नकरत्यर्थः २८ ॥

मधुसूदनीटीका ६

आशुथानामस्त्राणां मध्येवज्जंदधीचेरस्थिसमुद्रवमसमहमसि
येनूनांदोग्धीणां मध्ये कामेदोग्धीनिका मधुकसमद्रमथनोद्भवा
वशिष्टस्य कामयेनुरसि कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोपत्य
र्थोयः कंदर्पः कामः सोहमसिचकारस्त्यैरतिमात्रहेतुकामया
इत्यर्थः सर्पिश्च नागाश्च जातिभेदाद्भिद्येते तत्र सर्पाणां मध्येतेषां
जावासुकिरहमसि २८ ॥

सदानंदीटीका ११

आशुथानामहेवज्जंदधीचेरस्थिसंभवे सर्वकामैकदोग्धीणां वसि
ष्टस्यासि कामधुक १ प्रजाः जनयिता कामोपमाहेतुरहं हरिः वा
सुकिः सर्पराजोहंसर्पाणामसिधार्मिकः २ २८

नीलकंटीटीका १२

प्रजनोः पत्यजनयिता कंदर्पः कामः ननु हयामैशुनद्वयः २८

ग्रानंदीटीका

प्रजनाप्रजोत्पत्तिहेतवः जातावेकवचनम् तेषामध्ये कंदर्पोहम् २८

रामकंठीटीका २८ स्पष्टार्थम्

लासिकी ~~सप्तम्य~~ टीका

दन्त्रेदधीचेरसिसेभवं कामधुक सरभिनीमधेनुः प्रजनः प्रजनयि
तार्थसामर्थ्य जनयितृणामिति विभक्तिव्यत्ययोऽज्ञेयः सर्पाणां
सविषत्वनिर्विषत्वाभ्यो जातिभेदाद्वाभियंते २८ ॥

पंचोलीटीका

प्रायुधानां मध्ये वज्रमहं धेनूनां मध्ये कामधुक कामधेनुरहं च पु
नः प्रजनः पिता कंदर्पो हं सर्पाणां मध्ये वासुकिरहं २९

रत्नावीरसमिद्धोधिनी ॥

प्रायुधानामिति प्रायुधानां मध्ये वज्रमस्मि दधीविमुनिकरं कसं
भवत्वादतपवात्यंतप्रभावत्वादिति धेनूनामिति धेनूनां दोष्प्री
नां मध्ये कामधुक कामधेनुरस्मि सर्वलोकपावनत्वपेक्षकत्वाच्च
ति तथा सर्वजनयिरूणां मध्ये प्रजनः प्राबुर्येण प्रजायतेति
प्रजनः प्रजनयिता वा कंदर्पः कामः सर्वाहंकारित्वादिति स
र्पाणामिति सर्पाविलेखायास्तेषां मध्ये वासुकिनामा सर्व
राजोस्मि श्रीकंदभूषणत्वादिति २९

मधुभाष्य

२९ ॥

96

1911

1890

[The page contains several lines of extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

44-38860

भाषाप्रनुवादटीका २८
और आशुधो मे वन औ येन सकल मे कामयेन औ प्रजा उत्पत्तिका-
रीजो कंदर्प सोमै हो तथा सर्प मे वासकी भी हमै जानो विषयारि
यो की सर्प संज्ञा है २८ ॥

दोहा
प्रासन्नमोहि वज्रहों कामयुक गावन मेदि प्रजाकारमें का
महों वासकि सर्पविषेंदि २८

பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித ௪௪
பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித
பஞ்சபாகித

பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித ௪௪ ௪௪
பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித
பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித
பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித பஞ்சபாகித

अनेतश्चास्मिनागानोवरुणोयादसामहे पितृ
णामर्यमाचास्मियमः संयमतामहे २५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

अनेतश्चि अनेतश्चास्मिनागानो नागविशेषणो नागराजः वरुणो
यादसामहमहेवतानां राजाहे पितृणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि
यमः संयमतां संयमने ऊर्वतामहे २५ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

स्पष्टार्थ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सामिकृतटीका ३

अनेतश्चि नागानां निर्विषाणां राजानंतः शेषास्मि यादसोजलचराणां
राजावरुणोहमस्मिपितृणां राजार्यमास्मि संयमतांनियमंऊर्वतांमध्ये
यमोहमस्मि २५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

यादसोजलौकसोसंयमतांसंयमनेऊर्वतां २५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नागाः अनेकशिरसः यादोसिजलजंतवः अत्रापिननिर्धारणोषधीया
दसोपतिर्वरुणोस्मि २५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

नि' नागानामिति नागानांविषाणांमध्येअनेतोमहिभूतिः यादसोजला
थिवासिनोवरुणोहं पितृणांमध्येअर्यमादेवोस्मि २५ ॥

वनमाली टीका ८

नागानामनेतः शेषास्मोहं यादसोजलचराणांमध्येनेषावरुणोहं पि
तृणामर्यमापितृराजोहं संयमतांसंयमंयमीयमंफलदानेनानुग्रह
निग्रहेऊर्वतांमध्येयमोहं २५ ॥

श्री.
गी. टी.
द.

ऊरुमवैजयेतीटीका १५

किंच अनेतयेति नागानां नागजातीनामनेकशिरस्कानामध्येऽनेतः शो-
षाव्योः हमेवास्मि सर्पाः नागाश्च जातिभेदाद्विद्येतेऽनेन पुनरुक्तिदो-
षः यादसंजलजन्तूनामपि पितृर्वरुणो हमेवास्मि अत्रापि नतिर्ही-
रणो वहीवरुणस्य जलजंतुविशेषाभावात् पितृणां अग्निस्त्वान्नादिपि-
तृणाणां मध्येऽर्घ्यमाना मायः पितृदेवः सोऽप्यहमेवास्मि संयमतां य-
मीयमफलप्रदानेनानुग्रहं च कुर्वतां देउयतां मध्येन्यायदराडकृपयोय-
मः सोऽप्यहमेवास्मि २५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

नागानां जातिभेदानां मध्येनेषां अनेतश्च शोषाव्यो हमेवास्मि यादसं-
जलचराणां मध्येनेषां राजा वरुणो हमेवास्मि पितृणां मध्ये अर्घ्यमा-
णामपि तृराजश्चाहमेवास्मि संयमतां संयमं यमीयमफलदानेनानुग्रहं
निग्रहं च कुर्वतां मध्ये यमो हमेवास्मि २५ ॥

सदानेदीटीका ११

अनेतो नागराजो ह्येनागानां भगवत्कला जले चराणां वरुणो राजा ह्ये-
सर्वयादसं १ अर्घ्यमापितृराजो ह्ये पितृणां सर्वभोगदः यमो ह्ये यमीरा-
जाव्याः संयमने प्रकुर्वतां २ २५ ॥

नीलकंठीटीका १२

नागानां सर्पाणां तन्भेदानां यादसंजलचराणां संयमतां नियमनका-
र्तृणां २५ ॥ २५

आनेदीटीका

संयमतां पापात्रिवारयतां मध्ये यमो हम् २५

रामकंठीटीका

लासिनीवल्लीटीका

यादसंजलचराणाम् संयमतां नियमं कुर्वताम् २५

२५ स्पष्टार्थम्

पंचोलीटीका

वपुनः नागानां मध्ये अनंतो हं यादसां अद्वैतानां मध्ये वरुणो हे वपु
नः पितृणां कव्यवाहनादीनां मध्ये अर्यमा हे संयमतां संयम ऊर्वतां मा
ध्ये यमो हे २५

रागावीरसमिद्धोधिनी ॥

अनंतश्चेति नागानां काद्वीयाणां मध्ये नंतनामानागरास्मि
तस्यैव सर्वाधारत्वादिति वरुणेति यादसां जलजंतूनां राजा वरु
णोस्मि सर्वरसपोषकत्वादिति पितृणामिति पितरः पितृग।
णास्तेषां मध्ये र्यमनामा पितृपतिरस्मि तत्कव्यवाहकत्वादिति
यमश्चेति संयमतां संयमनशक्तिमतां यमोस्मि सर्वांतकत्वादिति २५

मधुभाष्य

११

विष्णुसहस्रनाम

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

भाषाग्रतवादीका २५

नागो मे अनंत शेष नाग और जल जीवोमे वरुण राजामैंहों औपितरो
मे अर्यमा तथा दंड कारियो मे यमराज हमें जानो नाग औ सूर्य मे या
ह भेद है कि विषरहित को ना कहते है २५ ॥

दीक्षा

नागनमांदि अनंतहों वरुण जलवरमांदि पितरनमें हों
अर्यमा संघमीमदि यमआदि २५

100

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

प्रज्ञादश्नास्मिदैत्यानां कालः कलयतामहे मृ
गाणां च मृगेंद्रो ह वै न ते यश्च पक्षिणां ३ ॥

शंकरभाष्यटीका १

प्रज्ञादश्नास्मिदैत्यानां कालः कलयतामहे मृगाणां च मृगेंद्रः सिंहो व्याघ्रौ ह वै न ते यश्च गरुत्मान् विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणां ३ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

स्यष्टार्थं ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सामिकृतटीका ३

प्रज्ञादश्नास्मिदैत्यानां राजा प्रज्ञादोऽस्मि कलयतां वशीकृतं गणय-
तां वामध्ये कालो ह मस्मि मृगाणां राजा मृगेंद्रः सिंहो ह मस्मि ३ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

कलयतां विच्छेदितां ३ ॥ ॥

शमानुजभाष्यटीका ५

अनर्थशपकतया गणनीयानां मध्ये कालो ह ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यष्टार्थं ३ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रया टीका ७

प्रज्ञादश्नास्मिदैत्यानां मध्ये प्रज्ञादो महिभूतिः कलयतामाक्रमवतां
पदार्थानां मध्ये कालो ह मृगाणां चापतनां मध्ये मृगेंद्रः सिंहो महि-
भूतिः पक्षिणां मध्ये वै न ते यो विनतासुतः गरुडः ३ ॥

वनमालीटीका ८

दैत्यानां दितिवंशानां मध्ये प्रकर्षेण प्रज्ञादयति परमसात्त्विकता-
नमवीनिति प्रज्ञादो ह कलयतां सखाणां गणने ऊर्वतां मध्ये कालो ह
मृगेंद्रः सिंहः मृगाणां पशूनां वै न ते यो विनतासुतः गरुडः ३ ॥

श्री.
गी. टी.
२.

ऊसमैवेनयनीटीका ५

किंच प्रज्ञादशेतिदैत्यानां दिति वंशानां मध्ये प्रज्ञादः प्रकर्षणाका-
हृण्यमौशीर्लोदिसगुणोनजनां ज्ञादयत्यानन्दयतीति तथा सः प्रज्ञा
दोः हमेवासिकलयतामर्थानर्थप्रापकतया गगानो यानो सर्ववेत
नवस्तवशी ऊर्वतां मध्ये कालः परमाणावादिपराहीनसदृशोऽमेवा ह
स्मि मृगाणां पशुजातीनां मध्ये तिरुमेणात्कृष्टो यो मृगेंद्रः सिंहः सो-
पहमेव पक्षिणां पक्षिजातीनां मध्ये विस्रवाहनतेनोत्कृष्टतमो यो वै
नतेयो विनता प्रयोगरुडः त्वगेय्यरः सोऽपहमेवास्मि अत्र चकारो-
पुनरर्थकाः विशेषार्थतस्याभावात् ३० ॥

मधुसूदनीटीका १०

दैत्यानां दिति वंशानां मध्ये प्रकर्षणाज्ञादयत्यानेदयति परमसात्विक
तेन सर्वानिति प्रज्ञादश्चास्मि कलयतो संख्यानां गगानां ऊर्वतां म-
ध्ये कालो हं मृगेंद्रः सिंहः मृगाणां पशूनां मध्ये हं वै नतेयः विनताः
प्रयोगरुडः पक्षिणामस्मि ३० ॥

सदानेदीटीका ११

दिति वंशोद्भवानां च प्रज्ञादोस्मि सतांवरः गगानं ऊर्वतां मध्ये कालो
हं सर्वविद्यगः मृगाणां मृगराजो हं पक्षिणां विनता सतः ३० ॥

नीलकंठीटीका १२

कलयतां गगानं ऊर्वतां ३० ॥

शान्तेदीटीका

कलयितं गगायितं प्रपुंजानां इति हेतुमतिर्विकलयतः योगयथा तिलिचु-
योगययविरतिप्रप्रत्ययाः मूर्तदिनयत्तारयोवातेषां मध्ये कालो हं ३०

रामकंठीटीका ३० स्पष्टार्थः

लासिकीयमयानीटीका

कलयतो गगायतो यमस्यैव दूपांतरभूतः कालो हं मृगाणां पशूनां
मृगेंद्रः सिंहः ३०

पंचोलीटीका

चपुनः दैत्यानां मध्ये प्रह्लादो हं कलयतो वशी कुर्वतो कालो हं च पुनः
मृगाणां मध्ये मृगेंद्रो सिंहो हं च पुनः पक्षिणां मध्ये वै न ते योगरुडो हं ३.

राजीवसमिहो धिनी ॥

प्रह्लाद इति दैत्यादिति पुत्रास्तेषां मध्ये प्रह्लादोऽस्मि तस्य हि भग
वद्गुणवत्त्वादिति काल इति कलयंतः कलसंख्याने इति या तोर्ग
रायंतो यनादिगणकास्तेषां कलनात्मकः कालः संवत्सरात्मा
स्मि तत्रैव सर्गादिप्रमारा कलनास्थिते रिति मृगाणां वैति मृग
प्रशयकास्तेषां राजा सिंहोऽस्मि तस्यापि मंदशब्दादिति तथा पक्षि
णां पश्यन्तानां च राजा वै न ते यो विनतास्तु तस्मात्तन्नामास्मि मद्रथभूत
त्वादिति ३०॥

मधुभाष्य

भाषाअनुवादटीका ३०

दैत्यो मे प्रह्लाद मे हों और वश करने वालो से अथवा संख्यामे कालमे
हो मृग जाति मे मृगेंद कहे सिंह मे तथा पक्षियों मे गरुड मे हो ३०

दोहा

दैत्यन मोंहि प्रह्लाद हों गणकन मोंहि अनेह मृगन मों
हि मृगराज हों गरुड दि पक्षिन मेंद ३०॥

103

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ

विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं विष्णुं
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

पवनः पवतामसिरामः शस्त्रभृतामहे क
षाणामकरश्चासिस्त्रोतसामसिजान्नुवी ३१

शंकरभाष्यटीका १

पवनोवायुः पवतो पावयितृणां अस्मिरामः शस्त्रभृतामहे शा
स्त्राणां धारयितृणां दाशरथीरामोहे कषाणां मत्स्यादीनां मकरो
नामजातिविशेषोहे स्त्रोतसोऽस्रवतीनामसि जाह्नवीरंगा ३१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ स्पष्टार्थ २१

~~पवनोवायुः पवतो पावयितृणां अस्मिरामः शस्त्रभृतामहे शा
स्त्राणां धारयितृणां दाशरथीरामोहे कषाणां मत्स्यादीनां मकरो
नामजातिविशेषोहे स्त्रोतसोऽस्रवतीनामसि जाह्नवीरंगा ३१ ॥~~

स्वामिकृतटीका ३ मध्ये

पवनइति पवतोपावयितृणांवेगवतोवावायुरस्मिश्रशस्त्रभृतांवीरा
णांरामोदाशरथिः यद्वापरशुरामः कषाणांमत्स्यानांमध्येमकरो।
मत्स्यविशेषोहेस्त्रोतसोप्रवाहोदकानांमध्येभागीरथीरंगगाहमसि
३१ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

पवनो गच्छतो रामोदाशरथि रहे कषाहिंस्रजलचराः ३१ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

पवनोपवनसभावांवायुरहे शस्त्रभृतांवरामोहनतमेः सौवि
भूतिरित्यर्थः अर्थीतराभावात् आदित्यादेः क्षेत्रज्ञत्वेनावस्थिता
स्पृभगवतः शरीरतयाथर्मतमिति शस्त्रभृतामात्रमत्रतत्स्थानी
ये ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थ ३१ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थ प्रपाटीका ७

श्री.
गी. टी.
द.

यवन इति पवतां वेगवतां मध्ये पवनः शस्त्रभृतां वीराणां मध्ये रामो।
दाशरथिर्हं कृष्णाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो यादो विशेषः स्नानसां प्र-
वाहाणां मध्ये जान्दवी मरुविभूतिः ३१ ॥

वनमाली टीका ८

पवतां पावपितृणां वेगवतां वा पवनो वा प्रहं शस्त्रभृतां शस्त्रका-
रिणां सुदृक्शालानां मध्ये रामो दाशरथिर्हं साक्षात्सप्तपस्याप्य-
नेन नृपेणा चिंतनार्थं हसीनां वासुदेवो स्मीति वदत्र पाठः कृष्णाणां मत्स्या-
नां मकरो नाम जातिविशेषः सोहं स्नानसां वेगेन वलनं नदीनां मध्ये जान्दवी गंगाहं ३१ ॥

कुसुमवैजयंती टीका ५

किंच पवन इति पवतां वेगवतां पावपितृणां वा मध्ये पवनो वा प्रहं मे-
वास्मि शस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां सुदृक्शालानां वीराणां मध्ये निरतिश-
यं सुधारी निरतिशय सुदृक्लोः ति वीरशिरोमणिः रत्नः कुलक्षयक-
दुरामो दाशरथिर्हं मेवास्मि अत्र शस्त्रभृत्तूपो धर्मपवविभूतिर्मत्स-
तूपो यतोऽस्यादित्यादिव जीवत्वाभावेन विभूतिमनोऽप्यर्थपरत्वाभावात्
यद्वा रामः परशुरामो बलरामो वातयोः क्षेत्रज्ञत्वाविशेषादिभूति-
त्वं संभवत्येव कृष्णाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो मत्स्यजातिविशेषः हं मेवा-
स्मि स्नानसां निवेगवलजलानां मतिपवित्रनीरवाहानां नदीनां मध्ये
जान्दवी जन्तुपुत्री गंगाहं मेवास्मि ३१ ॥

मधुसूदनी टीका १

पवतां पावपितृणां वेगवतां मध्ये पवनो वा प्रहं मेवास्मि शस्त्रभृतां शा-
स्त्रधारिणां सुदृक्शालानां मध्ये रामो दाशरथिर्हं वलरात्सकुलक्षय-
करः परमवीरो हं मेवास्मि साक्षात्सप्तपस्याप्यनेन नृपेणा चिंतनार्थं ह-
सीनां वासुदेवो स्मीति वदत्र पाठश्चि प्रायुक्तं कृष्णाणां मत्स्यानां मध्ये
मकरो नाम जातिविशेषोऽस्मि स्नानसां वेगेन वलजलानां मध्ये सर्वे न-
दी श्रेष्ठा जान्दवी गंगाहं मेवास्मि ३१ ॥

सदानंदी टीका ११

पवनः पावपितृणां सर्वप्राणिकलेखरः शस्त्रास्त्रधारिणो मध्ये रा
मोदाशरथिर्विभुः १ सर्वरक्षः कुलधंसी महावीरो हृमोखरः साक्षा
द्विभुसूयस्यानेन नृपेणादेहिना २ चिंतनार्थे दाशरथिः पादोनेयो
विभूतिषु ३ धनुः पाणीरक्षः कुलवनदवाग्निहिजगतिः प्रतापी सं
श्लिष्टोजनकतनया वाङ्मूलतया शरचंद्राकारेस्मितमधुरवक्त्रा मृत
रुहं दधानो ध्येयो सौख्यकुलरविर्लक्षणा सावः ४ कृतज्ञो मेधावी
स्मृतिधृतिनिधिः शान्तिजलधिः कृपासिंधुर्वीरोतिरवधिसखा गारप
ददः प्रभुर्लीवर्णाधिर्दशरथकुमारोत्तमभयदः सदा ध्येयो ह्योत्तरचु
कुलहिमोशुः सद्गुणे ५ अनेकमत्स्यजातीनां मकराख्यो हृमोखरः च
लजलानां वेगेन गंगाहंसरितो वरा ६ ३१ ॥

नीलकंठीटीका १२

पवतां पावपितृणां वेगवतां वा रामोदाशरथिः रामादीनां परमेशा
राणां मपि विभूतिमध्ये गणनं ध्यानार्थं कृष्णाणां मत्स्यादीनां मकरो
जातिभेदः स्नानसो नदीनां ३१ ॥

आनन्दीटीका

जवतां वेगवतां ३१

रामकंठीटीका

३१ स्पष्टार्थम्

लासिकी चरमाम्नीटीका

पवतां पावपितृणां वेगवतां वा श्रीरामोदाशरथिः कृष्णाणां
मत्स्यानां मकरो मत्स्यविशेषः स्नानसो प्रवहजलानाम् ३१

पंचोलीटीका

पवतां पावपितृणां वेगवतां मध्ये पवनो वायुरहं शास्त्रभृतां
मध्ये रामोदाशरथीरहं च पुनः कृष्णाणां मकरो हं स्नानसो नदी
नां मध्ये गंगाहं ३१

पवनः पावयित्वा सर्वप्राणिकलेखः शस्त्रास्त्रधारिणामध्ये रा
मोदाशरथिर्विभुः १ सर्वरक्षः कुलधेसी महावीरो ह्यमोक्षरः साक्षा
द्विषुसूयस्यानेन नृपेण देहिना २ चित्तनार्थदाशरथिः पादोत्तेयो
विभूतिषु ३ यनुः पाणीरक्षः कुलवनदवाग्निहिजगतिः प्रतापी सं
श्रिष्टोजनकतनया वाङ्मनया शरचंद्राकारस्मितमधुरवक्रामृत
रुहंदधानो ध्येयो सौख्यकुलरविलक्षणासावः ४ कृतज्ञो मेधावी
सृतिधृतिनिधिः शान्तिजलधिः कृपासिंधुर्वीरोतिरवधिसाक्षागारप
ददः प्रभुर्लीवाणाधिर्दशरथकुमारोत्तमभयदः सदा ध्येयो हीन्यरक्षु
कुलहिमोक्षः सद्गये ५ अनेकमत्स्यजातीनां मकराद्यो ह्यमोक्षरः च
लजलानां वेगेन गंगाहंसरितो वरा ६ ३१ ॥

नीलकंठीटीका १२

पवतां पावयित्वा वेगवतां वा रामोदाशरथिः रामादीनां परमेशा
राणामपि विभूतिमध्ये गणनार्थानार्थं कृष्णाणामत्स्यादीनां मकरो
जातिभेदः स्नानसो नदीनां ३१ ॥

आनन्दीटीका

अवतां वेगवतां ३१

रामकंठीटीका ३१ स्पष्टार्थम्

लासिकी चमत्कारीटीका

पवतां पावयित्वा वेगवतां वा श्रीरामोदाशरथिः कृष्णाणां
मत्स्यानां मकरो मत्स्यविशेषः स्नानसो प्रवहजलानाम् ३१

पंचोलीटीका

पवतां पावयित्वा वेगवतां मध्ये पवनो वायुरहं शास्त्रभृतां
मध्ये रामोदाशरथीरहं च पुनः कृष्णाणामकरो हं स्नानसो नदी
नां मध्ये गंगाहं ३१

रणवीरसमिहोधिनी॥

105
पवनइति पवतांपावयित्वां पवनः पावयितास्मि जगत्पा
रात्वादिति तथा प्रासभृतांधनुष्मातांमध्ये रामः परशुरामो
स्मि मद्रेशादिति कषाराणामिति जषास्मिर्मिगिलादयस्ते
षांमध्येमकरेमकरनामामत्स्योस्मि श्रवतारमूर्तिवादिति
तथास्रोतसांसवंतीनांमध्येजाद्रवीजद्रुकत्यागंगास्मितो
करयपावनत्वादिति ३१॥

मधुभाष

३१॥

भाषाग्रनुवादटीका ३१

और पवित्र तथा वेगवानों में पवन कहे वायु औसस्त्र धारियों में रा-
म दशरथ के पुत्र हमको जानो तथा मछलियों में मकर नाम मत्स्य
मैहौ और स्नान कहे प्रवाह रूप नदियों में जानू हवी गंगा भी मैहौ ३१

दोहा

पवन पवित्र न मांदिहों रामहि प्राप्ती न मेंद कवन मांदि
में मकरहों नदी म हिं गंगा यह ३१॥

सर्गाणांमादिरन्तश्चमध्यं वैवाहमर्जन अध्या-
त्मविद्याविद्यानांवादः प्रवदतामहे ३१ ॥

शंकरभाष्यटीका २
सर्गाणामिति सर्गाणां सृष्टीनां आदिरन्तश्च मध्यं वैवाहमुत्प-
तिस्थितिलयानां ग्रहमर्जन भूतानां जीवाधिष्ठानानामेवादिरेतस्य ता-
युक्तमुपक्रमश्चेत् सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः अध्यात्मविद्यावि-
द्यानां मोक्षार्थत्वात् प्रधानमस्मि वादोर्थनिर्णीयहेतुत्वात् प्रवदतां प्र-
धानमन्तः सौहमस्मि प्रवक्तुधारेण प्रवदन्मेदानामेव वादजन्यविता-
गदानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ३२ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २ + ग्रहमादिष्टेत्पादाङ्कमेव पुनरिहोच्यते तथाच पुनरुक्ति-
रित्याशङ्क्याह भूतानामिति सर्गशब्देन सृज्यन्ते इति सर्वाणिक। र्याणिष्टुंते अध्यात्मविद्येति
सांमिकृतटीका ३ आत्मन्तःकरणपरिणतिरविद्यानिवर्तिकादृशीता प्रवदतां
सर्गाणामिति सृजेत इति सर्गाः आकाशादयः तेषामादिष्टान्तश्च संबन्धी वादो वीतरागकथा तत्त्वनि-
मध्यं वैवाहमस्मि ग्रहमादिष्टमध्यं चेत्प्रसृष्टादिकर्तृत्वं पारमेष्ठ्यस्य र्णयावसाना यदा प्रवदतामि-
के अत्रत उत्पत्तिप्रलयस्थितयोर्महिभूतितेन ध्येया इत्युच्यत इति विशेष लक्षणया कथा भेदोपानानं
षः अध्यात्मविद्या आत्मविद्या प्रवदतां वादिनां संबन्धिनो वादजन्यवि दानिद्वारेण वृष्टीत्याह प्रवद-
तेनाद्यात्मि सः कथा प्रसिद्धाता संमथे वादोहं यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणा ति ३२ ॥
तस्तर्कतश्च सपक्षः स्थाप्यते परपक्षः कुलजातिनिग्रहस्थानैर्हृष्य
ते सज्ज्योनाम यत्र तेकः सपक्षं स्थापयति अन्यस्तु कुलजातिनिग्रह
स्थानैस्तत्पक्षं हृषयति नत सपक्षं साधयति सा विनंशनाम अत्र ज-
त्यविनंशे विजिगीषमाणा यो वीदिनो शक्ति परीक्षा मात्र फले वाद-
स्तवीतरागयोः शिष्याचार्ययोस्त्ययो वीततत्त निर्णीयफलः अतो-
सौश्रेष्ठतात्महिभूतिरित्यर्थः ३२ ॥

विशाचभाष्यटीका ४
सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्चमध्यं वैवाहमर्जनसंहारः प्रवदतां संबन्धि-
वादोहंप्रमाणातर्कसाधनोपात्तभसिद्धाता विरुद्धः पचातयवतो यय-
त्रपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ३२ ॥

श्री.
गी.टी.
द.

107

रामानुजभाष्यटीका ५

सृज्यत इति सर्गात्तेषामादिः कारणां सर्वदा सृज्यमानानां सर्वेषां प्रा-
णानां नवतत्रसृष्टारोहमेवेत्यर्थः तथा सर्वदा सृष्टियमाणां संहतीरो-
हमेव मध्यपालनं सर्वदा पाल्यमानानां पालयितारस्याहमेवेत्यर्थः जल-
वितंडादि कुर्वतां तत्तन्निर्णीयप्रवृत्तौ वा दोषः सोऽहं ॥ प्रधातुविद्याभेदः
साधनभूतानां विद्यानां मध्ये

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

परनिश्चयसाधनभूतविद्याहमस्मि ५२

स्यार्थः ३२ ॥

॥

॥

परमार्थप्रणा टीका ७

सर्गाणामिति सृज्यत इति सर्गात्कारणादयस्तेषां प्रादिर्मूलं प्रतः पर्य-
तः मध्यस्थितिरहमेव विद्यानां चतुर्दशानां मध्ये प्राप्ते प्रतिपादिका ॥ प्रा-
प्तविद्याहं प्रमासां ससमतामिनिवेशेन मत्सरादिजनकत्वात् तदुत्तरे-
रे मत्सराजीववत्सरशतं येन त्वयानिर्जिते शास्त्राणामिदमूर्जितं प्रयतनात्
हं शक्तिं जये यस्मात्तद्गुरुजामपास्य वक्तव्यः सत्याप्रथायमथासीपस्या
पथितं मते परमते केदं कथं कुर्वते किंतु हंत्यज्ञानं सृष्ट्यावरदमिवरेवेऽहं
दकं वापु रं कामक्रोधादियस्या उपरमतिशानैर्ग्रीष्मकाला ज्वदीव हृदि-
लोषप्रसादं त्वीमं समधिपो स्यात्कलानामिवेदोर्वत्ता प्रापस्य हादं न गति
चिजयने सयमधातुविद्येति अतएवाह वादः प्रवदतामिति प्रवदतां पर-
स्परे विवादजल्पवितंडा नृपाः कथा कुर्वतां मध्ये तत्तु भूलोः कथाहोपो
वाग्नेहं ३२ ॥

वनमालीटीका ८

सर्गाणामचेतनसृष्टेनामादिरंतश्च मध्ये चोत्पत्तिस्थितिलयस्थानमहमि-
त्यर्थः भूतानां जीवाविद्यानां चेतनसेन प्रसिद्धानामेवादिरंतश्च मध्ये चेत-
नसपक्रम इह तवेतनवर्गीणामितितयौतरुत्तं विद्युनां मध्ये ध्यात्मा-
विद्यामोक्षहेतुताम तत्तविद्याहं प्रवदत्संवेधिनो कथाभेदानां वादजल्प-
वितंडात् कानां मध्ये वादो हं यद्वा प्रवदतां संवेधी वादो हमित्यर्थः संवे-
धीषसीततनिर्धारणो तो यथा श्रुतमेव साधु तत्र तत्तु भूलोर्वीतरागयोः
सतीर्थयोर्गुरुशिष्ययोर्वीप्रमाणेन तर्केणावसाधनहृषणात्मापक्षप्रति-
पक्षपरिग्रहस्ततनिर्णीययेत्येतो वादः वादफलस्य तत्तनिर्णीयस्य उर्द्ध

दृष्ट्वादिति शक्ये न संरक्षणां विजिगीषुकथेन त्वविते जयपरा
 जयपर्यते तत्कृतत्वा ध्वसापसंरक्षणां विजिगीषुप्ररोहसं
 रक्षणां कंदकशाखावराणावदिति कुलजातिनिग्रहस्थानैः परम
 दोषत इति जल्पविते उयोः समाने तत्र विदंता यामेकेन सपक्षः स्या
 यो न ह्येन ह्येन तूभाभ्यां सपक्षः स्याप्य उभाभ्यां वपरमदोष इति
 विशेषः तत्कृतकुलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपात्ते भोजनः सप्रति
 पक्षस्थापमाहीनो वितेति ३२ ॥

कसमवैजयेतीटीका ५

किंच सर्गाणामिति हेः जनसृज्यत इति सर्गमहदायणं पर्यता अवे
 तनसृष्टिरूपास्तेषां सर्गाणामादिः कारणमहमेवास्मि मध्यपालनेचा
 हमेवास्मि अंतः संहाररूपश्चाहमेवास्मितेषां सृष्टिस्थितिप्रलयरूपा
 ममेव विभूतय इति तजानीहीत्यर्थः अहमादिष्वमर्थं च भूतानां मतयव
 चेत्पारौचेतनाविशिष्टानामेव भूतानां मादिर्मध्यं चोत्साहमेवेत्युक्तमत्र
 तचेतनमात्राणामेव सृष्ट्यादिहेतुरहमित्युक्तमतोन पुनरुक्तिदोषः अ
 गानिवेदाश्चतारो मीमांसा न्याय विस्तरः धर्मशास्त्रपुराणं च विद्यात्वेता
 श्चतर्दशेति स्मृत्युक्तानां चतर्दशविद्यानां मध्येऽध्यात्मविद्या सपरिकरप
 रमात्मतत्तन्निर्णीची वेदान्तविद्या मोक्षसाधनरूपाः हमेवास्मि प्रवदतां वा
 दजल्पवितेडाख्यालोकप्रसिद्धास्तिस्रः कथाः ऊर्वतां मध्येवादिनां सं
 वंधीयो वादसोपहमेवास्मि तत्र वादो नाम विवदमानयोर्वीतरागयो
 रुरुशिष्ययोरन्ययोर्वीचेतनाचेतनब्रह्मसत्त्वनिर्णीयात्मकः सिद्धांत
 कथातृपकः यत्र च विवदमानाभ्यामुभाभ्यामपि प्रमाणो न तर्कप्रस्तादि
 ना च सपक्षः स्याप्य ते कुलजातिनिग्रहस्थानैश्च परमदोष इति सोभय
 साधनवती विजिगीषुकथा जलोपव्रतसपक्षेन साधयति ग्रन्थे स्यापि
 ते पक्षे कुलजातिनिग्रहस्थानैर्हृषयति सा सपक्षस्थापनहीना परया
 ददृष्ट्या वसाना कथा वितेडातत्र प्रवतो विजिगीषोः त्ववितेडातृया
 योरुभयोरपि शक्तिपरीक्षा मात्र फलते न निष्फलत्वात् तद्विभूतिस्वाभा
 वः वादस्य तत्तत्त्वनिर्णीयफलकत्वेन तत्कृतत्वात् तद्विभूतिस्तस्य पत्र
 मेत्यर्थः ३२ ॥

३२ जे

श्री.
गी. टी.
२.

मधुसूदनी टीका १०

सर्गीणामचेतनसृष्टीनामादिरंतसमर्थोक्तानि स्थितिलयाग्रहमेवा-
हेतुर्जन ग्रहमादिशमर्थेचभूतानामित्यत्र भूतानां जीवाविष्टानां चेत-
नतेन प्रसिद्धानामेवादिरंतसमर्थोक्तमुपक्रम इह त्वेन न सर्गीणा-
मिति न योन रुक्म विद्यानां मध्येऽध्यात्मविद्यामोक्षहेतुगता तत्र विद्याहे-
प्रवदनां प्रवदनसंयिनां कथाभेदानां वादजल्पवितंशकानां मध्ये वा-
दोहभूतानामस्मिन्नेतनेमत्रयथाभूतशब्देन तत्संबन्धिनः परिणामलक्षि-
ताः तथैव प्रवदकहेतुत्वं विनः कथाभेदालक्ष्यते प्रतोतिर्योरणोपपा-
तिः यथाश्रुतेन भयत्रापि संबन्धीषही तत्र तत्र बुभुक्षोः वीतरागयोः
सब्रजचारिणोः गुरुशिष्ययोर्वा प्रमाणेन तर्कणाचसाधनदृष्टाणां ताप-
क्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तत्र निर्णीयते वादः तदुक्तं प्रमाणतर्कसाधनोपा-
लेभः सिद्धांताविरुद्धः पंचावयवोपपत्तापक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद-
निवादफलस्य तत्र निर्णीयस्य उर्द्ध्ववर्ति निराकरणेन संरक्षणांर्थं वि-
निर्णीयकथेजल्पविजंजेजयपराजयमात्रपर्यंते तदुक्तं तत्राध्यवसाया-
संरक्षणांर्थं जल्पवितंटेवीजप्ररोहसंरक्षणांर्थं कटकणाखाप्रावरणा-
वदिनि कुलजातिनिग्रहस्यानैः परपक्षो ह्यतेति इति जल्पे वितंश-
यावसमानेन तत्र वितंशायामेकेन सपक्षः स्थापित एव प्रयेन च संरक्ष्यता-
एव जल्पेन उभाभ्यामपि सपक्षः स्थाप्यते उभाभ्यामपि परपक्षो ह्य-
त इति विशेषः तदुक्तं यथाक्तोपपन्नकुलजातिनिग्रहस्यानसाधनोपा-
लेभोजन्यसप्रतिपक्षस्यापनाहीनो वितंश इति प्रतो वितंशद्वयश-
रीरता जल्पोनामैकाकथा किंतु शत्रुपतिशयज्ञानार्थं समयवेधमा-
त्रेण प्रवर्ततेति विडम्बनाः तत्राध्यवसायपर्यवसायितेन तत्र वाद-
स्य श्रेष्ठतमुक्तमेव ३२ ॥

सदानंदी टीका ११

जन्मस्थितिलयाः सर्वसृष्टीनामहमर्जन जीवाधिष्ठितभूतानां सर्व-
मुक्तमुपक्रमे १ अध्यात्मविद्याविद्यानां मोक्षहेतुर्हृदि वादजल्प-
वितंशनां मध्ये वादोहमीश्वरः २ तत्र तत्र बुभुक्षोर्वीशिष्यदेशिकयोः

सर्गाणां प्रमाणेन च तर्कणात् साधनैर्हृषणैस्तथा तत्तन्निर्णीयपर्यंतः पक्ष
द्वयपरिग्रहः वादः स्याच्छास्त्रसिद्धांतविर्णीये हेतुरुत्तमः ५ विजिगीषु
कथे जल्पवितंडे भ्रांतिशालिनां जयाजयफले लोकप्रतिष्ठासाधनेन
के ५ यत्रैकेन सकः पक्षः स्याप्यते हृष्यते न्यतः सावितंडाकथासंज्ञा
लौकिकी वातरीफलाः ६ सपक्षः स्याप्यते जल्पभाषामेव प्रकृतिभिः
हृष्यते परपक्षश्च विशेषोयंतयोर्द्वयोः ७ ३२ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्गाणां भौतिकानां मूतानामादिरंतश्चिप्रारो बोक्तव्यं विद्यानां च
तः दशसंख्यानं मध्ये प्रधातुविद्यावधक्के दहेतव्यं प्रव
दतां प्रवक्तृद्वारेण वदत भेदापववादजल्पवितंडाश्च गृह्यन्ते तेषां मध्ये
वादस्तत्तन्निर्णीयार्थत्वादहं ३२ ॥

शान्तेरीटीका

सर्गाणां सूक्ष्ममाणां यत्तद्दमादिरित्यादि प्रागुक्तं तत्रैतानां पुरु
षाणामपेक्षया इह तत्तत्क्रियां सचेतनामपेक्षेत्यपौ न रुक्यम् प्रव
दतां वादप्रकर्षं प्रतिपादयतां वाक्यानां वादजल्पवितंडाश्च प्राणां मध्ये
वादो वादलक्षणं वाक्यमस्मिन्नाचशस्त्रम् वादो नाम वीत रागयोः प
क्षप्रतियत्तपरिग्रहपूर्वकः प्रमाणतर्कपूर्वकसाधनोपालंभप्रयोगे कि
प्रमाणो एकतरपक्षनिर्णीयावसानो वाक्यसमूहः ३२ ॥

रामकंठीटीका उपक्रमं ३२ स्पष्टार्थम्

लासिकी चसुप्रतीटीका

सर्गाणां सूक्ष्मदेहपरिग्रहाणामादिः संकुचितरूपा प्रागवस्था अ
न्तःसंकुचदूषामराणावस्था मध्ये प्रसरदूषाजीवदवस्था हमेवेष्टरो
हेतालक्षणां विभूतित्वेन स्थितः अध्यात्मविद्यात्मनिर्णीयाधिकारि
णी विद्या प्रवदतां जल्पवितंडादिप्रयोक्तृणां वादस्तत्तन्निर्णीयमात्र
फलः ३२

पंचोलीटी का

गी-
ही-
द-

हे अर्जुन सर्गीणां सृष्टीनां आदिरन्ते मध्य उत्पत्तिनाशस्थितयः
अहे विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या अहं प्रवदतां वचनानां कथानां
मध्ये वादो हं वीतराग कथावादः विजिगीषुकथाजल्पः सजल्प
पवस्व पक्षस्थापनाहीनो वितेडा ३१

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

सर्गनामिति सर्गीणां भूतभौतिकादीनामादिमध्यमंतश्चास्मि
विश्वं भरतादिति अध्यात्मविद्येति विद्याश्च तदंशतासां मध्ये
अध्यात्मविद्याक्षेत्रज्ञविवेकोऽस्मि मोक्षसिद्धेः साधनत्वादिति त
था प्रवदतां प्रकर्षणान्योन्यवितर्काभ्यां न कृतप्रयासानां
वितर्कवादनां वादः प्रधानभूतनिश्चितार्थनिर्णीतोऽस्मि मुक्तो ह
मिति निश्चयादिति ३२ ॥

मधुभाष

३२ ॥

भाषाग्रनुवादटीका ३२

सर्ग कहे आकाशादि पदार्थोंमें आकाश जो आदि मध्य ग्रंथमें सदा वर्तमान सो मैं हूँ अथवा सृष्टिमें आदि मध्य ग्रंथमें हूँ तथा हे अर्जुन वियो मे अथात्म विद्या औ प्रवाद करने वालों के बीच वादहूँ यमैं हूँ जिससे सिद्धान्त पदा स्थिर होता है ३२ ॥

टीका

आदित्य मध्यग्रो ग्रंथ यह सृष्टि मांदि नरहोंहु विद्यामांदि
अथात्महों वादहि वादिन कोंहु ३२॥

110

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

अक्षराणामकारोस्मिहं हः सामासिकस्य च अ
हमेवाक्षयः कालो धाता हे विद्यतो मुखः ३३

शंकरभाष्यटीका १

अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोस्मि हं हः समासो-
स्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य किंच अहमेवाक्षयोः दीणाः का-
लः प्रसिद्धः क्षणलवाद्यः अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोस्मि धाता
हे कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विद्यतो मुखः सर्वतो मुखः ३३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ सप्तमं ३३

[The text in this block is heavily obscured by white ink strokes and is largely illegible.]

सामिहंतटीका ३

अक्षराणामिति अक्षराणामध्येः कारोस्मितस्य सर्ववाञ्छयसेन श्रेष्ठतात् त
थावश्रुतिः अकारो वै सर्वा वाक्ये सौम्यशीलमभिर्व्यज्यमाना नाना नृणां भव
तीति सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये हं हः रामकृष्णवित्पादिसमा
सोस्मि उभयपदप्रधानेन श्रेष्ठतात् अक्षयः प्रवाहनूपः कालो हमेव का
लः कलयतामित्यत्रापुराणनात्मकः संवत्सरशतायाप्रवृत्त्यः काल उक्तः
संवत्स्रिनाप्रविहीणो सति क्षयिने अत्र प्रवाहात्मकः अक्षयः काल उच्यते
इति विशेषः कर्मविधातृणां मध्ये विद्यतो मुखो धाता सर्वकर्मफलधा
ता हमित्यर्थः ३३ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

समासे भवत्सामासिकः हं हः धाता कर्मफलभावनादः ईश्वरो विद्य
तो मुखः विद्यतूपः ३३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

श्री.
गी.टी.
द.

अक्षराणां च मध्ये प्रकारः अकारो वै सर्वावागिति श्रुतेः सर्ववर्णीनां प्रकृति
रकारश्चाहं समासानां समूहः सामासिकः तस्य मध्ये द्वंद्वसमासोहं साधुभ
यपदप्रधानत्वेनोक्तः कालः कलमहूर्तादिमयोयः सोहं सर्वस्य प्राणि
मात्रस्य याता भर्ता हमेव ३३ ॥

अभिनवशुभकृतटीका ६

स्यार्थ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रया टीका ७

अक्षराणामसर्ववर्णीनां मध्ये प्रकारः प्रथमसंज्ञस्य सर्वज्ञानस्य तत्ता
न सचाहं सामासिकस्य तत्पुरुषादिसमाससमूहस्य द्वंद्वसमासस्य वि
श्वभयपदप्रधानोहं अक्षयोः नाशेन आदित्यपरिस्य दौत्यत्र मृणादिमहाप्र
लयोने प्रकालोहमेव विद्यते सुखो विराट् याता कर्मफलदाता ३३

वनमाली टीका ८

अक्षराणां प्रकारोहं अकारो वै सर्वावागिति श्रुतेः सामासिकस्य समास
समूहस्य मध्ये द्वंद्वः उभयपदप्रधानोहं द्वयकालाभिमानो अक्षयः
परमेष्ठराजः कालोतः कालोत्पत्ती सर्वविद्य इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धो
हं कल यतामित्यत्र द्वयीकालोक्तः कर्मफल विधातृणां मध्ये वि
द्यते सुखः सर्वतो मुखो याता सर्वकर्मफलदाते चरोहं ३३ ॥

ऊरुमवेजयेतीटीका ९

किंच अक्षराणामिति अक्षराणां सर्वेषां वर्णीनां मध्ये सर्ववर्णीनां को
र' योः कोऽसौः पदमेवास्मितस्य सर्ववाज्यता तया च अकारो वै सर्ववाकसौ
षास्यर्षोऽपि भिद्यमाना वही नाना नृणां भवतीति समासानां समूहस्य
स' मासिकस्तस्य सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये यो द्वंद्वसमासः सोऽप्यह
मेवास्मि अयमीभावतत्पुरुषवद्ब्रवीहि उभयपदप्रधाना दूतेषु मध्येन
स्वेवोभयपदप्रधानत्वेन प्रेष्टत्वात् अक्षयो विनाशरहितः कलामहूर्ता
दिमयोयः सर्वेषां संहर्तृणां मध्ये कालः समयसोऽप्यहं वासिकालः कल मे
यतामहमित्यत्र पुनः संवत्सरादिपरिमितः कालोक्तः तत्तद्व्येसतितस्या
पि क्षयस्यात् इह तत्प्रवाहात्तकोऽवउदंशयमाननृपउच्यते क्षयतवि

शेषणादतो न पुनरुक्तिदोषः यद्वा सर्वसंहरूणां मध्येयः संकर्षणा-
 त्वे ब्रह्मणि क्षयो निवासो यस्या सावक्षयः नास्ति क्षयो यस्येति वाऽक्षय-
 रूपा संकर्षणो स्थितत्वेन तस्याप्यक्षयत्वं संभवमेव सर्वेषां स्रष्टृणां मध्ये-
 विद्यतो मुखश्च तर्मुत्तो यो धाता ब्रह्मा सोऽप्यहमेवास्ति अन्योऽयः कश्चि-
 द्वात्तनामा तस्य व्याहृत्यर्थं विद्यतो मुख इति विशेषणं ३३ ॥

मधुसूदनी टीका १०

अक्षराणां सर्वेषां वर्णाणां मध्ये अक्षरौ ह मस्मि अकारो वै सर्वा वागिति
 श्रुतेः तस्य श्रेष्ठं प्रसिद्धं द्वंद्वः समास उभयपदार्थप्रधानः समासिक
 स्य समाससमूहस्य मध्ये ह मस्मि एव पदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उतरप
 दाप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति तेषां सुभयपदा
 र्थसामाभावेनापहृष्टतात् द्रव्यीकालाभिमानात् अक्षयः परमेश्वराख्यः
 कालो ज्ञः कालः कालो गुणी सर्व इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः
 हो हमेव कालः कल्पितामित्यत्र द्रव्यीकाल उक्त इति भेदः कर्मफलवि
 यात्तृणां मध्ये विद्यते सुखः धाना सर्वकर्मफलदाते शरो सर्वतो मुखो ह
 मित्यर्थः ३३॥

सदानंदी टीका ॥

सदानदा टीका ॥
 वर्णीनां सर्वताग्रूपतयाकारः श्रुतेर्मतः समासस्य समूहेहं हं द्वौ स
 भयतो वरः १ कालोहं परमेशाख्यः काले कालोक्षयः परः क्षयी काला
 भिमानीयः पूर्वोक्तः सविलक्षणः ३ याताहं सर्वतः पूर्णा प्राणीकर्म
 फलप्रदः ३३ ॥

नीलकण्ठी टीका १२

अदराणां मध्ये प्रकारः प्रकारो वै सर्वावागिति श्रुतेः समासिकस्य स
माससमुदायस्य मध्येः हं हं होस्मि उभयपदार्थप्रधानतादिति प्राचः समं
नं एकवाससमासो विडो वायु रुशिष्याणां वा मंत्रार्थकथनार्थवापकत्रा
वस्थाने तत्र विदितमर्थज्ञानं समासिकं चांतरर्थिककृतस्येकत्र नैकाद
शः यस्येति वेत्तलोपः तस्य मध्ये हं होरहस्योर्थो हं हं होरहस्येति सूत्रे
हं शब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्धिकप्रतिहं अक्षयः क्षयहीनः कालः दा

श्री.
गो.टी.
२.

णादिः परोवा ईश्वरः कालस्याधिकालो सिधाता कर्मफलप्रदः विषतो मुखः
सर्वप्राणिनश्चात्तृणामीत्यर्थः ३३ ॥

आनेरीटीका

सर्वेषां सगणामय कृते प्रथमा प्रकृतिरकारपवयं जनानां तत्राणा
प्रदः सरही नाना मनश्चार्थानां सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये
द्वंद्वः उभयपदप्राधान्यात् अतः कालसर्गप्रलययोर्गणयित्वा ल
सि० तित्वा प्राकथानां सर्वकर्मफलानां सर्वतो मुखो विधाता सर्वेषु कर्म
फलदातृषु मुखे सो मुखे यस्मै ह्यः सर्वेषां कर्मफलदातृणां मध्ये हे
मुखो धाता ३३

रामकेरीटीका उपक्रमे ३३ स्पष्टार्थम्

लासिकी वसुधायीटीका

अकारस्य सर्ववर्गोष व्यापकत्वमाह प्रकृतिः अकारो वै सर्वावागेषा
स्पर्शाभाभिर्व्यज्यमानवही नाना रूपा भवतीति अतः प्रवाहरूपे
ण कालोऽशसूचकसूर्यचंद्राद्यनपेक्षकः अतः तत्त्वव्याप्तिहेतुः कालो
हम् अतीतानां भाविनां वापरमेष्टिनो धातृत्वव्याप्तिहेतुरहम् विष
तो मुखश्च उर्मुखो यो तनो धाता विभूतिवित्तस्मितः ३३

पंचोलीटीका

अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारो हेतुश्च पुनः सामासिकस्य समा
ससमुदायस्य द्वंद्वो हेतुश्च अतः अक्षराणां कालः क्षणादिः परमे
श्वरो वा अहमेव विषतो मुखो चतुर्मुखः धाता ब्रह्माहम् ३३

रागवीरसमिहोधिनी ॥

अक्षराणामिति अक्षराणि नक्षरं ते व्यवंते स्वरूपादिति व्युत्पत्त्या
क्षराणि अक्षररूपाणि मंत्राणि तेषां मध्ये अकारमंत्रोऽस्मि सर्वमं
त्रमूलत्वादिति द्वंद्व इति सामासिकस्य समासकानां यस्यां समुदा
यः सामासिकं तस्य समासगणस्य मध्ये द्वंद्वनाम समासोऽस्मि

तत्रैव समुच्चयसिद्धेरिति अहमेवेति अहमेवाज्ञयः कालोसिका
 लातीतत्वात् संवत्सरात्मकोयंकलनात्मकोदन्तनिष्कल इति भा
 वः धातेति दधाति अदधानेभ्यः फलं धारयति पोषयति तानि
 ति वाधात् फलधाता सोऽसि यो हि विषतो मुखो विषतोऽसि न
 स्यात् अजंगमात्मके लोके मुखं व्याप्तिरस्यास्तीति यावदिति वि
 षतो मुखः सर्वस्य प्राणिनां तस्यान्तर्यामितया तत्तत्कर्मफलस्य
 दातेत्यर्थः ३३॥

विषः

मधुभाष्य

३३॥

11. 2000

भाषाग्रनुवादटीकी ३३

और अक्षरों के मध्यमे प्रकार अक्षर में हूं और समासों के विषे उभ
य पद प्रधान हैं समास और अक्षय प्रवाह रूप काल जो सो ह
महै और फल प्रदान करनेवाले से विद्यतो मस्त कहे सर्व फलवि
धात कर्ता में हौ ३३ ॥

दोहा

अक्षरमांदि प्रकारहों हंड समासनमांदि में अविनाशी
कालहों धातासमस्तुविप्रादि ३३ ॥

113

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्रवश्चभविष्यतो कीर्तिः श्रीवीकनारीणां स्मृतिर्मेधाधृतिस्तमाश्च

शंकरभाष्यटीका १

मृत्युरिति मृत्युद्विविधोयनादिहरः प्राणहरश्च तत्रयः प्राणहरः सार्वहरः सञ्च्यते सोऽहमित्यर्थः यवा परैश्चरः प्रलये सर्वहरणान् सर्वहरः सोऽहमुद्रवउत्कर्षः भुदयस्तस्याभिहेतुश्चाहं केषांभविष्यतो भाविकल्पाणानामुत्कर्षप्रामियोग्यानामित्यर्थः कीर्तिः श्रीवीकनारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येताउत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि लोकाः कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ३४ ॥

ग्रान्तदगिरिकृतटीका २

सर्वहरस्य शब्दस्य अत्र मर्त्योत्तरमाह अथवेति भाविकल्पाणामित्युक्तमेव स्पष्टयति उत्कर्षेति कीर्तिर्यथैकत्वनिमित्ताख्यातिः श्रीलक्ष्मीः कीर्तिः शोभा वाकवाणी सर्वस्य प्रकाशिका स्मृतिश्चिरात्तत्त्वस्मरणशक्तिः मेधाग्रंथधारणशक्तिः धृतिर्यथैकत्वमा मानापमानयोरविकृतविजितास्त्रीषु कीर्त्यादीनां भुजमन्त्रमुपपादयति यासामिति ३४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

मृत्युरिति संहारकाणां मध्ये सर्वसंहर्ता मृत्युरहं भविष्यतो भाविकल्पाणानां प्राणिनामुद्रवो भुदयो हं नारीणां मध्ये कीर्त्यायास्तदेवतातृपाः स्त्रियो हं यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवन्ति ताः कीर्तीयाः स्त्रियो मद्भिर्भूतयः ३४ ॥

पिशवभाष्यटीका ४

परप्वेक्षरः सर्वहरो मृत्युरुच्यते प्रलये सर्वहरणान् भविष्यतामुद्रवभूषतो उद्रवश्च भुदयो हं सद्येण कथनं कीर्तिः श्रीः लक्ष्मीः वाक्सरस्वती स्मृतिः स्मरणशक्तिः धृतिर्यथैकत्वमिषासादिसहने क्षमाप्राकुलोभिहतो वापि नाकोशेनैव ताडयेत् अडहो वाग्रनः कार्यैः साक्षमापरिकीर्तिता यता उत्तमास्त्रयो हं यासामाभासमात्रसंबन्धेन लोकाः कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ३४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अध्यातविषयः साधनभूतानां विषयानामर्थपरतिः त्रेयस्य भूतानां विषयानामर्थपरतिः सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहं उपायमानानामुद्रवाद्यिकर्मचाहं नारीणां कीर्तिश्च श्रीश्चाहं वाक्काहं स्मृतिश्चाहं मेधाचाहं

श्री.
गी.टी.
२.

भूतिशार्दूलमाहमेव ३५॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सप्तार्थ ३५ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

मृत्सरितिसर्वहरः सर्वसंहारकोमृत्सुरहं भविष्यतां भाविनां प्राणीनां ३।
इवः वर्तमानकल्याणनरमा गामिकलेप्रणुः इवकर्ताहमेव नारी
णां स्त्रीलिंगवाचकानां पदार्थानां कीर्त्यादयः सप्तदेवताः यदर्जनेतलो
कः सार्चोभवतितामहिभूत यः तत्रकीर्तिनी मसाद्ययी गीयतेननद
विटादिभिः श्रीः शोभावाग्वाणीयया सर्वप्राणीनां व्यवहारश्चलति साचा
तर्विधा परा पश्यतीमध्यमावैवरीव वत्तारिवाक्यरिमितापदानीति
श्रुतेः तासां एव कस्यचिदप्येत हहस्यतेः प्रथमं वाचोऽग्रमिति श्रुत्यादर्शि
ते तथा मंडलवर्त्तमानोपि सैवात्र येव विद्यातपतीति वाचो न त्वयं यतीव वा
तीति एवंतालोहपुटसंयोगाज्ज्ञानावैवरी तउक्तं शतश्लोके दीवर्गोवा
रहेतोर्चदयतिरसनामिति साधेधाराष्ट्रीमंदाव तत्रराष्ट्रसंवेधाज्ञाना
शाहोदेशभाषेत्यर्थगमंदासननगम्यावेदवाणी यद्वाग्वदेत्यविचेतना
तीति श्रुतेः एवं सामं प्रियासूयतामहिभूतिरित्यर्थः यताः श्रुतयः
शतपाः शतश्लोकभाष्येः स्माभिः सम्प्रख्याख्याताः इह तवित्तरभः
पात्रलिखिताः ३५ ॥

वनमालीटीका ८

संहर्तृणां मध्ये मृत्सुरहं भविष्यतां भाविकल्याणं यउ इव उक्तं सौहं
नारीणां मध्ये कीर्त्याः सप्तधर्मपत्रं हं ३५ ॥ ३५

ऊसमवेनयंती टीका ९

किंच मृत्सरिति प्रजापितृकारोः उक्तसमुच्चयार्थकस्तेन सर्वेषामंतका
नामिति संगृह्यते सर्वेषामंतकानां मध्ये सर्वहरः सर्वेषां ब्रह्मादिपिपी।
लिकांतां प्राणीनां प्राणाहरोयोमृत्सुः सर्वस्मृतिहरणकर्ता सोः हमे।
वासि भविष्यतां भाविकल्याणवतां जंतूनामुद्भवोः भुदयस्तोः प्यहमे
वासि यद्वा भविष्यतां भावितां वस्मां जंतुगदिविका गणां मध्ये यउ इह।
वोजन्तात्यः प्रथमविकारसोहमेवासि यद्वा भविष्यतां मुत्पादिष्यमा

नानाप्रणीतानासृजवात्येयकर्मनदप्यहमेनारीणोसर्वीसोस्त्रीणोमध्ये
 याः कीर्त्यादयः समथर्मयत्नस्तान्प्रप्यहमेवास्मितत्रकीर्तिर्नामनाना।
 दिग्देशीयजनेषुधार्मिकतौदार्यवैश्वर्यवत्तृणावत्तत्तानवत्तवैशा।
 ग्यवत्तादीनात्यातिः श्रीर्नामसम्पदेह्युतिर्वीवाउ नामसर्वीयेनिका य
 संस्कृतवाणीहृयासरसतीस्मृतिर्नामहवीनुभूतास्मरणशक्तिः मेधा।
 नामानेकशास्त्रार्थधारणाशक्तिः धृतिर्नामनिरतिशयत्वेदेपिदेहेन्द्रि
 यायुतमनशक्तिः केन विहेतनावापत्यप्राप्तौतनिवर्तनशक्तिर्वीक्ष
 मानामहर्षेविषादेचप्राप्तेनिर्विकारचित्ततावकारानमूर्त्यादयोपिथ
 र्मपुत्रोयुच्यन्तेयतासालेशमात्रसंवंधेनापिसुरतरादयः सर्वज्ञतास्मा
 चनीयाभवन्ति यताविनातुभाग्यहीनाइत्यर्थः ३५ ॥

मधुसूदनीटीका ९

संहारकारिणोमध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारीमृत्युरहं भविष्यतां भा
 विकल्पाणांयउद्भवउत्कर्षः सचाहमेवनारीणोमध्येकीर्तिः श्रीर्वीक
 स्मृतिर्मेधाधृतिः क्षमेतिचसमथर्मयत्नोहमेवतत्रकीर्तिर्धार्मिकत
 निमिताप्रशस्तत्वेननानादिग्देशीयलोकज्ञानविषयताहृयात्यातिः
 श्रीर्थमीर्थकामसंपत्तशरीरशोभावाकांतिर्वीवाकसरसतीसर्वस्पर्श
 स्पप्रकाशिकासंस्कृतावाणीचकारानमूर्त्यादयोपिथर्मयत्नोयुच्यं
 तेस्मृतिचिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः अनेकग्रंथार्थधारणाशक्तिर्मे
 धाधृतिरवसादेपिशरीरेन्द्रियसंज्ञातोत्तममनशक्तिः उक्कंवलप्रवृत्ति जन
 कारोत्तमवापत्यप्राप्तौतनिवर्तनमेवशक्तिर्वीक्षमाहर्षविषादयोरवि
 कृतचित्ततायामाभासमात्रसंवंधेनापिजनः सर्वलोकादरणीयो
 भवति तासोसर्वस्त्रीसूतमत्तमतिप्रसिद्धमेव ३५ ॥

सदानंदीटीका ११

संहारकारिणोमध्येमृत्युः सर्वहरोत्यहं भाविकल्पाणाहृयाणांसमु
 त्कर्षाहमेवच कीर्तिःसहर्मनःत्यातिः श्रीर्थमीर्थादिसंपदा वाग्वा
 णीसंस्कृतासर्वपदार्थानांप्रकाशिका २ स्मृतिचिरानुभूतार्थस्मरणोश
 क्तिरद्भुता मेधासनेकग्रंथार्थधारणाशक्तिरानरी अत्रसादेपिदेहादिसे
 चातोत्तमिकाधृतिः क्षमाहर्षविषादादिहेतोधीनिर्विकारता ४ थर्म

श्री.
गी.टी.
द.

पत्न्यमासावा नारीणां महमेव वासामाभासमात्रस्य संवेधेनापि
नेतवः आदत्तव्याः समस्तोषु संतिलोकेषु सायकः ३५ ॥

नीलकंठीटीका १२

सर्वहरः प्रलयकालिको मृत्युरस्मि भविष्यतो भाविकल्याणानां उद्भवो
प्रेष्यो कर्षो हं कीर्त्यादिसमकमप्यहं वासां संप्रयमात्रेण मनुष्येषु
कृतार्थता बुद्धिर्भवति ३५ ॥

आनेदीटीका

सर्वहरो मृत्युः प्रलयकर्ता कालः भविष्यतामुद्भवसर्गकर्ता कालो हं
नारीणां दत्तपुत्रीणां मध्ये कीर्तिप्रभृतिरहम् ३६ ॥

रामकंठीटीका उपक्रमे ३५ स्पष्टार्थम्

लासिकी वसुधैवीटीका

भविष्यतो भाविकल्याणानां मुद्भवो भुदयः स्मृतिरनुभूतार्थस्य
राशक्तिः अनेकप्रकारार्थावधारणशक्तिर्मेधा धृतिर्दीर्घा ३५

पंचोलीटीका

च पुनः सर्वहरः मृत्युरहं मृत्युर्दिविधः धनादिहरः प्राणहरश्चा
हं सर्वहरः धनप्राणहरश्च द्विविधो हं च पुनः भविष्यतो भावि
कल्याणानां उत्कर्षप्राप्तियोग्यानां मुद्भवो भुदयः तस्या स्मिरहं
नारीणां मध्ये कीर्तिः श्रीः वाक्सरस्वतीति स्त्री उत्तमास्तथा
स्मृतिर्मेधा धृतिरनुभूतार्थस्य राशक्तिः अनेकप्रकारार्थावधारणशक्तिर्मेधा
धृतिर्दीर्घा ३५

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

मृत्युरिति सर्वहरो विषयसंदारकस्तद्वयो मृत्युसंज्ञकः सर्वप्रा
णिनां प्राणान्हरामीति सोऽस्मि तथा भविष्यतो च भविष्यकाल
वर्तिनां च सर्वप्राणिनां मुद्भवोऽत्यंतिकारणमस्मि कीर्तीति
नारीणां मिति स्त्रीलिंगपदानि गृह्यते इति तेषां मध्ये कीर्त्यादिप
दात्मिका विभूतिरस्मि मदात्मकतादिति ३५ ॥

सधुभाष

३४॥

12 16 15 14

भाषाअनुवाद टीका ३५

संहार कारियों के मध्ये मे सर्व संहार कारी मृत्युय हमको जानो और
र होनेवाली वस्तुओं मे उद्भव पदार्थ हम है और स्त्रियों मे समनारी
कहे कीर्ति श्री वाणी स्मृति मेधा धृति क्षमा ये रूप मेरे है ३५ ॥

दोहा

में हो मृत्युसमनाशकर भविष्यतकी उत्पत्ति गिराकीर्ति
श्री नारीमे मेधा क्षमा स्मृति धृति ३५

116

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं
सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

बृहत्सामतथा सामां गायत्री छंदसामहे मासा
नो मार्गशीर्षी ह मृतूनो ऊसमाकरः ३५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

बृहत्सामेति बृहत्साम तथा सामां मोक्षप्रतिपादकसामवेदविशेषः
प्रधानमस्मि गायत्री छंदसामहे गायमादिछंदो विशिष्टानामृतो गाय
त्री ऋगहमित्यर्थः मासानामिति मासानो मार्गशीर्षी ह मृतूनो ऊसमा
करोवसन्तः ३५ ॥

ग्रानंदगिरिकृतटीका २

वेदानां सामवेदोऽस्तीत्युक्तं तत्रावन्तरविशेषमाह बृहदिति छंदसो मा
थे गायत्री नाम यच्छंदस्तदहमित्युक्तं छंदसामृगभ्योतिरेकेण सहृण
भावादित्याशंकाह गायमादीति द्विजाते द्वितीयजन्मजननीतादित्यर्थः मा
र्गशीर्षी मृगशीर्षेण पुक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति मार्गशीर्षी मासः सोहे
यक्तास्य तादित्याह मासानामिति वसन्तोऽरमणीयतादिति शेषः ३५

सामिकृतटीका ३

बृहत्सामेति तामिदं बृहत्साम इत्यस्यामृचिगीयमाने बृहत्सामेतेन वेदः स
र्वेष्वरत्नेन स्तूयते इति श्रौतं छंदो विशिष्टानां मंत्राणां मथे गायत्री मंत्रोहे
द्विजतायादकत्वेन सोमाहरणेन च प्रेषतात ऊसमाकरः वसन्तः ३५

पिशाचभाष्यटीका ४

बृहत्सामनाम सामां प्रधानं साम गायत्री छंदो विशिष्टा मृचां गायत्री ऋग
हं ऊसमाकरोवसन्तर्तः ३५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

स्यार्थ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रुतिनवग्रहकृतटीका ६

स्यार्थ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणा टीका ७

बृहदिति सामां चतुर्दशादिका एतद्ग्रहसंज्ञितानां मथे ईश्वरस्तावका
निकानि चित्वां समाप्ता निरर्थं तदादीनि सन्ति ते पुहत्साममहिभूतिः प

श्री-
गी-टी-
द-

तदग्निसाध्यायेस्पृष्टं निरूपयिष्यामः तथार्कंदसासुः सिगादीनां मध्ये
गायत्रीप्रथमा गायतेनायते सा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा ततश्चतुरक्षरब्रह्मा
उत्तिगादिर्द्वंद्वो निष्पत्तिः सापिपरमेष्ठिरपतिपादिकेति महिभूतिरु-
क्ता तथाहि तस्मिन् विनवेरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदा-
यात् अथ कएव संहिताभाष्यकारस्तु तस्मिन् विनवरिति विष्णुमित्रः सावित्री
गायत्रीति षष्ठा परिणाम्यते तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातृरादित्यो नर्ग
तपुरुषस्य यो सा वादिने पुरुष इति श्रुतेः दिवस्यो न मानस्य हिरण्यगर्भो पा-
थ्यवद्विज्ञस्य विज्ञानानंदस्य भावस्य ब्रह्मणाः वरेण्यं सर्वोक्तुं भर्गो ज्ञेयः धी-
महि ध्यो विनायां प्रसक्तं दमे सं प्रसारणे ध्यायामश्चित्तयामः यद्वा किं भूतं
भर्गः सवितुः सूर्यस्यापि वरेण्यं पुपजीव्यं यदादित्यगते तेन शसुतत्वात्
तस्य कस्य यो नो स्माकं धियो धी प्रचोदयात् बुद्धेः प्रो प्रकर्षणा प्रेरयति तस्य
सवितुः सर्वो धिवरेण्यं धीतेजो ध्यायामश्चित्तसंवेधः अत्रैतदुक्तं भवति सत्य
ज्ञानानंदोक्तकः सविता सर्वजगदुपासनाश्रयतया जगत्कर्ता सर्वोपाधिभि-
श्चिकीरिषुः ततदुपाधियर्मा निजिगीषुः स्वकमनीयत्वादि महिमां दर्शयि-
षुः सयंवशी कृतमायः सर्वोक्तनामात्मभूतो नर्यामी देवो नो स्माकं धियो
धीः प्रचोदयात् ददामि बुद्धियोगं नमिति भगवद्वक्तेः तस्य सवितुर्देवस्या-
त्मभूतवरेण्यं ध्यातृणां संसारकेशमूलमर्तकं भर्गो ज्ञेयः परं ज्योतिः सत-
तं ध्यायामश्चर्यः तथामासानां द्वादशानां मध्ये मार्गशीर्षो ह मासा स्ताव-
च्चादमानेन भवेति चंद्रनक्षत्रनामकाश्रयणा यस्यां पौर्णीमास्यां चित्रानक्ष-
त्रं सचैत्रः तद्ददिशा खाद्यैर्वैशाखादयः प्रकृतेन मृगशिरः संवेधान्तर्गा-
शीर्षः एवं मृगशिरः सामी चंद्रस्तथा सनामनक्षत्रसमाननाथा मासा इत्यु-
क्तनात्मा सेशोपि सपत्न्य सौमी मासामी च सपत्न्य एवं मासनक्षत्रतिथीनामं कदे-
वतत्वेन पुण्यनमतमनो महिभूतिरित्यर्थः यद्वा मृगशिरः सौमीमा संवेधे-
वर्षे मिहितः तस्मिन्नेवाग्रहायनीत्यभिधानात् अग्रहायनो यस्याः सा-
तथेत्यर्थः अतएवाग्रहायनिक इति मार्गशीर्षनामग्रतोऽस्य मासस्य सुखा-
त्वादिभूतिर्न तथा शिशिरादिषण्णामृतूनां मध्ये कसमाकरो वसंतोऽस्मि स-
र्वेषामानंदकरत्वादिशयाश्रयत्वात् ३५ ॥

नंदि

वनमालीटीका

वेदानां सामवेदोस्तीत्युक्तं तत्रायमप्यविशेषः साम्नामृगक्षरावृक्षानां
गीतिविशेषाणां मध्ये तासि हि हवामह इत्यस्यामृचिगीतिविशेषो ह
त्तामनद्यातिरात्रेष्टस्तोत्रे सर्वे चरते नैन्द्रस्तुतिरूपमन्यतः श्रेष्ठताद
हमेव कंदसांनियताक्षरपादतद्वृत्तं दोविषाणामृचां मध्ये त्रिपदा
हिजातीनां जन्महेतुगीयग्रहं द्वादशमासानां मध्ये भिनवशालिवा
स्तृकशाकादिशालीशीनातयशून्यत्वेन च सखहेतुमीरीशीर्षो हेषः
सामृतूनां मध्ये ऊसमाकरः सर्वसंगंधिऊसमानामाकरोतिरमणी
यो वसंतो ह ३५ ॥

ऊसमवैजयंतिटीका ५

किंच हत्तामेति साम्नामृगक्षरावृक्षानां गीतिविशेषाणां मध्ये तासि
हि हवामह इत्यस्यामृचिगीपमाने सर्वे चरते नैन्द्रस्तुतिरूपमतिरात्रेष्ट
स्तोत्रं यद्दत्तामाख्यं गीतिविशेषरूपं सामोक्तं न दहमेवासि वेदा
नां सामवेदोस्तीत्यत्र सर्ववेदानां मध्ये साम्नः श्रेष्ठमृक्तमिह तसाम्नामपि
प्रधानमुच्यते : तोन पुनरुक्तिः कंदसांनियताक्षरपादतद्वृत्तं दोविशि
ष्टानामृचां मध्ये गायत्रीकंदविशिष्टायाग्रहं साहमेवासिमासानां द्वादश
सोर्धकानां मध्ये सारीशीर्षो मासोः हमेवासि तस्याभिनवयादिसंपन्ना
मेभ्यः श्रेष्ठतात् ऊतूनां षसामध्ये ऊसमाकरो वसंतसोऽप्यहमेवासि
तस्य समशीनातयत्वेन मउत्तवहेतुभूतनाताविधिविविन्नवमजरीय
त्वापुष्पफलाद्यत्वेन निखिलजलस्थलास्वरचरतीवनिकरान्द्रादक
त्वेन च सर्वेभ्यः श्रेष्ठतात् ३५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

वेदानां सामवेदोस्तीत्युक्तं तत्रायमप्यविशेषः साम्नामृगक्षरावृक्षा
नां गीतिविशेषाणां मध्ये तासि हि हवामह इत्यस्यामृचिगीतिविशेषो ह
त्तामनद्यातिरात्रेष्टस्तोत्रे सर्वे चरते नैन्द्रस्तुतिरूपमन्यतः श्रेष्ठताद
हं कंदसांनियताक्षरपादतद्वृत्तं दोविशिष्टानामृचां मध्ये हिजातेहिती
यजन्महेतुत्वेन प्रातः सवनादिसवनत्रयव्यापितेन त्रिष्टुप् जगतीभ्यां

श्री.
गी. दी.
२.

५ श्री एतद्वारा हिता जगाम
नतस्त्रिषु सोममच्छायत
लोकमन्त्रं हितापनत्ततो
गायत्री सोममच्छायतत्ता

५ वसन्ते ब्राह्मणमुपनयन

सोमाहरणार्थं गताभ्यां सोमैः प्रविष्टं सगमनं तलव्योः हरणीच हारि
तानि जगत्या गीणि विष्टं भैकमिति च तारितै रक्षरैः सह सोमस्याहरणो
न च सर्वश्रेष्ठा गायत्री गहं च त्ररक्षराणि हवा प्रेक्षंदां स्यात्सुतो जग
ती सोममच्छायतत्ता प्रविष्टं सगमनं तलव्योः तानि च क्षराणि हरण्या गच्छ
त सोमं च तस्मात् क्षरा गायत्रीत्युपक्रम्य तदाहुः गायत्राणि वै सर्वाः ॥ २ ॥
णि सवतानि गायत्री ये वै तदुपसृज्यमानै रिति शतपथश्रुतेः गायत्री ॥ ३ ॥
वा इदं सर्वभूतमित्यादिकं दोषश्रुतेः सहा दशानां मासानां मध्ये प्रभि
नवशालिवास्तुकशाकादिशाली शीतान पशून् यजेत न च सखहेतुमार्गः
श्रीर्षो हं ऋतूनां षष्ठां मध्ये कुरुमाकरः सर्वसंगं यि कुरुमानामा
करोति रमणीयवसंतः ॥ वसन्ते ब्राह्मणोः श्रीनादधीत वसन्ते ज्योतिषा
यजेत न ह वै वसन्ते एवाभ्यर्चयेत् न वसंतो वै ब्राह्मणं तं रित्यादि शास्त्रप्रसि
द्धाहमस्मि ॥ ३५ ॥

सदानंदीटीका १९

वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रापराभिधा साम्नामृगाक्षरादूहगीतिभो
दात्मनामहं १ हृत्तामातिरात्रे तदृष्टोत्रं महतरं सर्वेश्वरतयेन्द्र
स्ततिरूपमितोपहं गायत्री वा इदं सर्वमित्यादौ ब्राह्मणरूपतः छंदो म्ये
संस्तुता सम्यक् कथा शतपथश्रुतौ ३ मध्ये छंदो विशिष्टानां नियतात्
रभागृवां सर्वात्मने न निर्णीता गायत्री छंदसामहं ४ मासानां मार्गशी
र्षो हं सखहेतुतयावरः नातिशीतं न चात्युष्णं यस्मिन्त्याद्यादिशालिति पु
ष्पाणामाकरो यस्माद्ब्राह्मणानामृत्युयतः रमणीयवसंतो सा ब्रह्मनाम
हमित्यतः ॥ ३५ ॥

नीलकंठीटीका १२

हृत्तामतामिदं हवामह इत्यस्यामृविगीयमानं सामं सृष्ट्यस्तोत्रे वि
नियुक्तं इन्द्रदेवतं तत्तामां मध्येऽहमस्मि छंदसामये गायत्री हि जसा
संपादनात्तोमाहरणाच्च श्रेष्ठाहमस्मि कुरुमाकरो वसंतः ॥ ३५ ॥

शान्दीटीका

मासानामध्येमार्गशीर्षहमग्रहायनत्वात्तद्वतारंभकालत्वात् ३५

रामकंठीटीका ३५ सहाय्यम्

लासिकी **वृहत्सामीटीका**

त्वामिंद्रहवामहेत्यस्यामृविगीयमानेवृहत्सामतेनचंद्रः सर्वेश्वरत्वे
नस्तूयते चंद्रसौरहस्यमंत्राणां गायत्रीमंत्रोहम् ऊसमाकरोवसेतः ३५

पंचोलीटीका

तथासाम्नामध्येवृहत्सामाहं चंद्रसामध्येगायत्रीचंद्रोहमासा
नामध्येमार्गशीर्षोहं तूनामध्येऊसमाकरोहं ३५

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

वृहत्सामेति साम्नां सामवेदप्राक्वाभेदानां मध्ये वृहद्व्यंतरं ना
मसामप्राक्वाभेदोस्मि अथमेधादाबुपयोग्यत्वादिति तथा चं
दसां चंद्रोमंत्राणां मध्ये गायत्रीमंत्रोस्मि त्रास्यप्रतिपादनेषुत्य
साधनत्वादिति मासानामिति मासानामार्गादीनां हृदयानां म
ध्ये मार्गशीर्षमासोस्मि तस्यैवाग्रहायणिकत्वादिति सतूनामिति
मार्गादीनां युगैः क्रमात्प्राक् सतूनामथाऊसमाकरोस्मि
जीवनादिबीजभूतत्वादिति ३५॥

मधुभाष्य

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1875

...

1. 凡在本市行政区域内从事生产、经营活动的单位和个人，均应当依照本办法的规定，依法缴纳地方教育附加。

1990年12月15日

भाषाश्रमुवादगीका ३५

और साम वेद में मंत्र ब्राह्मण गद्य यद्य भूत श्रुतियों के मध्य में हह।
साम नाम हम को जानो जिससे इंद्र गाये जाते हैं और छंद बंध युक्त
मंत्रों के मध्यगायत्री हम हैं और मास महीनों में मार्गशीर्ष कहे अग
हन मास हम हैं औ ऋतुओं में वसंत ऋतु में हो ३५ ॥

दोहा

वृद्धतसाम त्यों साम में हिं गायत्री छंद न में द मार्गशीर्ष दो
मासन में हिं ऋतु न मां हि मधुगद ३५

1955年5月15日

[illegible]

५६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्री कृष्णाय नमः

यूते क्लयतामस्मि ते जस्ते जस्मिनामहे ज।
योस्मि व्यवसायोस्मि सत्तं सत्तवतामहे ३८

शंकरभाष्यटीका १

यूते जस्ते जस्मिनामहे ज। यूतमिति यूतमन्त्रदेवनादिलक्षणं क्लयतां क्लय
स्य कर्तृणामस्मि ते जस्मिनां तेजोऽहं जयोस्मि जेतृणां व्यवसायो।
स्मि व्यवसायिनां सत्तं सत्तवतां सात्विकानामहे ३८ ॥

शान्तदमिरिक्तटीका २

यूतमुक्तलक्षणं सर्वसाधहारकारणमत्यायापदेशेन पराभिप्रेतं
निष्पन्नं सामिप्रेतं वा संपादयतामित्याह क्लयत्येति तेजोऽप्रतिहा-
तात्ता उक्तर्षोजयः व्यवसायः फलहेतुरुद्यमः धर्मज्ञानवैराग्यादि स-
त्तकार्यं सत्तं उशताः शक्रः कविशहोत्र यौगिको नरूहः पौनरुत्थात ३८

सामित्तकृतटीका ३

यूतमिति क्लयतामस्योन्वचनपराणां संबन्धि यूतमस्मि ते जस्मिनां
प्रभाववतां तेजः प्रभावोस्मि जेतृणां जयोस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतां।
व्यवसायोस्मि सत्तवतां सात्विकानां च सत्तमहे ३८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

क्लयतां क्लयगतिर्ना यूतमस्मि जेतृणां जयोस्मि व्यवसायानां व्यवसा-
योस्मि सत्तवतां सात्विकानां सत्तमहे ३८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

क्लं ऊर्वतां क्लयापदेशे दत्तादिलक्षणं यूतमहे जेतृणां जयोस्मि व्य-
वसायिनां व्यवसायोस्मि सत्तवतां सत्तमहे ३८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थे ३८ ॥

॥

॥

॥

परमार्थप्रणा टीका ७

यूतमिति क्लयतामस्योन्वचनपराणां मुक्तमोहनशक्तिरूपं यूता-
येन धर्मादयोऽपि मोहिताः संतः किंचित्त्रविडः सामद्विभूतिः जेतृणां।

श्री-
गी. टी.
द.

जयोस्मिन्ववसायिनामुद्यमवतांयव सायोहं सात्त्विकानां सत्तगुणोहं ३६

वनमाली टीका ८

कलयतां परवंचकानां संवंधिभूतमद्देवतादिभूयं सर्वसापहारकमहं
नेजसिनामसुप्रभावानां संवंधितेजोहं जेतृणां पराजितापेक्षयोक्त
र्षभूषणयोहं व्यवसायिनां व्यवसायसफलौघमोहं सत्त्वतां सात्त्विकानां
धर्मज्ञानवैराग्यैष्यर्षभूयं सत्त्वमेवात्र सत्त्वमहं ३६ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ५

किंच भूतमिति कलयतां मिथो वंचनकर्तृणामनेपराभूयसजयमि-
हं कृतां सापराणां संवंधिभूतं सर्वसहस्रमद्देवतादिभूयमहमेवास्मि ते-
जसिनां प्रभावतां संवंधितेजः प्रभावोऽहमेवाहं सिजेतृणामपराजिता
नां संवंधोपराजयापेक्षयोक्तो जयोऽपराजयर्षभूयः सोहमेवास्मि व्यवसा-
यिनां मुद्यमकर्तृणां संवंधीयो व्यवसायः फलवानुद्यमः सोऽप्यहमेवास्मि स-
त्त्वतां वलवतां संवंधियत्तसंवलंतदप्यहमेवास्मि ३६ ॥

मधुसूदनी टीका १०

कलयतां कलस्य परवंचनस्य कर्तृणां संवंधिभूतमद्देवतादिलक्ष-
णां सर्वसापहारकारणमस्मि नेजसिनामसुप्रभावानां संवंधितेजो-
प्रप्रहतात्तसमहमस्मि जेतृणां पराजितापेक्षयोक्तर्षभलक्षणां जयोस्मि व्यवसायिनां
व्यवसायः फलाद्यभिवागीउ नो ग्रहंस्मि सत्त्वतां सात्त्विकानां धार्मि-
कानां धर्मज्ञानवैराग्यैष्यलक्षणां सत्त्वसमकार्यमेवात्र सत्त्वमहं ३६

सदानंदी टीका ११

भूतं कलस्य कर्तृणां यत्सर्वसापहारकत अतीवोप्रभावतां तेजसो-
जसिनामहं १ जेतृणामहमुक्तर्षभलक्षणां जयपवव सशक्तलोघमो-
हं वज्रतानां व्यवसायिनां २ सात्त्विकानामहं सत्त्वधर्मज्ञानादिलक्षणां
३६ ॥

नीलकंठी टीका १२

व्यवसायोनिश्चयउद्यमोवा ३६ ॥

आनेदीटीका

क्ललयतोपरवंचनप्रकाराणांमध्येयुतमस्मि तेजस्विनोपरप्रकाशकारणा
नासूर्यादीनामध्येतेजोस्मि सूर्यादीनामपिप्रकाशकारणमहमेवैत्यर्थः ए
वंजयकाराणांमध्येजयोस्मिउद्योगकाराणांमध्येवयोगोस्मिसत्तैर्यै
थैर्यकाराणांमध्येथैर्यमस्मि ३५ ॥

रामकंठीटीका ३५ ज ३५ स्पष्टार्थम्

लाविकी वसुध्नीटीका

तेजस्विनोप्रभाववतोतेजःप्रभावः जेतृणोजयोस्मि उद्यमवतां व्यव
सायोस्मि सत्त्ववतांथैर्ययुक्तातांसत्तैर्यम् ३५ ॥

पंचोलीटीका

क्ललयतोक्ललकर्तृणांमध्येयुतोहेतेजस्विनोप्रभूतानांमध्येप्रभा
वोहेजेतृणांमध्येजयोस्मि व्यवसायवतांउद्यमवतांउद्यमोहेसत्त्व
वतांसात्विकानांसत्त्वमहे ३६

रागवीरसमिहोधिनी ॥

युतमिति क्ललयतांपरवंचकानांमध्येयुतमस्मि तद्वनंदिश्राहु
दिषुप्रप्राप्तमिति प्राप्तेष्टकत्वादिति तेजइति तेजस्विनांराज्ञां
यतेजःकोपादंउजं तत्प्रतापःप्रभावश्चास्मि जयोस्मीति सत्त्ववतां
सत्तंनामथीरत्वंमंत्रश्चतद्वतांयोजयः प्रभावो यश्चव्यवसायउत्साहो
यश्चसत्तंमंत्रस्तद्वतामिकाशक्तिरहमेवास्मीत्यर्थः ३६ ॥

मधुभाष्य

३६ ॥

122

विषय सूची

प्रस्तावना १
१. प्रस्तावना १
२. प्रस्तावना २ २
३. प्रस्तावना ३ ३
४. प्रस्तावना ४ ४
५. प्रस्तावना ५ ५

अध्याय १

प्रस्तावना

१. प्रस्तावना १ १
२. प्रस्तावना २ २
३. प्रस्तावना ३ ३
४. प्रस्तावना ४ ४
५. प्रस्तावना ५ ५

६. प्रस्तावना ६ ६
७. प्रस्तावना ७ ७
८. प्रस्तावना ८ ८
९. प्रस्तावना ९ ९
१०. प्रस्तावना १० १०

अध्याय २

१. प्रस्तावना १ १
२. प्रस्तावना २ २
३. प्रस्तावना ३ ३
४. प्रस्तावना ४ ४
५. प्रस्तावना ५ ५
६. प्रस्तावना ६ ६
७. प्रस्तावना ७ ७
८. प्रस्तावना ८ ८
९. प्रस्तावना ९ ९
१०. प्रस्तावना १० १०

अध्याय ३

भाषाश्रुवाद टीका ३६

कल वस्तुओं में घुल करे जग्रा मैं ही और तेजसियोंमें तेज जो प्रा-
ताप सो मैं तथा जय और अवसाय करे उद्यम भी मैं और सतो गुणी
जितने है उन में सतो गुण हम है ३६ ॥

टोटा

वंचकके महिं घुलदों तेजवंतमहिं तेज उद्यमजयश्रुस
तदों सखवंतमें मेंज ३६

123

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

हृसीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनेजयः सु-
नीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशानाकविः ३०

शंकरभाष्यटीका १
हृसीनामिति हृसीनां वादवानां वासुदेवोऽस्मि प्रथमेवाहं तत्तावापांड-
वानां धनेजयस्तमेव मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्या-
सः कवीनां क्रांतदर्शिनामुशानाः कविरस्मि ३० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २
स्यार्थ ३० ॥ ॥ ॥ ॥
सामिकृतटीका ३
हृसीनामिति वासुदेवोऽहं तां मुपदिशमि धनेजयस्तमेव महिभूतिः
मुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहमस्मि कवीनां क्रांतदर्शिनां मा-
प्येउशाना नामकविः शुकः ३० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४
हृसीनां वासुदेवोऽस्मि मुनीनां मननशीलानां सकलपदार्थतत्त्वज्ञानां
कवीनां क्रांतदर्शिनो ३० ॥

रामानुजभाष्यटीका ५
हृसीनां वासुदेवसूनु रहमेव न तत्र विभूतिरर्थांतराभावादेव सूनुत्वाका-
रेण प्राविर्भावात्तु यत्तामर्थं तत्तादाविनाभूतमित्यर्थः पांडवानां मा-
प्येतमेवास्मि मुनयो मननेनात्मयायात्पदार्थतः तेषां मध्ये व्यासोऽहं कव-
यो विपश्चितः तेषां मध्ये उशाना भार्गवोऽहं ३० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६
स्यार्थ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थ प्रपाटीका ७
हृसीनामिति यथा रुद्राणां शंकरश्चाहं रामः शशभृता महामिति नो येन
हृसीनां वादवानां मध्ये वासुदेवस्याप्यहं वासुदेवः वलभदोऽस्मि भगवतो हि-
देवक्यामा विभीविमानेन तपसा यतो न सुत्यत्र मात्रस्य शावककायुपेत-
तं संभवति किंचैकस्यैव सुखेन विभूतिं त्वनोपपद्यते पांडवानां मध्ये

वासुदेव

श्री.
गी.टी.
८.

यनेजयस्त्रिमहिभूतिः सुनीनां वेदार्थमननशीलानां मध्ये वेदव्यासोऽस्मि
कवीनां क्रांतदर्शिनो मध्ये उशाना भृगुपुत्रः कविशुक्रः ३० ॥

वनमालीटीका ८

साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिमध्ये पादस्तेन दूषेण चित्तनार्थः हस्तीनां
मध्ये वासुदेवो वसुदेवपुत्रो ह्युपाङ्गवानां यनेजयस्त्रिमहं सुनीनां मन
शीलानां मध्ये वासोऽहं कवीनां क्रांतदर्शिनो मध्ये वेदव्यासोऽहं कवीनां मध्ये उ
शाना कविरिति व्याख्यातः शुक्रोऽहं ३० ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका ५

किंच हस्तीनामेति हस्तीनां हस्तिवंशानां वासुदेवो वसुदेवपुत्रस्तदुप
देसः हमेवासि श्रद्धापायीतराभावानमहिभूतिः किंच साक्षाद्विभू
तिवात्सल्ये चरोऽहमेव वसुदेवपुत्रकारत्वेनाविभूततत्तदनुगुणा
बुद्धिवलपौरुषसौंदर्यादिकं मद्विना भूतं तन्मविभूतिरूपमित्यर्थः
ह^१ यद्वा हस्तीनां वासुदेवो जीलभद्रोऽमेव तस्य तशेषावतारत्वेन जीवत्वा वि
शेषात्तद्विभूतित्वं च तत्तद्वपुःपाङ्गवानां पाङ्गुतनयानां मध्ये यनेजयस्त्रिम
जीव^२ हमेवासि तव मद्वतारत्वेन तद्विशेषानमहिभूतित्वं च तत्त सर्वभ्यः
पाङ्गुपुत्रेभ्यश्चेष्टानां सुनीनां वेदार्थमननशीलानां व्यासो वेदविभाम
कर्ता कस्मै हेयाय नोऽहमेवासि तस्य मद्वतारत्वेन सर्वभ्यो मुनिभ्यः श्रे
ष्ठतान् कवीनां सूक्ष्मार्थविवेचनयशसां विपश्चिन्तां मध्ये उशाना शुक्रा
चार्यो हमेवासि ३० ॥

मधुसूदनीटीका १०

साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिमध्ये पादस्तेन दूषेण चित्तनार्थ इति प्रागेवो
क्तं हस्तीनां वासुदेवः वसुदेवपुत्रत्वेन प्रसिद्धस्तदुपदेस्यमहं तथा पाङ्ग
वानां मध्ये यनेजयस्त्रिमहं सुनीनां मननशीलानां मध्ये वेदव्यासो
हं कवीनां क्रांतदर्शिनो मध्ये वेदव्यासोऽहं कवीनां मध्ये उशाना कविरिति
व्यातः शुक्रोऽहं ३० ॥

सदानंदीटीका ११

हस्तीनां तत्तात्वासाक्षाद्वासुदेवो हमेव यः साक्षाद्वासुदेवस्य महामाया
विनोदनेः विभूतिमध्ये श्रीशस्यापाङ्गवानां मध्ये यनेजयस्त्रिमहं वसुदेवपुत्रत्वेन

विदानेदवनात्मनः २. सुरप्रार्थोद्भूतिर्युक्तालययौधौरसमयः समाज्ञा
दाज्ञादोभमतिमिरविधेसिकरजः भृशंशृंगाराद्रौपरिमितगतिः स्रक्
वलयोहृदाकाशे ध्येयोद्भूतवपुरयंकुलउदुपः ३ पांडवानांतमेवासिम
दिभूतिर्यनंजयः मुनीनांसर्ववेदार्थभिज्ञानांवादरायणः कवीणाम्
स्यहंशुक्रः ससूक्तार्थविवेकिना ३० ॥

नीलकंठीटीका १२

हृसीनांयादवानां उशनाशुक्रः ३० ॥

ग्रान्दीटीका

कवीनांसूक्तार्थोलेविनाम् ३० ॥

रामकंठीटीका उपक्रमे ३० सप्तार्थम्

लासिकी यन्त्राटीका

मुनीनामात्ममननशीलानाम् कवीनांज्ञातदर्शिनोशुक्रः ३०

पंचोलीटीका

हृसीनांहृस्मिजलोत्पन्नानामध्येवासुदेवोस्मिपांडवानोयुधि
ष्ठिरादीनामथेयनेजयः अर्जुनोहंमुनीनामथेव्यासवेदव्यासो
हंकवीनामथे उशनाः शुक्राचार्यः कविरहं ३०

रणवीरसमिद्धेधिनी॥

हृसीनामिति हृस्मयोयादवविशेषास्तत्रैवतत्कुलेभवास्ते।
षांमध्ये वासुदेवो वसुदेवस्य पुत्रः सोस्मि तत्कुलदेवत्वादिति
पांडवानामिति पांडवाः पांडुसुता युधिष्ठिरादयोभगव
द्भक्तास्तेषांमथ्याहुनंजयोर्जनस्तमेवादमस्मि मरुपदिष्टत्वा
दिति मुनीनामिति मननं नामस्वोपास्यापासनंतेदेवप्रीत्यम
भ्यसनं येषांतेमुनयस्तेषामपि व्यासोस्मि सकलवेदवेदागादि
पारेगमत्वादिति कवीनामिति कवयः ज्ञातदर्शिनः सतस्तेषां
वमथ्याउशानानामकविरस्मि दत्तगुरुत्वादितिभावः ३०

सुभाष

३०॥

१२५

सुभाष

भाषाग्रनुवादटीका ३०

और हलि वंशियो मे वासदेव कल हम है जोतम को उपदेश कर
तेहै और पांडवो मे अर्जुन जो तम सो मै हूं ओ मुनियो मे व्यासदेव न
या कवियो मे उसना मुक हम है ३० ॥

दोहा

वासदेवहो हलिमंदि अर्जुन पांडवमंदि मुनिनंमंदिहो
व्यासहो कविन मंदि कविप्रादि ३० ॥

दंडोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगीषतां मौ
नेचैवास्मिगुह्यानां ज्ञानेज्ञानवतामहं ३८ ॥

शंकरभाष्यटीका १

दंडइति दंडोदमयतां दमयितृणांमस्मि अदोतानां दमनकारणं
नीतिरस्मि जिगीषतां जेतमिच्छतां मौनेचैवास्मि गुह्यानां गोप्या-
नां ज्ञानेज्ञानवतामहं ३८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अदोतानुत्पत्त्यान पथि प्रवर्तयतां दंडोदमयप्रवृत्तौ निग्रहे हेतुरि-
त्यर्थः नीतिर्मायोधर्मीस्य जयः पापस्य प्रकाशकः मौने वाचः संय-
मतमृतमा वा चतुर्थीश्रमवृत्तिः श्रवणादिद्वारा परिपक्वसमाधि-
जन्यसम्पत्तिज्ञाने ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ३

दंडइति दमयतां दमकर्तृणां संबंधीदंडोस्मि येनासंयताग्रपिसंयता-
भवेति सदंडोमहिमूतिः जेतमिच्छतां संबंधिनीसामाफपायवृत्तानी-
तिरस्मिगुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मा नमवचनमहमस्मिनहितृत्वीस्मि
तस्याभिप्रायो ज्ञायते ज्ञानवतां तत्तत्तानिनां यत्तत्ज्ञानेन दहं ३८ ॥

पिशुनभाष्यटीका ४

दमयितृणां संबंधिदंडोस्मि अदोतानां दमनकारणं जिगीषतां जिगी-
षतां जिगीषणां नीतिरस्मिनीतिः बहुधा गुह्यानां गोप्यानां गुप्तहेतुर्मा
नमस्मि ३८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नियमातिक्रमे देहे कुर्वतां देहोहे विजिगीषणां जयोपायो नीतिर-
स्मिगुह्यानां संबंधिगोपकेषु मौनमस्मि ज्ञानवतां ज्ञानेचाहे ३८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रणाली टीका ७

दंडइति दमनकर्तृणां संबंधीदंडोस्मि येन असंयता संयता भवेति।
जेतमिच्छतां संबंधिनी नीतिरस्मिगुह्यानां गोपनीयानां मौनमवच।

श्री.
गी. टी.
८.

नमस्मिन्त्यात्मानवतां ज्ञानमस्मि ३८ ॥

वनमालीटीका ८

दमयतामदांतानुपयान्यथिप्रवर्तयितासुत्यथप्रवृत्तौनिग्रहहेतुर्दंडो
हे जिगीषतांजेतमिच्छतांतीतिर्यायोहेगुह्यानांगोप्यानांगोपनहे
तमौनमहं नहिनृत्सीस्थितस्याशयोज्ञायनेगोप्यानांमध्येप्रवणाम
ननपूर्वकमात्मनोनिदिध्यासनरूपमौनंवाहं ज्ञानवतांश्रवणाम
नननिदिध्यासनपरिषाकप्रभवसर्वस्वरस्य साक्षात्काररूपमविद्या
निवर्तकमहं ३८ ॥

ज्ञानं

ऊसमवेजयतीटीका ९

किंच दंडश्चेति दमयतामयीदाऽतिक्रमेसनिदंडकर्तृणांसंबंधीयो
दंडोतिपीडाविशेषः येनोत्पद्यमानस्येवरेतिसोप्यहमेवास्मि जि
गीषतांजेतमिच्छतांसंबंधिनीतीतिर्योपायस्तस्यप्रकाशकरूपोमा
योःहमेवास्मिचपुनः गुह्यानांश्रवणमनननिदिध्यासनरूपानांगोप्यानां
मध्येमौननिदिध्यासनास्यामहमेवास्मि तस्यश्रवणमननाभ्यासुत्कृष्ट
ज्ञानं ज्ञानवतांयगपरसंरूपविदार्यथात्पशास्तज्ञानानांसंबंधियत्
ज्ञानैर्यथात्पत्नतत्वेदनेतदहमेवास्मि ३८ ॥

मधुसूदनीटीका १०

दमयतां प्रदातानुपयान्यथिप्रवर्तयितासुत्यथप्रवृत्तौनिग्रहहेतुर्दंडो
स्मि जिगीषतांजेतमिच्छतांतीतिः त्र्ययोजयोपायस्यप्रकाशकोहमा
स्मि गुह्यानांगोप्यानांगोपनहेतुः मौनंवाचंयमतमहंस्मि नहिनृत्सी
स्थितस्याभिप्रायोज्ञायते गुह्यानांगोप्यानांमध्येसंज्ञासश्रवणमना
नपूर्वकमात्मनोनिदिध्यासनलक्षणमौनंवाहमस्मि ज्ञानवतांज्ञा
नितोयन्श्रवणमनननिदिध्यासनपरिषाकप्रभवमहिनीयात्मसा
क्षात्काररूपसर्वज्ञानविरोधितानंतदहमस्मि ३८ ॥

सदानंदीटीका ११

दांतिहेतुर्दंडातांतांदंडोदमयितामहं तीतिरस्मिन्नेष्टूनांजयोपायप्र
काशकः वाचंयमतंगोप्यानामभिप्रायस्यगूढता निदिध्यासनमेवात्र
मौनंवागुत्पत्त्यमहं प्रज्ञामनाशकं ब्रह्मज्ञानज्ञानवतामहं ३८ ॥

नीलकंठीटीका १२

दमयतां राजादीनां दमनसाधनं दंडो ह मस्मि जिगीषतां जेतु
मिच्छतां जयसाधनं नीतिरस्मि मोनं वाचो निग्रहः ३६ ॥

आनंदी टीका

दमयतां दमनकारणानां मध्ये दंडोऽस्मि जिगीषतामिति धर्मधा-
र्मितो रभेदत्वात् जिगीषाकारणानां मध्ये नीतिरस्मि ज्ञानवताम
कस्मिन्नेव विषये नानाप्रकाराणि हिताहितादिग्रहणानि ज्ञाना-
नि विद्यन्ते इति नानाज्ञानानां मध्ये ज्ञानं परमार्थतमस्मि गुप्तानां
गोपनाप्रकाराणां मोनं चैवास्मि ३६ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् ३६ ॥

लासिकी टीका ॥

दमयतां दमकर्तृणां दंडोऽयेना संयता अपि संयता भवन्ति नीति
सामाद्युपायरूपा गुप्तानां रहस्यानां गोप्यानां मोनमात्ममननं
ज्ञानवतामहेतुज्ञानसंपन्नानां ज्ञानमहेतुज्ञानम् ३६ ॥

पंचोली टीका

दमयितां दमयितृणां दंडोऽतां दमनकारणानां दंडः ग्रहं जि-
गीषतां जेतुमिच्छतां नीतिरहं च पुनः गुप्तानां गोप्यानां मोनम-
स्मि ज्ञानवतां ज्ञानमहं ३६ ॥

रत्नवीरसमिद्धोधिनी ॥

दमयतामिति दमो दंडस्तं ऊर्वतां दमयितां दंडयितृणां राजां दंडो दं-
डशक्तिरस्मि साधनवत्तु एव मध्ये दंडस्येव प्राधान्यादिति नीतिरिति
जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीतिरस्मि नीत्येव जयलाभादिति तथा गुप्ता-
नां गुप्तमंत्राणां मध्ये मोनं चैवास्मि स्वमंत्रमूलत्वादिति ज्ञानमिति
ज्ञाननामस्वरूपलाभस्तद्वत्तात्त्विकस्वरूपलाभानां ज्ञानस्वरूपस्यैव
रस्मिस्वरूपस्यैव तत्पदसिद्धेरिति भावः ३६ ॥

मधुभाष्य

2511

128

[Faint, illegible handwritten text]

11 DE FÉVRIER 1971

11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847

॥ कर्मणि विष्णोर्नाम

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥

ਸਭਾ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ

[Faint handwritten Devanagari script]

www.pearsoned.com.au

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

भाषाप्रनुवादटीका ३८

दम करने वालोंमें दंडनूप हम तथा जीतने वालों की नीति हमें
माने शुचि पदार्थों में मौन जो सो हम और ज्ञानवानों में ज्ञाननू
य भी हमीहै ३८ ॥

दोहा

दमनप्रीति मदि दंडहों जयइच्छा नयज्ञान उसन मां
दि मौनहों ज्ञानवानमें ज्ञान ३८ ॥

129

॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ श्री गुरुदेव नमः ॥

॥

॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ श्री गुरुदेव नमः ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जनं नत
दस्ति विनायत्स्यात्तया भूतं चराचरं ३५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

यच्चापीति यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जनं प्रकर
णोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह नतदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा
मया विनायतं स्याद्वेत्तयापहृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हिनतस्या
दतोमदात्मकं सर्वमित्यर्थः ३५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

जाग्रमात्रप्रतिविमितं चैतन्यं बीजं किमिति स्याद्वरं जंगमं वात्सदति
रेकेण न भवति तत्राहमयेति तस्यापि सदृशेण सत्माशंकोक्तं शून्यं
हीति आत्मनोपकर्षादित्यर्थः मयेव सच्चिदानंदसदृशेण सर्वस्य सा-
देवित्यतः पादार्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

यच्चापि नित्यं यदपि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहं तत्र हेतुः मया
विनायत्स्यात् भवेत् ततश्चरं मचरं वा भूतं नास्तेवेति ३५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

यच्चापीति बीजं प्ररोहकारणं नतदितिसंक्षेपमाह मया विनायत्स्याच्चरा
चरं चरमचरं वा नतदस्ति ३५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्वभूतानां सर्वावस्थावस्थितानां तदवस्थाबीजमहं प्रती यमानं म
प्रती यमानं च यत्तदहमेव चराचरं सर्वभूतजानं मया तत्तयावस्थि
तेन विनायत्स्यात्तदस्ति ग्रहमात्मा गुणकेशेति प्रकृमात् नतदस्ति
विनायतस्यात्तया भूतं चराचरमिति तत्तयावस्थानमेव विवक्षितं स
र्ववस्तुजानं सर्ववस्तुमया तत्तया भूतेन युक्तमेव स्यादित्यर्थः ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

श्री.
गी. टी.
८.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तं ह मस्मि तदेव दृश्यति चराचरे
न तदस्ति यन्मया विना स्यात् तन्मया निरेकेण भवति यतो न हूयो हं प्रजा-
देतोरेतत्तः सर्वं ॥

वनमांसीटीका ८

यदपि सर्वभूतानां प्ररोहकारणं बीजं सर्वत्राद्यलौकिकानंतगुणाविशि-
ष्टमेवाहमेव चरमचरं च यद्भूतजाततन्मया सर्वे चरेणा विना नास्ति किं
तन्मया सर्वे चरेणा चित्तशक्तिना सर्वमंतर्बहिः सर्वमिति भावः ३५

ऊरुमवेजयंतीटीका ५

किंच यच्चापि सर्वभूतानां सर्वावस्थावस्थितानां चेतनाचेतनद्रव्याणां
संवधियच्चापि यत्किंचिदपि बीजमुत्पत्त्यादिकारणं तत्सर्वमहमेवास्मि-
तत्र हेतुमाह न तदिति हेः जनमया सर्वकारणं न सर्वात्मना सर्वे चरे-
णा विना यत्किंचिदनेन चराचरेणावरजगमद्रूपं भूतं चेतनाचेतनद्रव्येया-
त्किंचित्स्यात्तत्सर्वं वस्तुमात्रं मनुष्यकृतस्यात्किंचित्ममशक्तमेव स्यात् य-
द्वा मया प्रकृतं विना यदस्ति तद्दृष्टेवन स्यादित्यर्थः ३५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

यदपि च सर्वभूतानां प्ररोहकारणं बीजं तन्मायोपाधिकं चैतन्यमह-
मेव हे प्रजन मया विना यत्स्याद्देव चराचरे वा भूतं वस्तु तन्नास्तेव-
यतः सर्वं मत्कार्यमेवेत्यर्थः ३५ ॥

सदानंदीटीका ११

मायोपाधिकं चैतन्यं बीजं यत्सर्वदेहिनां तदहेन एव प्रजतः किंचिद-
स्ति चराचरे १ सदात्मना तत्सर्वं चराचरमिदं जगत् २ ३५ ॥

नीलकंठीटीका १२

सर्वभूतानां बीजमित्यनेन सर्वभूतानि मदिभूतिरिति दर्शितं तदेवो-
पपादयति न तदस्तीति मया विना भूते किमपि नास्ति उपादेयस्य
उपादानमंतरेण स्थित्यसंभवात् ३५ ॥

ग्रानंदीटीका

पतङ्गसंहरति ॥

सर्वेषां भूतानां बीजं यत्किमप्यस्ति तदहमेव चराचरभूतं मम विना य-
त्स्यात्तन्नास्तेव ३५

ततो नानाज्ञानमथैकस्य ज्ञा रामकं वीटीका नस्य यथोक्तस्य प्राधान्येन प्रतिपादितं विभूतिप्रतिपादनं
 किं वदन्ना विभूतिवित्तरकथनेन संप्रदायि मम परा विभूतिर्यतः सर्वभूता उपसंहरन्नाह ॥
 नो प्राक्प्रतिपादितयामप्रकृतिभेदेन प्रसूतानां यद्दीजस्य त्रिकारणोऽसौ
 हमेव नहि वा एकांशं जगतां किंचित्संभवति मन्मायाशक्तिमात्रमेकं व
 र्जयित्वे तर्थाः यतस्तदिह वेतनमचेतनेवानास्ति न सत्ता भजते यन्मया वि
 नोत्पद्यते चराचरमतः सकलकारणभासव्यतिरेकेण पारमार्थिकमहमे
 व काराणं सर्वभूतानामिति

॥

अथ वा किं पृथग्युद्धिर्देवो लासि की टीका
 न सर्वसो भूतानां यदपि च वीजं भूतत्वं समवायिकारणं तदहम् तत्र हेतुः ।
 न तदस्तीति मया हंता प्रत्ययेन विना यश्चराचरात्मकं भूतजातं स्याद्भवती
 तिसंभाव्यते तत्रास्तेव तदुक्तम् न सा जीवकला काचित्संज्ञानद्वयवर्तिनी
 व्याप्ती शिवकलाय स्यात्सपिष्टा जीनविद्यत इति

पंचोली टीका

हे अर्जुन च पुनः सर्वभूतानां यदपि वीजं प्ररोहकारणं तदहं यच्चराचरं
 भूतं मया विना मया परित्यक्तं स्यात् भवेत्तत्रास्ति ३५

शाखीरसमिद्धो धिनी ॥

इदानीमुक्तमर्थमुपसंहरति यच्चापीति स्पष्टार्थमेतच्छ्लोकद्वयं ३५

मधुभाष्य

३५ ॥

Handwritten text at the top of the page, likely a header or title.

131

First main block of handwritten text, consisting of several lines.

Second main block of handwritten text, continuing the narrative or list.

Third main block of handwritten text, appearing as a separate section.

Fourth main block of handwritten text, possibly a concluding paragraph.

भाषाप्रनुवादटीका ३५

और यावत जीवो मे जो बीज सो हे अर्जुन हम है और जो मेरे विना
है सो ऊँछ नहीं है अर्थात् चराचरमेरे विना ऊँछ बाकी नहीं है ३५

होहा

अर्जुन जो सभ भूतमें निश्चयबीज समेंद सोबिन होय सो द
यनहि जीव चराचर पद ३५ ॥

132

५५. विष्णुसहस्रनाम
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ५२ ॥ इति विष्णुसहस्रनाम ॥

श्री.
गी. टी.
२.

वनमालीटीका ८
प्रकरणार्थमुपसंहरन्विभूतीः संक्षेपेणाह नातशतिममदिव्यानांविभू-
तीनामंतरयज्ञानास्ति यतः सर्वज्ञेनापिसामशक्यतेज्ञातुंवक्तुंवासनामा-
त्रविषयतात्सर्वज्ञतायाः पप्रतत्ताप्रत्युद्देशतएकदेशेनशोकोविभूती
विस्तारोविस्तारोमया ४ ॥

१३
ऊसमवैजयंतीटीका ९
एवंयद्यापीत्यनेनसर्वस्यसमताधिकरणानिर्देशस्य चेत्तनावेतनात्मक
संविद्यस्यात्मनयावस्थानमुक्तेदांतीप्रकरणमुपसंहरन्विभूतीनांसा-
ख्यापरिच्छेदोवाचयति नातोस्तीति हेपरंतप अज्ञानशत्रुतायनममाने
तशक्तेरनेतविभूतिमतः सर्वेष्वरस्यहिदिव्यानामनेतानांविभूतीनामंत
साख्यापरिच्छेदोनास्तियतोः त तास्यतोहेतोर्द्वेषातसंक्षेपतएकदेशेने-
त्यर्थः मयासर्वेष्वरेणापिविभूतेर्महिभूतेर्विस्तारोविस्तारः शोक्तः प्रक-
र्षेणाकथितः तशचेनयदिमयापिमहिभूतंवक्तुंनशक्यते तर्ह्युक्ता तेऽप्येवां
वर्तेतिसूचितं ४ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरन्विभूतिं
संक्षेपेणाह नातशतिममदिव्यानांवि-
भूतीनामंतरयज्ञानास्ति यतः सर्वज्ञेनापिसामशक्यतेज्ञातुंवक्तुंवासनामा-
त्रविषयतात्सर्वज्ञतायाः पप्रतत्ताप्रत्युद्देशतएकदेशेनशोकोविभूतेर्विस्तारो
विस्तारोमया ४ ॥

सदानंदीटीका ११
इयन्नानास्तिदिव्यानांविभूतीनाममेशितः सर्वज्ञेनापिवक्तुंवातातंवांनै-
वशक्यते १ इयन्नामहिभूतीनामनेतानांकथंचन विभूतेरेषविस्तारः
शोक्तस्तेवैकदेशतः २ ४ ॥

नीलकंठीटीका १२
नातोस्तीति उद्देशतः एकदेशेनविभूतेर्विस्तारोविस्तारोमयाशोक्तः ४-

आनंदीटीका
अंतरयतावधिर्नास्ति उद्देशतः किंचित्तात्रनामकीर्तनात्
४

मयाचपुरमकारणेनसतासुमा रामकंठीटीका यामहिमोद्भाविताभेदभावाश्रितायाविभूतयोममसंभवन्ति
तासां॥ममसंवधिनीनांदिवाभद्रयाकाशादुद्भूतानामपर्यंतसर्वपरार्थ
व्यवस्थितानांविभूतीनांनिजशक्तिविजृम्भमाणानामंतोवधिर्नवि
द्यते पञ्चतिरुप्रकरणोत्तदेशतःकस्यविजृम्भस्पर्कीर्तनादिभूतेःसवि
भवस्यविस्तरःकस्यविदेवभागस्यप्रसरःकथितः

॥

प्रकरणार्थसंप्रसंहरति॥ लासिकी टीका
यतोममविभूतीनांदिवातोलोकोउराणामंतोनास्ति

पंचोलीटीका

प्रकरणार्थसंप्रसंहरतिनांतइतिहेपरंतपममदिव्यानांविभूतीनां
विस्ताराणांश्रंतःइयत्तानास्तियतःईश्वरस्यसर्वात्मनःदिव्यानां
विभूतीनांइयत्ताकेनचित्त्वक्तंज्ञातंनशक्यं तपुनःमयापञ्चवि
भूतिविस्तारउद्देशतःएकदेशेनप्रोक्तः ४.

रत्नावीरसमिद्धोधिनी॥

सप्तार्थम् ४॥

मधुभाष्य

४५।

[illegible]

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
 LIBRARY
 540 EAST 57TH STREET
 CHICAGO, ILL. 60637

भाषाग्रनुवाद टीका ४०

जिस हेतु हे परंतप अर्जन मेरी दिव्य विभूतियों का अंत नहीं है ३
स से सम्पूर्ण कही नहीं जायसकती है इतनी जो कहा सो उद्देश
कहे संक्षेप से मैंने लक्षित कराया है ४० ॥

दोहा

अंत न दिव्यविभूतिको मोरि परंतप यह कसो संक्षेपदि
में यह विस्तार विभूतिको में ४० ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ १ ॥ किं नमो नमो भगवते वासुदेवाय
॥ २ ॥ किं नमो नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ३ ॥ किं नमो नमो भगवते वासुदेवाय

135

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ४ ॥ किं नमो नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ५ ॥ किं नमो नमो भगवते वासुदेवाय

यद्यदिभूतिमत्सत्तेश्रीमद्भूतिमेववा तत्र
देवावगच्छन्तं समतेजोशसंभवं ५१ ॥

शंकरभाष्यटीका १

यद्यदिति यत् यलोके विभूतिमद्भिभूतिपुक्तं सत्तं वस्तुजानं श्री
मद्भूतिमेववा श्रीः लक्ष्मीः तथा सहितं कृत्वा होयेतंवा तत्रदेवावग
च्छन्तं जानीहि ममेष्टस्य तेजोशसंभवं तेजसोशः एकदेशः संभा
वो यस्य तत्तेजोशसंभवमित्यवगच्छन्तं जानीहि ५१ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

अनुक्तश्रुति परस्य विभूतीः संगृहीतं लक्षणमाह यद्यदिति व
स्तु प्राणिजानं श्रीमत् समृद्धिमहा शोभावहा कांतिमहासप्राणं व
स्तुवद्भूतिं तदाह उक्ताहेति संभवत्यस्मादिति संभवः तेजसश्चैतन्यस्य
स्वरशक्तेर्वाशस्तेजोशः संभवोऽस्येति तेजोशसंभवं तदाह तेजस इति ५१

सामिकृतटीका ३

प्रत्यक्षसाक्षप्रतिकथं चितसाकल्येन कथयति यद्यदिति विभूतिमा
दैश्वर्यपुक्तं श्रीमत्तं यन्निपुक्तं भूतिं केनचित्प्रभाववत्सादिनायु
गोनातिशयितं यद्यत्संवेतुमात्रं ततदेवममतेजसः प्रभावस्योशेन
संभूतं जानीहि ५१ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

तेजसोशस्तेजोशः संभवः कारणं यस्य तत्तेजोशसंभवं ५१ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

यद्यदिभूतिमत्तेश्रीमत्तं भूतजानं श्रीमत्कांतिमदनयामसमृद्धं
वाभूतिं कस्याणारंभे प्रपुक्तं तत्तन्मतेजोशसंभवमिति अवगच्छतेजः
पराभिभवसामर्थ्यमसाचित्यशक्तेरियमनशक्यैकदेशसंभवमित्यर्थः
५१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थं ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

श्री-
गी.टी.
२.

अथविभूतीनां साधारणलक्षणमाह यदिति यद्यद्विभूतिमदैश्वर्यं
कंसत्वे प्राणाविशेषः श्रीमच्छोभा स यथा लिङ्गजितं केनापि भावेनाति
शयितं तत्तन्मतेजोशसंभवश्च गच्छ

॥

वनमालीटीका ८

अनुक्ता अपि भगवतो विभूतीः संगृहीतमुपलक्षणमिदमुच्यते य
द्यत्सत्त्वं प्राणाविभूतिमदैश्वर्यं पुंस्तथा श्रीमच्छीलक्ष्मीः सपत्न्योभा
कीर्तिर्वीतया पुंस्तथा जितं वलाति शयेन पुंस्तत्तदेवममतेजसः श
क्तेरंशेन संभूतं तन्मनुगच्छ जानीहि धर ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ९

अनुक्तानां विभूतीनां ग्रहार्थमाह यद्यद्विभूतिमत्तनियम्यत्वं सं
यत्नमैश्वर्यं पुंस्तथा श्रीमत्तथा नादिसंयत्ना लावण्यसौंदर्यादिदेहकोत्पा
दायुक्तं वा यथा ऊर्जितं तेजो संभवमेव तेजसोऽशः शक्तिलेशास्तेनैव सं
भवसिद्धतमवगच्छ जानीहि अन्यैः कालकर्मादिभिरेतत्सर्वं भवतीति
त्वेमा जानीहि त्वेवकारेण सूचितं धर ॥

मधुसूदनीटीका १०

अनुक्ता अपि भगवतो विभूतीः संगृहीतमुपलक्षणमिदमुच्यते य
द्यत्सत्त्वं प्राणाविभूतिमदैश्वर्यं पुंस्तथा श्रीमत्तथा श्रीः लक्ष्मीशोभाका
तिः वातया पुंस्तथा ऊर्जितं वलायति शयेन पुंस्तत्तदेवममतेजसः
शक्तेरंशेन संभूतं तन्मवगच्छ जानीहि

संपत्

धर ॥ ॥ ॥

सदानंदीटीका ११

संगृहीतमनुक्ता हि विभूतीरीशितर्हरेः सम्प्रगोपायतदिदमुपल
क्षणमुच्यते १ लोके विभूतिपुंस्तथा प्राणा श्रीपुंस्तत्तदेव वलायै
श्वर्यपुंस्तथा तत्सर्वमदेशं २ जानीहि त्वेन मतो न्यक्तिविदस्वस्ति
जागते धर ॥

नीलकंठीटीका १२

सर्वभूतानां बीजमहमित्युक्ता सस्य सर्वात्पोक्तेः सर्वस्य विभूतिरित्यु

कमेवतथापितद्रुणाशक्तं प्रतिशह यद्यदिति यद्यत्तत्तं प्राणिविभू-
तिमतयेष्वयुक्तं श्रीलक्ष्मीः शोभावातयुक्तं ऊर्जितं वलायतिशययुक्तं
तत्सर्वममतेजसः विष्णुकेरंशं संभवं शान्तं भूतं तमवगच्छजानीहि
लोके यदतिरमणीयं तद्भगवतो रूपमिति ध्यायेदित्यर्थः ४१ ॥

शान्तेरीटीका

विशिष्टाभूतिर्जनैश्चर्यं वातकं विभूतिसत् ४१

संग्रहतत्त्विदं विभूतिविज्ञानाय च रामकेरीटीका
वीमि ॥ इह सर्वलोकेषु यद्यत्तत्तं यत् किं विदुस्तत्तं वेतनमवेतने वा विभू-
तिमहिभूतिरुक्तमतएव श्रीमच्छोभातिशययुक्तमूर्जितं तत्तदर्थः
क्रियासामर्थ्ययुक्तं तत्सर्वममतेजसः परस्परप्रकाशस्य
योलेशमात्रं तत्संभवं तत्समुद्भूतं तमवगच्छेत्तजानीयाः

अतएव विभूतित्वेन भेदमभिधा लाक्ष्मीटीका य पुनर्भेदयति ॥
यद्यत्तत्तं वेतनाचेतनात्मकं वस्तु विभूतिर्केन विदुः शोभनमाहा म५
तस्य युक्तं श्रीमच्छोभातिशययुक्तं ऊर्जितं बलसंपन्नं तत्तदे-
वममेश्वरस्य तेजसः परस्परप्रकाशस्य योलेशमात्रं तत्समुद्भूतं तमव-
गच्छजानीहि

४१

पंचोलीटीका

पुनश्च साकांक्षासाकल्येन कथयति यद्यदिति यद्यत्तत्-
लोके विभूतिमंदैश्वर्ययुक्तं श्रीमत्संपत्तिरुक्तं ऊर्जितं उत्सा-
हादिगुणोपेतं वस्तु सत्तत्तत्तममतेजसः स्वभावस्याशेन
संभवं संभूतं जानीहि ४१

रामवीरसमिद्धेयिनी ॥

किंच यद्यदि यद्यत्तत्तं प्राणिजातं श्रीमत्समृद्धि विशिष्ट-
मूर्जितं प्राणबलपुनं तत्तदेव वस्तु जातं चरम. चरं वा ममते-
जोऽसंभवमवगच्छजानीहीत्यर्थः ४१ ॥

भाषाप्रनुवादटीका ४१

यहसुनि अधिक अवगा कंदी अर्जन से भगवान संक्षेप रूप प्रा-
यनी सर्वरूपता कहै है कियेस्यसुक्त अथवा बलसुक्तया प्रभा-
वसुक्त तथा विद्या बुद्धि रूप गुण सुक्त जो वस्तु मात्र है सोमेरो
अंश औ प्रभावसेजानो अर्थात् उसमे मेरा विशेष अंशहै ४२ ॥

दोहा

जो जोजीव विभूतियुत अथवा श्रीयुत होय सो सो यह
सभजानतं मोरि प्रभव कोय ४३ ॥

134

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
एतत्पुस्तकं श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः
श्रीकृष्ण उवाच
अहं कुरुक्षेत्रे भक्षितं
तं विद्धि भवन्मम त्वमाकृतं
तस्यैव त्वमहं कुरुक्षेत्रे
भक्षितं तं विद्धि भवन्मम त्वमाकृतं

ॐ

अथ श्रीकृष्ण उवाच
अहं कुरुक्षेत्रे भक्षितं
तं विद्धि भवन्मम त्वमाकृतं
तस्यैव त्वमहं कुरुक्षेत्रे
भक्षितं तं विद्धि भवन्मम त्वमाकृतं

अथवावद्वनैतेन किंज्ञानेन तवार्जनं विष्ट
 भादमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२
 इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो
 नाम दशमोऽध्यायः ॥ १॥

शंकरनाथटीका १

अथवेति अथवा वद्वनैतेनैवमादिना किंज्ञानेन तवार्जनस्यातस्मा
 विशेषेण अशेषतस्तमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टम्य विशेषतस्तुम्भ
 ने दृष्टं कृत्वा इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन एकावयवेनैकपादेन सर्वभू
 तसद्वृत्तेणोत्पन्नतथाच मंत्रवर्णाः पादोऽस्य सर्वाभूतानीति स्थितोऽहं
 इति ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सर्वेषां सगमत्वायावयवस्य विभूतिमुक्त्वा भक्तानुग्रहार्थं साकल्येन
 तामाह अथवेति यद्यन्तरपरिश्रमार्थमथवेत्सकं वद्वना विस्तीर्णनैने
 न ग्रंथेन संज्ञानेन सावशेषेण तव शक्तस्य न किंचित् फलं स्यादित्याह
 वद्वनेति नहि विभूतिमुक्त्वा ज्ञातासु सर्वं ज्ञायते कासाविदेव वि
 भूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः नहि केनोपदेशेनास्याक्षरेण सर्वाणीज्ञानं शा
 क्यते तत्राह अशेषतश्चेति विशेषतस्तुम्भने विद्यमानं सर्वभूतसद्वृत्ते
 ण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्त्याधिकेनैकेन पादेन कृत्स्नं जगत् विभूत्या
 स्थितोऽस्मीतिसंबन्धः तत्रैव श्रुतिं प्रमाणायति तथाचेति तदनेन भग
 वतो ज्ञानाविद्यविभूतीर्यथेतेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यते सर्वप्रपञ्चात्मकं
 योयं रूपं दर्शयित्वा विपादस्यामृतं दिवीति प्रपञ्चाधिकं निरुपाधिकं
 तत्तमुपदिशतापरिपूर्णाः सच्चिदानन्दैकतानः तत्पदलक्ष्यैर्योनिर्द्धारि
 तः ४२ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री

ययश्चादभेदमेवोपसंहरति अथकिंवदुनैवेनविष्टभ्याहमेकांशोनज
 गत्स्थितइति उक्तं हि पादोऽस्यविद्याभूतानिनिपादस्यामृतं दिवीति प्रजा
 नां सृष्टिहेतुः सर्वमिदं भगवतस्तमेतैस्तैर्विचित्रैर्नृपैर्भीष्ममानं सकलमस्य
 विषयतां यातीति शिवं इच्छामिदिद्येवापि यदेवायाति गोचरम् रुद्रा-
 दित्वापयेस्तत्रशान्तं ब्रह्मभावयेत् संयतो यं ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गी
 यां तां अभिनवप्रमहंतटीकासूयनिषत्सब्रह्मविद्यायोगयोगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
 र्जनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥

अथकिमेनपरिच्छिन्नदर्शने परमार्थप्रपाटीका ७ नवनवतन्त्रायेनसमष्टिविद्यात्मकोहमेवेत्याह ॥
 अथवेति अथवावहतापार्थकोनजानेततवकिंकार्यं कित् इदं कृतं समग्रं
 जगच्चराचरं एकांशेन एकदेशमात्रे विष्टभ्य अभिप्राप्य स्थितो ह मेवास्मि पा
 दोऽस्य विद्याभुतातीति श्रुतेः ऋग्वेदेव किं सिद्धं तं कउसहस्रग्रासयतोया-
 वाप्रथिवीति हततः मनीषिणो मनसा एकते उद्यंति ह्यभुवनानिधार ६५ ६५
 यन् भाष्यं पूर्वस्यामृचुर्नैवभूत्यादिकारणमिति तद्देवानपाप्रग्रक
 यनयजेनोच्यते लोके हि प्रोक्ते प्रासादं निर्मिताः कस्मिंश्चित्प्रोक्ते वने कं
 चित्महान्तं हंसं किं तात ॥ द्वाणादिनास्तं भादिकं संपादयति इह तयमे
 यं प्रेरिता जगत्सहस्रो यतोऽस्माद्वनां गेहं मादाय द्यावापृथिवीति ह
 ततः द्यावापृथिव्यौ निष्पादिन वंस्तद्वने किं सिद्धिं नाम कं स्यात्तज्ज्ञा-
 त् इति निर्यारणकः सहस्रग्रासकस्तदृशो महान् हंसो भूत् मनीषिणो
 मनसैश्चरास्तउ भयं मनसा हतं जिज्ञासायुक्तेन एकते उद्यंति वकिं वे
 यरो भुवनानि धारयन् यद्यप्यतस्यानमथ्यति हृदयि एकते पतस्य सर्वस्या
 पुनरं ब्रह्मवतं ब्रह्मसहस्रं समष्टिविष्ट्रयेण ब्रह्मेवासीदित्यादिकं अनेना
 ग्रिमाध्यायसंगतिरपि दर्शितः अथाध्यायतात्पर्यं अयं तोत्तर्षशालीनतु
 सततमिहायुत्रसर्वीतमीहं ते कैकोत्तर्षभाजः सरयुनिमनुजस्यपदा-
 यस्तपते व्यष्टीरूपामदंशा इति वल्गुभवता एजनीयाः क्रमेण तेन द्वा-
 दस्यशोमामिहमयिदशमेशाहपार्थयरात्मा ४२ ॥ इति श्रीभगवा-
 द्गीता परमार्थप्रपाटीकासूयनिषत्सब्रह्मविद्यायोगयोगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
 र्जनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥

श्री.
गी. टी.
६.

दण्डीलीटीका ८

एवमवयवशो विभूतीरुक्ताधिकं विभूतेर्विस्तारमाह अथवेति अथवे
नियतांतरेवद्वैतेन सावशेषेणाज्ञानेन किंतवस्यात् इदं कृत्स्नं जगदेका
शेनममानंतांशेषु सामर्थ्यविशेषे केनेदं सर्वजगद्विषयग्राह्यं स्थितः प
रिक्लिन्नज्ञानादपरिक्लिन्नज्ञानं प्रधानमिति ज्ञापयितुं किमिति ॥ दो० ननु पः
तस्य निष्फलतया पनापतउक्तिवैयर्थ्यापत्तेः तत्तत्तमाधिकारी व्यापक
मनेन गुणालयेमांज्ञातं योग्य इति ज्ञापयितुं तवेति किमिति चेत्सुक्तेपादे
स्य विद्याभूतानि विपादस्यामृतं दिव्यं निष्कृतेः तस्मात्सुत्रमाधिकारी स
र्वत्र भूतेषु मांद्रूपमर्हसीत्यभिप्रायः ५२ ॥ इति श्रीभगवद्गीतावन
मालीटीका सूयनिषत्सुब्रह्मविद्यायोगयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवा
दे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥

कुरु जयंतीटीका ५ ॥

ती० एवमेकैकत्वेन सविभूतं रुपदिश्येदानीं सकल्पनता उपदिशति अथवे
ति अथवापत्तांतरेवद्वैतोक्तेन एवमवयवसंयनामादिकथनद्वयेणावि
भूतिविषयकेन ज्ञानेन वेदितयेन तव प्रयोजनं किं स्यात् किमपीत्यर्थः हे
अर्जुनयतः इदं स्थूल सूक्ष्म रूपकार्यकारणावस्थेयं तनात्मकं कृत्स्नं सम
ग्रं मत्त्रियम्यद्वयं जगत् एकांशेनैकेनैव तदिदं चिदेतयामिद्वयेणांशेन सांशे
न विषयव्यापकता द्वाप्यथारकता हृता स्वप्नता तृष्णपालकता त्वाल
यितावाह मेव स्थितो सि व्यापकतादिमत्सु रूपशक्तेरुत्तांशेनावि
लेजगद्विषयग्राह्यं स्थितो सीत्यर्थः यस्यां पुतांशेनांशे विषयशक्तिरिये
स्थितेति पराशरेणाप्युक्तं यदिथावति मेचिनेव हि विंदियमार्गतः तहि
यावत्कोदोषः कृमदृष्टो मोक्षतः ५२ ॥ इति श्रीभगवद्गीताऊसम
वैजयंतीटीका सूयनिषत्सुब्रह्मविद्यायोगयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवा
दे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १० ॥

एवमवयवशो विभूतिरुक्तासाक ननु कुरु जयंतीटीका १० ल्येनतामाह ॥

अथवेति यद्वैतं वद्वैतेन सावशेषेणाज्ञानेन किंतवस्यात् हे अर्जुन इ
दं कृत्स्नं सर्वजगत् एकांशेन एकदेशमात्रेणाविषयविभूत्यव्यापका अहं

दशमाध्यायः १॥ सदानंदोदीका १॥

नीलकंठी टीका १२

श्री.
गी. टी.
६

अनेदीटीका

अथवा एतेनयद्यदिभूतिमदिसुक्तेनवद्जनानानाभेदप्रतिपादकेन
ज्ञानेनतवकिंस्यात् अहमेकोशेनहृत्तेजगदिष्टभ्यव्याप्यविष्टस्य
वस्थितश्चोमम् ५२ ॥ इतिश्रीभगवद्गीताअनेदीटीकादशमोऽध्यायः १० ॥

प्रकारेणरापेक्षेणविभूतिनिर्माणं रामकंदीटीका निपादयितुमाह ॥

सुथेतेनतत्रतत्रवर्गेतत्तद्वत्समदिभूतिमत्त्वेनस्थितमवगच्छेरिति
पूर्वाक्तेनवद्जनप्रभृत्यन्यप्रतिपादितेनज्ञानेनतथाप्रतिपत्तेनस
ताकिंतेप्रयोजनेनकिंचित्तेनहृत्तयतश्चमनवधिविविधेनविविधभा
वमयंकृत्स्नसमस्तजगत्सलोकीमितेविश्वमेकेनसर्वदासर्वथा
सर्वत्रविविधसामान्यसंविदात्मनावेद्योशब्दतिरेकिणोशेनभागेना
वष्टभ्याकृत्स्नव्याप्याहस्थितः तदिदमनेनोक्तंभवति तत्रतत्रदर्शने
तत्रतत्रकारमेदेनप्रतिपादितस्यविश्वस्यास्यद्वावशोसंक्षेपतः स्वरूपे
एकोवेदकेकसभावः सर्वदासर्वात्मनानिर्विकारविन्मात्रस्वरूपः ।
अप्येनानातरूपतेपिवेद्येकसभावः तत्रवेद्योशपरिहारेणानराभा
सैककारणभूतवेदकोशविश्रांतसंविदाभियक्तेनभवितव्येनम
दिभूतिः परमाधिगम्यतेत्योम् विभूतीराविलोकिरहसकलसर्गा
तिशयगाः परं ब्रह्मैश्वर्यावधिसमधिगंतव्यवसितैः इयंसाक्षाद्
क्तिर्भवतितविष्णुहैवविद्युर्धेर्निधातव्यानित्यंमनसिदशमाध्यायवि
वृत्तिः ५२ इतिश्रीभगवद्गीतारामकंदीटीकायां दशमोऽध्यायः १० ॥

अथुनामहाव्याप्तिदृष्टेनेनसर्व लक्षिकी टीका

अथवाकिमनेनप्रभृतेपरिस्फुटदक्षितेनएकदृष्ट्यविभूतिज्ञाने
नतवकार्यं सर्वत्रमदृष्टिमेवकुर्वित्याह इदंकृत्स्नचेतनाचेतनात्
मकंजगदेकोशेनानिर्देशोपिसन् मयाकल्पितेनैकदेशमात्रेण
विष्टम् अहंतयाव्याप्याउत्तमस्थितः ससभावात्प्रच्युतत्वेनस
स्थितः तथाचकृतिः पादोऽस्यविष्णुभूतानीति ५२ वेष्मालालः
सोपानभूतायाश्चविभूतयः तदासयेयस्ताः प्राहृतंवेदेमर्मवेदिने
इतिश्रीभगवद्गीतावसगोत्रीटीकायां दशमोऽध्यायः १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पंचोलीटीका

अथवा किमनेन परिच्छिन्नेन दर्शनेन सर्वत्र मयि दृष्टिं कृत्वा ह अ-
थवेति हे अर्जुन एतेन एवमादिना बहुना परिच्छिन्नेन ज्ञानेन किं अहं कृ-
त्स्नं इदं जगत् एकावयवेन अशेषतः अवष्टभ्य धृत्वा व्याप्यावस्थितो
स्मि ४१ इति श्री पंचोली दशमोऽध्यायः १०

श्रीवीरसमिद्धोऽथिनी॥

अथवा पूर्वबहुना बहुविस्तरेणोक्तेन विभूतिवाक्यैः प्रतिपादितेन ज्ञा-
नेन किंतव प्रयोजनं भवतीत्यलं विस्तरेणोक्तीदानीं सिद्धं तं संग्रहेण प्र-
तिपादयितुमाह भगवान् विष्टभ्येति श्लोकार्थेन इदं दृष्टव्यं कृत्स्नं स-
कलं जगद्विष्टमेकांशेनांशमात्रेण विष्टभ्य व्याप्यास्थितो ह मस्मि पा-
दे स्य विष्टाभूतानीति वेदोक्तेरिति अवगच्छेति पूर्वसदसंबंधादि-
ति तदनेन विभूत्युपसंसारकवाक्येन विभूतिज्ञानप्रतिपादितं वा त-
वैषयविषयसंबन्धमादनपेतत्वं बोधितमिति स्वविभूतिवाक्यैः प्रति-
पादितो त एव संजातकृतदलो भगवदनुगृहीतमन्यः प्रत्यक्षत एष्वरं
रूपं साक्षाज्ज्ञासुरर्जुनोवाच मदनुग्रहायेति ४२॥ इति श्रीभग-
वद्गीतासुराणवीरसमिद्धोऽथिन्यां विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १०॥

मधुमाष्य

४२॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गी-
ताभाष्ये दशमोऽध्यायः १०॥

142

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
सर्वभूतहितं कुरु ॥ सर्वदुःखहर्त्रे नमः ॥
सर्वपापहर्त्रे नमः ॥ सर्वसुखदायके नमः ॥
सर्वमङ्गलमाय नमः ॥ सर्वशान्तिदायके नमः ॥

श्रीकृष्णार्चनम्

कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण
कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण

श्रीकृष्णार्चनम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
सर्वभूतहितं कुरु ॥ सर्वदुःखहर्त्रे नमः ॥
सर्वपापहर्त्रे नमः ॥ सर्वसुखदायके नमः ॥
सर्वमङ्गलमाय नमः ॥ सर्वशान्तिदायके नमः ॥

भाषाअनुवादरीका ४२

अथवाहे अर्जुन इस सब बातें से तुमको काप्रयोजन है सक
ल वस्तु मे हमको देवे। यह कहते हैं कि यावत् पदार्थ मे मे
व्यापक हा हौ यहजगत मेरा रूप है मोहि छोडि ऊरु मात्रभी न
ही है ४२ ॥ इति श्रीभगवद्गीता भाषाअनुवाद दशमोऽध्यायः
१० समाप्तः ॥

दीक्षा

अर्जुन ब्रह्मका कथनसे ज्ञानदि तववादि व्यापक
हो सभजगत एकदि ग्रंथसे यादि ४३ ॥ इति श्री ॥

143

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
REIGN OF CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
OF THE UNIVERSITY OF OXFORD
M.D.C.LXV.

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
REIGN OF CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
OF THE UNIVERSITY OF OXFORD
M.D.C.LXV.

